

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

Индекс 75875; 25875

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия философии, культурологии и политологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Philosophy, Culture and Political Science

№1 (71)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ
СЕРИЯСЫ. №1 (71) наурыз

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16505-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-3 ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жансүгірова Ж.А., саяси ғ.к. (Қазақстан)

Телефон: +7 701 018 8821

E-mail: Jazira55@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қарабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мұсатаев С.Ш., саяси ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұрышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела, профессор, PhD, Комплутенс университеті (Испания)

Каплан Синтия, профессор, PhD, Калифорния университеті (АҚШ)

Кэтлин Адамс, профессор, PhD, Лойола университеті (АҚШ)

Петрик Джеймс, профессор, PhD, Огайо университеті (АҚШ)

Питер Финке, профессор, PhD, Цюрих университеті (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Сапарова Д., PhD докторанты (Қазақстан)

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Философиялық ой және сұқбат, толеранттылық мәселесі, мәдениетті зерттеу әдіснамалары, саяси құндылық және интеграция мәселелерін камтиды.

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаққозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Аиға Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13412

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 10,5 б.т. Тапсырыс № 2417.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

1-бөлім
ФИЛОСОФИЯ

Section 1
PHILOSOPHY

Раздел 1
ФИЛОСОФИЯ

А.К. Абишева

доктор философских наук,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abishevaliya@mail.ru

ЭТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ДОБРОДЕТЕЛИ И ПОНЯТИЯ СВОБОДЫ И ТВОРЧЕСТВА СУБЪЕКТА

В статье анализируются этические категории добродетели, добропорядочности, счастья, блага и т.д. с точки зрения свободы, творчества субъекта и свободы выбора им ценностей. Показывается единство между выбором положительных или отрицательных ценностей и выбором индивидом нравственных предпочтений, таких, как моральный долг, всеобщее благо, счастье, представляющих культуру свободы выбора. Основанием понимания является кантовское положение о свободе как сущности человека, которое образует его внутренне духовное ядро и его духовно-нравственное содержание. Оно имеет, по Канту, априорный характер. Иначе говоря, независимый от и до всякого опыта, создаваемое самим человеком, оно может им же изменяться по собственному желанию. Обосновывается кантовское определение добродетели в качестве внутреннего морального долга, имеющего характер мотива. Автор приходит к заключению о характере ценностей человека как должного, а не сущего и определяет феномен добропорядочности в бытийном, то есть поведенческом проявлении ценностей и мотивов. Утверждается, что свободу человека и его нравственный смысл невозможно объяснить из причинно-следственных закономерностей, как это характеризуется в методологических подходах теорий утилитаризма, так как они являются первичной предпосылкой человеческого существования.

Ключевые слова: добродетель, добропорядочность, всеобщее благо, счастье, должное, сущее, права и свободы.

A.K. Abisheva

Doctor of Philosophical Sciences,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abishevaliya@mail.ru

Ethical Category of Virtue and the Concept of Freedom and Creativity of the Subject

The article analyzes the ethical categories of virtue, decency, happiness, good, etc. from the point of view of freedom, creativity of the subject and freedom of choice of values. The unity between the choice of positive or negative values and the individual's choice of moral preferences, such as moral duty, the common good, happiness is shown, representing a culture of freedom of choice. The understanding is based on the Kantian statement on freedom as the essence of man, which forms his inner spiritual core and its spiritual and moral content. It has, according to Kant, an a priori character. In other words, independent of and prior to any experience and which is created by man himself, it can be changed by him at will. Kantian definition of virtue qua an internal moral duty, which has a character of a motive in human, is substantiated. The author comes to the conclusion about the nature of human values for granted and not for existing and defines phenomenon of decency in existential that is, a behavioral manifestation of values and motives. It is alleged that human freedom and its moral meaning cannot be explained from cause-effect laws, as is described in the methodological approaches of utilitarianism theories, since they are the primary premise of human existence.

Key words: virtue, decency, the common good, happiness, due, existent, existing, rights and freedom.

Ә.Қ. Әбішева

философия ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abishevaliya@mail.ru

**Адамгершілік этикалық категориясы және
еркіндік пен субъектінің жасампаздық ұғымы**

Мақалада адамгершілік, өнегелілік, бақыт, игілік т.б. категориялар субъектінің еркіндігі мен жасампаздығы оның құндылықтарын қалау бостандығы міндеттілік ретінде талданады. Онда жағымды да, жағымсыз да құндылықтарды таңдау мәдениеті деп анықталатын жеке адамның адамгершілік парыз, жалпыадамзаттық игілік, бақыт сияқты еркін таңдаудың қасиеттеріне деген ыңғайлығы арасындағы бірлік көрсетіледі. Мақаланың негізінде адамның ішкі рухани түйіні және адамгершілік мазмұнын құрайтын Канттың еркіндік адамның түпкі мәні дейтін анықтамасы жатады. Бұл тұрғыда ол априорлық сипатта, яғни қандайда болсын болған және болуы мүмкін тәжірибеден тәуелсіз. Адамның өзі жасайтын әрі үнемі өзі өзгерте алатын таңдауы. Мақалада Канттың адамгершілік адам өмірінің қозғаушы күші, ал ол моральдық борыш, яғни оның түпкі өмірлік пейілі дейтін идеясы қолданылады. Автордың ойынша құндылықтар өмірдегі бар нәрсе емес, болуға тиіс нәрсе, ал өнегелілік құндылықтар мен пейілдердің болмыстық немесе мінез-құлықтық көрінісі. Олай болса еркіндік пен оның адамгершілік мазмұнын себептік-салдарлық заңдылықтар тұрғысынан анықтауға болмайды. Бұл утилитаристік теориялар әдістемелерінің жалған екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: адамгершілік, өнегелілік, жалпы игілік, бақыт, барлық, құқық және еркіндік.

Введение

Статья посвящена анализу этических категорий добродетели, добропорядочности, блага, счастья как морально-нравственного основания бытия человека. Целью и задачей исследования являются выявление природы и происхождения нравственных понятий и законов как проявлений духовного творчества человека, имеющих ценностное содержание. Методологической базой исследования являются ценностный подход к пониманию этических категорий и понятий, автор применяет также методы философской рефлексии, критического анализа и сравнительного анализа деонтологических и консеквенциалистских, утилитаристских теорий добродетели на основе кейс-стади.

Понятия добропорядочности, добродетели, этика взаимоотношения людей в обществе и государстве с давних времен интересовали ученых, мудрецов и государственных мужей, представителей самых разных культур и народов. По сей день правильное определение этих понятий остается актуальным, поскольку этот вопрос затрагивает такие проблемы человеческого бытия, как свобода каждого человека, его достоинство, выбор ценностей, определение своей идентичности, развитие творческих потенциалов, самостоятельность и ответственность. В зависимости от понимания сущности человека, смысла его бытия и определения границ свободы, человек, культура, целое сообщество определяют

свое актуальное бытие, свою действительность, а следовательно, свои мотивы, поведение, поступки, отношение к миру и другим людям, сообществам. Это вопрос не только индивидуальной жизни, но и общественной, поскольку люди вступают во взаимоотношение с другими, т.е. в общественные отношения.

Как достичь благоденствия в общественной жизни, то есть каким должно быть общество, государство, где достигается всеобщее благо, счастье, утверждаются права и свободы каждого индивида, как известно, было предметом теоретических разработок таких известных мыслителей, как Сократ, Платон (Платон, 2005), Аристотель (Аристотель, 1976, 1983а, 1983b), аль-Фараби (аль-Фараби, 1970), Ж.-Ж. Руссо (Руссо, 1861, 2011), Дидро (Дидро, 1946), Гельвеций (Гельвеций, 1973, 1974), Локк (Локк, 1985), Гоббс (Гоббс, 1991), И. Кант, Г.В.Ф. Гегель (Гегель, 1990), Абай (Абай, 1995), Шакарим (Шакарим, 1991), К. Маркс (Маркс, 1974), и многих других. В резолюциях ООН (Декларация по принципам Толерантности ООН 1995, Декларация и Программа действий ООН по культуре мира 1999 г.) из этих понятий выводятся положения и необходимые требования современного мира, такие как мир, безопасность, уважение всех прав человека, духовное согласие, толерантность и культурное многообразие.

Фундаментальной основой человеческого бытия является свобода, с этим согласны были многие мыслители, однако понимание и опре-

деление свободы как сущности человека в различных теориях часто не совпадает. И. Кант, например, считал, что сущностью наделенного разумом существа является свобода. Он разделял мир природы как сферу необходимости и мир человека, культуры как сферу свободы. Поскольку человек способен творить многообразие духовных смыслов как смыслов своего существования, то эти смыслы имеют характер должного, а не сущего.

Если природа движется по законам необходимости, имеющих причинно-следственную связь, то человек живет согласно духовному смыслу, при котором он не берет как готовые данные из природы, а свободно творит и выбирает из этого многообразия сотворенных им значений те смыслы или ценности, которые еще не существуют, но человек осуществляет их в своем бытии. Становясь их смыслом жизни, они имеют характер идеального, должного, то есть того, что ему предстоит воплотить в жизни или стать таким человеком согласно этому идеальному смыслу, как ему представляется наиболее достойным его как человека. Каждый отдельный человек или определенная культура, сообщество, народ могут выбрать различные смыслы, ценности, которые представляются им наиболее стоящими, достойными, чтобы прожить их, и их ценности могут не совпадать по смыслу, а иной раз даже могут иметь противоположные значения, поэтому мы всегда имеем в виду неповторимость, уникальность каждого человеческого бытия, культуры или народа. Все это многообразие – бытийное проявление свободы, творчества и выбора и в этом смысле человек выступает субъектом, обладающим свойством быть причиной самого себя, он есть самоопределение, и строит свое бытие не по общим законам природы, а сам дает себе закон. Такое понимание человека также разделяли представители экзистенциализма, такие как Ж.-П. Сартр (Сартр, 1989, 2009, 2011), К. Ясперс (Ясперс, 1991) и другие.

Наиболее доказательно выстроенной в логическом плане теорией, на наш взгляд, является теория немецкого философа-идеалиста И. Канта (Кант, 1964), который применял весь комплекс методологических, метафизических и научных доказательств, объясняя природу человека из его интеллектуальных способностей. В отличие от европейской рационалистической традиции, установившейся в его время, отождествлявшей мышление и разум, он выделяет три уровня интеллектуальных способностей: чувственность, рассудок и разум. Чувственность предоставля-

ет весь материал опыта из ощущений, чувств и представлений. Рассудок обрабатывает этот эмпирический материал с помощью категорий, достигая понятийного мышления, способного объяснять мир как сущее согласно причинно-следственным связям, подводя его под объективные законы. Эта способность позволяет нам охватить сферу сущего, существующего как целостность, то есть на уровне научного миропонимания, научной картины мира. Но высшей способностью человека является разум, который охватывает мир в целом, и не только в его причинно-следственных связях, это уже сфера свободы, морали, не подчиняющихся законам необходимости, это сфера должного, где человек сам себе дает закон. Эти законы, в отличие от законов необходимости, имеют иной характер противоречий, это наиболее трудная сфера для ее объяснения, так как она основывается на свободе человека и его ценностях, на противоречиях его выбора, здесь чисто научный подход недостаточен для объяснения человека, его поступков, они часто могут быть иррациональны, а моральный выбор противоречив, поскольку может быть как положительным, так и отрицательным. Многое здесь зависит от содержания той ценности, которая легла в основу идентичности человека или культуры, которая разворачивает свою логику в бытийных формах проявления, в способе бытия человека или культуры.

Выбранные ценности могут быть положительными по смыслу или отрицательными, гуманными или антигуманными и т.д., однако, будучи выбранными как идеал, как должное, они представляются истинными для индивида или целой общности людей, они видятся ими как высшая ценность, или благо. И лишь воплощаясь в бытийных формах, выявляя свои отрицательные черты, приводящие к негативным следствиям, тупику развития, они могут предстать в глазах индивидов в своем отрицательном значении и тогда может произойти переоценка ценностей, отказ от прежних ценностей и выбор иных, выбор иной идентичности, где должным становится иной смысл и содержание. Тогда возникает вопрос: если для определенной культуры, сообщества людей определенное содержание ценности представляется как благо, то будет ли это представлять благо для иной культуры или другого человека? Как достичь всеобщего блага, счастья, мира для всего человечества?

Всеобщее благо и счастье многие мыслители и философы связывали с понятием добродетели, добропорядочности вообще. Аристотель, напри-

мер, считал, что политика должна быть искусством создания такого государства, где гражданам вменяется стать добродетельными, чтобы добиться благоденствия, счастья в общественной жизни, то есть эвдемонии, что на греческом и означает процветание, блаженство, счастье. А этика, по Аристотелю, есть искусство воспитания добродетели в каждом гражданине (Аристотель, 1983а). Также и в Декларации независимости США наряду со свободой человека, его стремление к счастью провозглашается неотчуждаемым правом каждого человека (Декларация независимости США, 1993, 2015). Аль-Фараби в своем «Трактате о взглядах жителей добродетельного города» развивал социально-этическое учение о сущности и устройстве идеального города, в котором благо и счастье достигаются через воспитание и образование, а именно «наделения народов этическими добродетелями и искусствами, основанными на знании» (аль-Фараби, 1970: 320). Аль-Фараби считал, что нравственное совершенство человека неразрывно связано и может развиваться на рациональных началах, на основе разума, поэтому стремление к воспитанию нравственной и интеллектуальной, «мыслительной» добродетели, применимой не только к отдельному человеку, но и к сообществу людей, живущих в городе или государстве может искоренить в нем пороки и установить в нем такой порядок, в котором центральными выступают нравственные категории, такие как справедливость, любовь к правде и ненависть ко лжи, храбрость, честь, забота о народе, городе в целом и т.д. Стремление к нравственному совершенству отличает жителей добродетельного города от жителей невежественных городов, где отсутствие таких стремлений к добродетели и знаниям дает простор для развития порочных и невежественных воззрений на общественное устройство (аль-Фараби, 1973).

Основная часть

Понятие добродетели в учении И. Канта

И. Кант высшей способностью практического разума считал стремление ставить благородные цели, а именно, способствовать установлению всеобщего блага, которое возможно только тогда, когда люди соединяют, отождествляют свое счастье с нравственностью, при этом нравственность осуществляется не ради того, чтобы достичь счастья, иначе нравственность и добродетель были бы только средством, а не целью (Кант, 1965а). А они есть цель в себе. В учении

о добродетели он рассматривает происхождение нравственности из понятий самого разума, где центральным является понятие долга. Понятия и идеи разума имеют метафизический и априорный характер, то есть не выводятся из эмпирических источников, опыта или созерцания, последние составляют сферу чувственности, ведь чувство есть восприятие физического. Понятия, идеи и законы разума также не черпают материал из рассудка, так как предметом рассудка является сущее в сложившихся причинно-следственных связях. Понятия нравственности, долга как понятия разума имеют характер должного, то есть того предписания, каким должен быть человек. Они даны человеку изначально вместе с его разумом и являются повелительными императивами (законами) чистого разума.

Однако понятие долга само по себе, имея метафизический, умопостижимый характер, еще не является практическим поведением и поступком, чтобы оно стало таковым, необходимо, чтобы оно стало мотивом, который, соединяясь с материей цели, воплощается при помощи воли в практическом действии с определенным результатом.

С точки зрения Канта, человек – житель двух миров: с одной стороны, он разумный человек, обладающий свободой воли и моралью как внутренним безусловным законом разума, с другой стороны – он чувственный человек, наделенный склонностями, обусловленными обстоятельствами, он может и должен иметь множество целей, которые порой могут быть эгоистическими целями, поскольку чувство, физическое по своей природе, руководствуется больше материей воли (произвола), а не формой воли – внутренним законом, определяющим, какими должны быть обязанности. Как свободное существо, свободно развивающее себя и свои способности, он может иметь самые разные цели, однако из них только те цели, которые даны а priori независимо от чувственных склонностей и которые представляются как объективно необходимая цель, то есть как долг для человека, с которыми человек отождествляет то, каким должен быть человек, могут считаться моральными целями. Только та цель, которая есть в то же время долг, есть долг добродетели (Кант, 1965b: 316). В своем этическом учении о добродетели Кант заявляет: «в этике *понятие долга* должно вести к целям, а *максимы* в отношении целей, которые нам следует себе ставить, должны быть обоснованы согласно моральным основоположениям.» (Кант, 1965b: 316).

Моральный долг человека этим и отличается от правового долга, что исходит он от априорного закона чистого разума – категорического императива или максимы, которая и определяет такую цель как долг, свободно подчиняя свою внутреннюю свободу, то есть это его собственный добровольный выбор, или самопринуждение. Хотя само понятие долга содержит в себе значение принуждения, но в данном случае, это не насилие и не внешнее принуждение, а полностью совпадает со свободой человека, самостоятельно сделавшего такой выбор. Напротив, правовой долг подводит цели человека под закон (юридический), который предписывает ему долг, это внешнее принуждение, то есть принуждение внешнего поведения человека. Здесь не внутренний закон разума определяет цель как долг, а разнообразные цели человека, в том числе исходящие из его чувственных, естественных склонностей подводятся под внешний закон, хотя максимы (требования к внешнему поведению) имеют все же априорный характер и гласят, что свобода каждого, совершающего поступки, должна быть совместима со свободой каждого другого согласно всеобщему закону. Юридический закон регулирует правила взаимоотношения людей в обществе, предотвращая случаи нарушения границ свободы одного человека несанкционированным действием естественных склонностей и целей другого человека, и этим защищает положение о свободе как неотчуждаемом праве каждого человека. Юридический закон требует внешнего принуждения, он касается только внешнего поведения и поступков и их результатов, не позволяющих переходить границы той максимы, предписывающей долг человека, он не рассматривает внутренний мотив поступка, ему безразлично, был ли он совершен из целей морального долга (добродетели) или в нем отсутствует голос долга. Ведь иной человек, например, может быть законопослушным из опасения быть наказанным юридически, поскольку для него последствия могут быть плохими, а не из чувства долга как его собственного выбора и уважения к закону, но для юридического права важно соответствие закону только поступка, а не мотива.

Конечно, человек может быть зол и эгоистичен в своих естественных склонностях как чувственный человек (Кант, 1965с), но как обладатель разума, сферы свободы самоопределения себя, он способен ставить себе высшие моральные цели как долг и свободно подчинять себя закону чистого практического разума – ка-

тегорическому императиву и это не противоречит его фундаментальной свободе, поскольку оно является его собственным свободным выбором и действием, то есть самопринуждением. Категорический императив как высший закон разума не вменяется извне, он есть внутренний закон, который человек дает сам себе. И в этом смысле человек представляется как объективная цель сама себе, а не субъективная чувственная склонность, где человек делает себя средством для достижения внешних целей. В этом безусловное достоинство человека и его добродетель, что он должен рассматриваться как цель в себе, а не средство для других целей.

Добродетель отличается тем, что она исходит не из целей, которые ставит себе человек и только потом сообразует их с моральным законом, в таком случае его долг основывался бы на эмпирических началах (чувственном побуждении, жизненном опыте, обстоятельствах и т.д.), ведь понятие долга он получает не из опыта, долг как должное, долженствование имеет априорный характер как понятие чистого разума, а не чувственной жизни, он имеет регулятивный характер, показывая как должно поступать.

Добродетель поэтому, на наш взгляд, рассматривается как внутренний моральный выбор, из которой следует *добропорядочность как проявление добродетели во внешнем действии, поведении, поступке, отношении к миру и другим, в обществе и т.д.* Ее можно рассматривать как культуру свободы человека и его выбора и формирования себя, своих ценностей.

В этом плане мы больше разделяем кантовскую трактовку добродетели, нежели трактовку Аристотеля, согласно которому качества добродетели есть результат практических, регулярно осуществляемых благих поступков, закрепляемых в привычке (Аристотель, 1983b).

По Канту, добродетель отличает твердость намерения совершать свой нравственный долг и ставить его приоритет над его чувственными соблазнами, которые могут быть препятствиями для выполнения долга. Как говорит Кант, ведь человек не святой, который не подвергнется соблазнам, противоречащим его долгу, поэтому ему нет необходимости преодолевать соблазны, то есть, если бы человек был святым, не было бы смысла и нужды вменять ему учение о долге и добродетели. Добродетель и добропорядочность в человеке заключается именно в его твердости и способности преодолевать свои естественные склонности (препятствия), то есть преодолеть

свою дикую природу, чтобы перейти в состояние человечности, разумной нравственности, которая только и может дать ему способность ставить цели и совершать поступки, чтобы достигать предмета цели, что составляет содержание его деятельности как субъекта, то есть это акт его свободы, а не природы, в отличие от животного.

Содержание его целей, которые исходят из долга, по Канту, это – собственное совершенство и чужое счастье. (Кант, 1965b: 319 - 333). Конечно, любой человек стремится к собственному счастью и оно как цель не может составлять для него долга, «ведь долг – это *принуждение* к неохотно принятой цели. Поэтому было бы противоречием сказать: человек *обязан* всеми силами содействовать собственному счастью.» (Кант, 1965b: 320). Также противоречиво ставить целью совершенство другого, так как другой человек как субъект сам свободно определяет свои цели и имеет собственные представления о совершенстве, идеалы, в противном случае нарушалась бы автономия субъекта.

Добродетель есть идеал, к которому человек должен постоянно приближаться, но в своей чистой идее она представляется как моральный безусловный закон чистого разума – категорический императив, из уважения к которому, имеющемуся в его разуме, и из уважения к нему как всеобщему закону в разуме каждого другого человека, как разумного, наделенного высшим нравственным законом, существа, каждый человек делает своим долгом следовать этому закону в своих целях и поступках, что делает его добропорядочным человеком, который общается с другими такими же людьми создает общественное благо. Поэтому ставить себе цель – счастье других – как долг, который охватывает и его самого как часть такого сообщества, есть способность разумных существ создавать общественное благосостояние, всеобщее благо, где счастье, связываясь с нравственностью, с доброй волей людей, есть добродетель и ее добропорядочность. Категорический императив гласит: «Поступай так, чтобы максима твоего поступка могла стать всеобщим законом.» (Кант, 1965b: 323). В добродетели этот закон становится мотивом соответствия с долгом поступков и повиновение закону из чувства долга, по Канту, есть внутренне моральное и практическое (в поступке) собственное совершенство как цель и это и есть культура морали.

Принцип признания свободы человека Кант продолжает развивать в учении о праве.

И.Кант, исходя из посылки, что субъектность человека выступает как изначальное ее самоопределение, считал, что мирное сосуществование государств и наций с сохранением их культурной идентичности возможно только в условиях правового устройства на международной арене.

Лучшим аналогом для построения мирового сообщества, основывающегося на нормах публичного права, по Канту, является республиканское устройство, наиболее соответствующее принципам чистого права и всеобщему принципу свободы. Кант выводит исходный принцип республиканизма – принцип признания свободы каждого отдельного индивида, а также каждого государства или народа как культурно-исторического субъекта, не совпадающего с иным государством по своим целям и ценностям, но, однако способным на основе разума и свободы строить отношения с другими соответственно принятым ими совместно законам, законам международного права (Кант, 1966а).

Идея правового государства и вечного мира между людьми и государствами, основанная на справедливости и равенстве, по И.Канту, возможна только в том случае, если исходить из принципа признания свободы каждого индивида, а также государства (этнуса, культуры) и связанной с ней нравственностью. Только на признании прав и свобод личности, каждого субъекта возможно правовое отношение, международное право. В противном случае мы вновь бы оказались в естественном состоянии, где правит произвол, деспотизм, а это – бесправие и состояние войны, хотя ее еще может не быть в наличии, а только в возможности. Так как каждое государство имеет свои цели и потребности, интересы, единого мирового государства быть не может, считал он. Однако мировое сообщество, принявшее форму всемирно-гражданского устройства на основе международного права, возможно (Кант, 1966b). Мир между государствами, нациями может осуществляться лишь на законном основании, которое должен обеспечивать добровольный союз государств, имеющий характер постоянного конгресса, куда могут вступать любые государства, стремящиеся к миру и цивилизованному способу разрешения возможных споров и разногласий между ними, а не путем войны. Таким образом, Кант создал проект Лиги Наций, призванной разрабатывать законопроект мира и безопасности во всем мире и защиты прав человека. Современной международной организацией, воплощающей идею И.Канта о конгрессе государств,

строящих отношения в миротворческих целях, является ООН, который осуществил кантовский проект добровольной Лиги Наций, развивая его в направлении перехода от международного к космополитическому праву.

Всеобщие принципы гражданского общества: свобода как сущность человека, равенство индивидов как подданных и самостоятельность каждого члена общества как гражданина по Канту должны распространяться и на международное право, только в таком случае права каждого отдельного человека и культурно-исторических субъектов, таких как национальные государства, нации, культуры будут соблюдены на основе публичного права, международного права и международного суда, их норм, принятых общественным договором государств. Такое гражданско-правовое состояние на глобальном уровне может обеспечить мир, безопасность, сотрудничество между государствами, плюрализм различных духовных и традиционных ценностей.

Деонтологический и утилитаристский подход к понятию добродетели

Этическое учение о добродетели и учение о праве И.Канта относятся к деонтологическим учениям (от греч. *deon*, означающее долг), согласно которым добропорядочность и правопорядок исходят из первичности регулятивных принципов нравственного долга как внутреннего безусловного закона и правового закона относительно того, какими будут практические следствия, будет ли результат положительным или нет. На основе свободы человек поступает свободно, в основе его высшей добродетели лежит добрая воля; поэтому действие может быть хорошим только тогда, если его максима – принцип, лежащий в его основе, – это долг перед моральным законом. Категорический императив не выводится из желаний или случайных целей субъекта (каждый обязан не лгать, независимо от обстоятельств и даже если это в его интересах), наоборот, путем дедукции из него выводятся цели, которые в то же время представляют долг. Категорический императив является морально обязательным, потому что он основан на разуме, а не на случайных фактах об агенте. В добродетели моральный закон, императив является мотивом.

Например, если некто выиграл в лотерею и решает, на какие удовольствия потратить деньги, купить ли яхту или отправиться в путешествие, но вдруг решает, что по-настоящему веселее было бы потратить деньги на благотворительность и наслаждаться этим особым чувством,

которое ты испытываешь, делая людей счастливыми, и отдает все свои лотерейные деньги.

По Канту, данный поступок не может оцениваться как морально достойный, потому что он был совершен не из долга и уважения нравственности и человек здесь не рассматривается как самоцель, а как средство удовлетворения того, что представляется агенту забавой и весельем, и в этом эгоистичном стремлении нет ничего примечательного. Моральная ценность поступка может заключаться только тогда, когда он исходит из долга как внутреннего мотива, и совершается независимо от желания или последствий. В то же время данный поступок Кантом не оценивался бы как плохой поступок, так как, любая приемлемая цель, приносящая счастье человеку, считается им вполне правомерной, если исходить из свободы человека полагать свои цели вообще. Многие действия, которые допустимы, но не обязательны для исполнения, являются нейтральными в этом смысле, просто они не имеют статуса морального действия.

Противоположными деонтологическим теориям являются учения консеквенциализма, в частности, утилитаризма И. Бентама (Бентам, 1998) и Д. Стюарт Милля (Милль, 2013, 2016), согласно которым критериями нравственной оценки являются следствия, результаты поступка, в зависимости от их положительности или отрицательности и степени полезного эффекта. Согласно их максиме «цель оправдывает средства», если цель очень важна, то любой способ ее достижения морально оправдан. Полезность поступка оценивается мерой достижения счастья и удовольствия, полученного всеми задействованными сторонами. Мораль поступка в утилитаризме эмпирически выводима из результата и не имеет регулятивного принципа в поведении.

Нормативные принципы в утилитаризме требуют, чтобы мы сначала подсчитали как хорошие, так и плохие последствия действия. Затем можно определить, перевешивают ли в целом благоприятные последствия неблагоприятные последствия. Если первые перевешивают, то действие морально правильно. Если неблагоприятные последствия перевешивают, то действие морально неуместно. Теории консеквенциализма иногда называют телеологическими теориями, от греческого слова «telos», или «конец», поскольку конечный результат действия является единственным определяющим фактором его морали. Возникает вопрос: во-первых, возможно ли заранее предугадать положительность результата и каким принципом руководствоваться

ся в действии, во-вторых, если результат будет оценен как благо для одного агента действия, то будет ли он оцениваться как благо другими агентами, ведь ценности и цели могут быть разными, а в некоторых случаях противоположными?

Рассмотрим кейс для сравнения теории Канта с утилитаризмом:

Агент, будучи добровольцем по оказанию медицинской помощи на дому, ухаживала за клиентом в последние недели его смертельной болезни. Незадолго до своей смерти клиент сказал агенту о наличии у него большой суммы денег, которую он намеревался передать Обществу защиты Земли от чужеродного контроля (SPACE), и просил ее осуществить его намерение. Поскольку болезнь клиента не повлияла на его умственные способности, агент согласилась. Но теперь, когда он умер, она рассматривает возможность использования денег для поддержки деятельности местной оперативной группы по борьбе с голодом, организации, которая предоставляет пожертвованные продукты питания тем, кто в них нуждается. Клиент не оставил письменной воли и у него нет оставшихся в живых друзей или родственников.

Согласно деонтологическому учению И. Канта, в случае, если агент решит пожертвовать деньги клиента на помощь голодающим даже исходя из соображения повышения благосостояния людей, как более эффективного метода, чем передача денег Обществу защиты Земли от чужеродного контроля (SPACE), то такой поступок не будет считаться правильным с этической точки зрения, так как это будет с ее стороны нарушением обещания клиенту выполнить его просьбу. Максима такого поступка, во-первых, противоречила бы нравственному долгу уважать свободу выбора и добрую волю другого человека, что означало бы непризнание субъектности и автономии другого, а, главное, неуважение к самому нравственному категорическому императиву, который гласит: «Поступай так, чтобы максима твоего поступка могла стать всеобщим законом». Во-вторых, это нарушало бы другие формулировки категорического императива, например, такую, как: «Действуй так, чтобы относиться к человечеству как в своей собственной личности, так и в личности каждого другого, всегда как к цели, а не просто

как к средству». Последнее означает, что невыполнение обещания исполнить последнюю волю клиента расценивалось бы с моральной точки зрения как отношение к нему как средству осуществления своих целей.

С точки же зрения утилитаризма, методологический подход к анализу данного случая будет другим. Утилитаризм, как уже указывалось выше, исходит не из долга и максимы как принципа действия, а, взвешивает возможные последствия для каждого варианта, сравнивает и оценивает полезность каждого из последствий. Наконец, определив лучшую перспективу, дает заключение о моральности поступка. В данном случае из двух вариантов: выполнить обещание или пожертвовать для голодающих, второй вариант по количественному расчету дает больше перспектив для повышения благосостояния людей, это означает с точки зрения утилитаризма, что невыполнение обещанного можно расценивать как морально оправданный поступок.

В деонтологических же учениях, наоборот, если человек действует по правильным причинам, его поступок морально достоин, даже если его действия приводят к плохим последствиям в результате неудачи или неблагоприятно сложившихся обстоятельств, которые предсказать невозможно.

Заключение

Таким образом, можно заключить, что моральная ценность и сущность таких нравственных категорий как добропорядочность, долг, благо, счастье и т.д. имеют характер должного, а не сущего, поскольку они становятся внутренним мотивом индивида в результате его онтологической свободы и основанном на ней выборе определенных ценностей в процессе творчества многообразия духовных смыслов. Свобода человека и его нравственный смысл не выводятся из природы и ее причинно-следственных закономерностей, как это понимается в методологических подходах теорий утилитаризма, а, скорее, являются первичной предпосылкой человеческого существования, имеющей безусловный характер, как это представлено в деонтологическом учении И. Канта.

Литература

- Абай (1995). Книга слов, Пекин
- Аль-Фараби. (1970). Трактат о взглядах жителей добродетельного города. Философские трактаты. – Алма-Ата: изд «Наука» Каз.ССР. – С. 193-378.
- Аль-Фараби. (1973). Социально-этические трактаты. – Алма-Ата.
- Аристотель. (1983а). Никомахова этика. Соч. В 4 томах, Т. 4 / Ред. В.Ф. Асмус. – М.: «Мысль». – С. 53-295.
- Аристотель. (1983б). Большая этика. Соч. В 4 томах, Т. 4 / Ред. В.Ф. Асмус. – М.: «Мысль». – С. 295-375.
- Аристотель. (1976). О душе. Аристотель. Соч. В 4 томах, Т. 1 / Ред. В.Ф. Асмус. – М.: «Мысль». – С. 369-508.
- Бентам И. (1998). Введение в основания нравственности и законодательства. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). – 415 с.
- Гельвеций. (1973). Об уме. Гельвеций. Соч.: В 2 т. / Сост., общ. ред., вступит. ст. Х.Н. Момджяна. – М. – Т. 1.
- Гельвеций. (1974) О человеке [II, X]. Гельвеций. Соч.: В 2 т. – М., – Т. 2.
- Гегель Г.В.Ф. (1990). Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 [2] с, (Филос. наследие).
- Гоббс Т. (1991). Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения: В 2 т. Т.2. – М.: Мысль,
- Дидро Д. (1946). Салон 1767 года // Дидро Д. Собр. соч.: В 10 т. Т. VI. Искусство / Пер. под ред. Н. Жарковой. – М. Декларация по принципам Толерантности ООН 1995. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13175&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- Декларация и Программа действий ООН по культуре мира 1999 г. https://en.wikipedia.org/wiki/Culture_of_peace
- Декларация независимости США The Declaration of Independence (англ.), National Archives (30 October 2015). Дата обращения 19 февраля 2017.
- Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство / Под ред. О.А. Жидкова; перевод О.А. Жидкова. – М.: Прогресс, Универс, 1993.
- Кант И. (1964). Критика чистого разума. Сочинения в 6-ти томах. Т. 3. – М.: Мысль. – 799 с.
- Кант И. (1965а). Критика практического разума. Соч. В 6 томах, Т. 4., Ч. 1. – М.: изд-во «Мысль». – 544 с.
- Кант И. (1965б). Метафизика нравов в двух частях. Соч. в 6-ти томах. Т. 4 (2). – М.: Мысль. – С. 107-454.
- Кант И. (1966а). К вечному миру. Соч. в 6-ти томах. Т. 6.– М.: Мысль. – С. 257-311.
- Кант И. (1966б). Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. в 6-ти томах. Т. 6. – М.: Мысль. – С.5-25
- Кант И. (1965с). Об изначально злом в человеческой природе. Кант И. Сочинения в 6-ти томах. Т. 4. Ч. 2. – М.: Мысль. – С. 5-58.
- Кудайбердиев Шакарим. (1991). Три истины. – Алма-Ата: Казахстан, 1991.
- Локк Дж. (1985). Сочинения в 3-х т. Т.1. Опыт о человеческом разумении. (Философское наследие. Т. 93). – М.: Мысль, 621 с. – С. 78-582.
- Маркс К. (1974). Экономическо-философские рукописи 1844 г. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 42. – М.: Политиздат. – С.41-174.
- Милль Д. Стюарт. (2016). О свободе / Пер. с англ. А.Н.Неведомского, 1866. URL: <http://www.litres.ru/dzhon-stuartmill/o-svobode/> (дата обращения: 10.02.2016).
- Милль Дж.С. (2013). Утилитаризм / Пер. с англ.; предисл. А.С.Земерова. – Ростов-на-Дону: Донской издательский дом. – 240 с.
- Платон. (2005). Государство. – М.: Наука
- Руссо Ж.-Ж.. (1861). Письмо о добродетели и счастье Rousseau J.-J. Lettresur la Vertuet le Bonheur . Oeuvres et correspondance inédites de J.J. Rousseau / Publ. par M.G. Streckeisen-Moultou. Paris: Michel-Lévy frères, P. 133– 141. [Electronic recourse] URL: <http://archive.org/stream/oeuvresetcorres01mougoog#page/n157/mode/2up>
- Руссо Ж.-Ж. (2011). Исповедь. Руссо Ж.-Ж. Исповедь. Прогулки одинокого мечтателя. – М. – С. 21–574.
- Сартр Ж.-П. (2009). Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии. – М.: АСТ
- Сартр Ж.-П. (2011). Трансценденция Эго. Набросок феноменологического описания. – М.: Модерн
- Сартр Ж.-П. (1989). Экзистенциализм – это гуманизм//Сумерки богов. – М.: Политиздат. – С. 319-344.
- Ясперс К. (1991). Духовная ситуация времени. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – М.: Политиздат. – С. 288-419.

References

- Abai (1995). Kniga slov, Pekin
- Al-Farabi. (1970). Traktat o vzglyadah zHITELEY dobrodetel'nogo goroda. Filososfskie traktati. Alma-Ata: izd. «Nauka» Kaz. SSR, p. 193-378.
- Al-Farabi. (1973). Socialno-eticheskie traktati. Alma-Ata
- Aristotle. (1983a). Nikomahova etika. Soch. v 4 tomah, T. 4. Ed. V.F. Asmus M., «Mysl'» S. 53-295.
- Aristotle. (1983b). Bol'shaya etika. Soch. v 4 tomah, T. 4. Ed. V.F. Asmus M., «Mysl'» S. 295-375.
- Aristotle. (1976). O dushe. Soch. v 4 tomah, T. 1. Ed. V.F. Asmus M., «Mysl'» S. 369-508.
- Bentham I. (1998). VVedenie v osnovaniya npravstvennosti i zakonodatel'stva. M. : «Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya

« (ROSSPEN). 415 с.

Helvetius. (1973). Ob ume . Helvetius. Soch. v 2 tomah. / Sost., Obsch. red., vstupid st, H.N. Momjyan. M.T. 1.

Helvetius. (1974) O cheloveke [II, X] . Helvetius. Soch. v 2 tomah. M., T. 2.

Hegel G.V.F. (1990). Filosofiya prava. Per. S nem. red I sost. D. A. Kerimov and V. S. Nersesyants; - M.: Mysl', 1990. 524 [2] s, (Filos. nasledie).

Hobbes T. (1991). Leviathan, ili Materia, forma i vlast' gosudarstva cerkovnogo I grazhdanskogo. Soch. v 2 tomah. Vol. 2. M.: Mysl'

Didro D. (1946). Salon 1767. Didro D. Sobr. Soch. v 10 tomah. T. VI. Iskusstvo. Per. Pod red. N. Zharkova.

Declaracia po principam Tolerantnosti United Nations 1995 http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13175&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

Declaracia I Programma deystviy United Nations po culture mira 1999 https://en.wikipedia.org/wiki/Culture_of_peace

Declaracia nezavisimosti United States (Declaration of Independence), National Archives (October 30, 2015). Data obra-scheniya 19 Fevral, 2017.

Sodinennie Shtati Ameriki: Konstitucia i zakonodatel'stvo. Pod red. O.A. Zhidkova. Perevod O.A. Zhidkov. M.: Progress, Univer, 1993.

Kant I. (1964). Kritika chistogo razuma. Soch. v 6 tomah. T. 3. M.: Mysl'. 799 p.

Kant I. (1965a). Kritika prakticheskogo razuma.. Soch. v 6 tomah., T. 4., Part 1. M., izd-vo « Mysl'». 544 p.

Kant I. (1965b). Metafizika npravov v dvuh chastyah. Soch. v 6 tomah. T. 4 (2), Moscow: Mysl', pp. 107-454.

Kant I. (1966a). K vechnomu miru. Soch. v 6 tomah. T. 6, M.: Mysl', p. 257-311.

Kant I. (1966b). Idea vseobschey istorii vo vsemirno-grazhdanskom plane. Soch. v 6 tomah. T. 6, M.: Mysl'. p. 5-25

Kant I. (1965c). Ob iznachal'no zlom v chelovecheskoy prirode. Kant I. Soch. v 6 tomah. T. 4. Part 2. - M.: Mysl'. S. 5-58.

Kudaiberdiev Shakarim. (1991). Tri istiny. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1991.

Locke J. (1985). Soch. v 3 tomah, vol. 1. Opyt o chelovecheskom razumenii. (Filosofskoe nasledie. V.93) . M.: Mysl', 621.- S.78-582.

Marx K. (1974). Ekonomicheskoe- filosofskie rukopisi 1844 goda. Marx K. i Engels F. Soch. T. 42. M.: Politizdat, S. 41-174.

Mill D. Stewart. (2016). O svobode. per. s angl. A.N. Nevedomsky, 1866. URL: <http://www.litres.ru/dzhon-stuartmill/o-svobode/> (accessed: 02.10.2016).

Mill J.S. (2013). Utilitarizm / per. s angl.; Predisl. A.C. Zemerova. Rostov-na-Donu: Donskoy izdatel'skiy dom. 240 c.

Plato. (2005). Gosudarstvo. M.: Nauka

Russo, J.-J. (1861). Pis'mo o dobrodeteli I schast'e. Rousseau J.-J. Lettresur la Vertuet le Bonheur. Oeuvres et correspondance inédites de J.J. Rousseau. Publ. par M.G. Streckeisen-Moultou. Paris: Michel-Lévy frères, P. 133–141. [Electronic recourse] URL: <http://archive.org/stream/oeuvresetcorres01mougoog#page/n157/mode/2up>

Russo J.-J. (2011). Ispoved'. Russo J.-J. Ispoved'. Progulki odinokogo mechtatelya. M., S. 21–574.

Sartre J.-P. (2009). Bytie i nichto. Opyt fenomenologicheskoy ontologii. M.: AST

Sartre J.-P. (2011). Transcendencia Ego. Nabrosok fenomenologicheskogo opisaniya. M.: Modern

Sartre J.-P. (1989). Existentialism eto Gumanism. Sumerki bogov. M.: Politizdat. S. 319-344.

Jaspers K. (1991). Duhovnaya situacia vremeni. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. Per. s nem. M.: Politizdat. S. 288-419.

P. Mürsepp

Tallinn University of Technology,
Estonia, Tallinn, e-mail: peeter.muursepp@taltech.ee

THE CHANGING ROLE OF TIME AND SOCIAL REALITY

Differently from Philosophy and Natural Science, time has always been an important component in Social Research as human cognition tells us that the world is constantly changing in one temporal direction guided by the arrow of time. However, social time does not stand on its own. It connects to what is happening in the natural world as well as human individual psychological time. Classical conceptions of Kant and Husserl help to address the problem from its very foundation. It may well be that irreversibility is an objective natural phenomenon not just a subjective impression of living creatures. We must adopt an interdisciplinary view on time. The acceleration of speed in communication may have less significance for our lives than is normally expected, i.e. in the case of taking legal decisions. The only change we are currently experiencing in the context of application of Information Communication Technology in many spheres of social life may just be that many things happen more quickly. However, there is no essential difference. Human cognition is not becoming just spatial and atemporal.

Key words: arrow of time, irreversibility, legal decisions, objective time, social time, subjective time.

П. Муурсепп

Таллинн технологиялық университеті,
Эстония, Таллинн қ., e-mail: peeter.muursepp@taltech.ee

Уақыттың өзгермелі рөлі және әлеуметтік дүние

Философия және жаратылыстану ғылымдарындағыдай емес, уақыт әрқашан әлеуметтік зерттеулердің маңызды құрамдас бөлігі болды, себебі адам танымы дәлелдегендей, дүние үнемі бір ғана уақыт бағытында өзгеріп отырады және оны уақыт сызығы басқарады. Алайда әлеуметтік уақыт та өзгеріп отырады. Ол табиғат дүниесінде болып жатқан өзгерістермен, сонымен қатар, адамның жеке психологиялық уақытымен байланысты. Кант пен Гуссерльдің классикалық ұстанымдары осы мәселені оның түпкі негізінен бастап шешуге көмектеседі. Қайта оралмастық тірі мақұлықтар тудырған әсер ғана емес, объективті табиғи құбылыс болуы әбден мүмкін. Біз уақытты пәнаралық тұрғыдан қарастыруымыз қажет. Араласу жылдамдығы біздің өмірімізде әдетте күткендегіден азырақ маңызды болуы мүмкін, мысалы, заңға қатысты шешімдер қабылдаған кезде. Қазіргі қоғам өмірінің көптеген саласында ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану аясында біз кездесіп отырған жалғыз өзгеріс – көптеген нәрселердің жылдамырақ өтіп жатқанында ғана болуы мүмкін. Алайда айтарлықтай маңызды айырмашылық жоқ. Адам танымы өзгерді, оны жай ғана кеңістіктік және уақыттан тыс деп қарастыруға болмайды.

Түйін сөздер: уақыт сызығы, қайта оралмастық, заңға қатысты шешімдер, объективті уақыт, әлеуметтік уақыт, субъективті уақыт.

П. Муурсепп

Таллиннский технологический университет,
Эстония, г. Таллинн, e-mail: peeter.muursepp@taltech.ee

Меняющаяся роль времени и социальная реальность

В отличие от философии и естественных наук, время всегда было важным компонентом социальных исследований, поскольку человеческое познание подтверждает, что мир постоянно меняется в одном временном направлении, управляемом стрелой времени. Однако социальное время тоже меняется. Оно связано с тем, что происходит в природном мире, а также с индивидуальным психологическим временем человека. Классические концепции Канта и Гуссерля помогают решить данную проблему с самого ее основания. Вполне возможно, что необратимость – это объективное природное явление, а не просто субъективное впечатление от живых существ. Мы должны принять междисциплинарный взгляд на время. Ускорение скорости в общении может иметь меньшее значение для нашей жизни, чем обычно ожидается, например, в случае принятия

юридических решений. Единственное изменение, которое мы сейчас переживаем в контексте применения информационно-коммуникационных технологий во многих сферах общественной жизни, может заключаться лишь в том, что многое происходит быстрее. Однако существенной разницы нет, человеческое познание становится не просто пространственным и вневременным.

Ключевые слова: стрела времени, необратимость, правовые решения, объективное время, социальное время, субъективное время.

Introduction

Today, in the age of globalisation, it is often believed that time does not have that much meaning in human life any longer as before. Everything, including for instance taking legal decisions, is becoming more fast. Application of superfast computers often leaves us with the impression that many events don't require any time at all to happen any longer. These processes definitely influence social reality to a great deal. However, considering human psychology, there is no full escape from temporality. Thus, the meaning of time in any kind of social life is obviously changing but still not disappearing. I shall take a closer look at this phenomenon below.

Somewhat surprisingly, the great Ancient thinkers did not pay too much attention to time as a philosophical problem. Just on the very large scale of world cycles time appeared in the thinking of Heraclitus for instance. As we know, his belief was that the world is going through cycles that repeat themselves. A determinist world view on a large scale.

Still, we have Aristotle's definition of 'now' as a point of time that has no extension and that has a before and after (Aristotle, 1987). As I shall show below, the meaning of 'now' may play a significant role in making sense of instant legal decisions taking with the help of digital technology.

Time has been in the focus of philosophical discourse since St. Augustine's famous considerations trying to establish the nature of time, rather than since the Ancient thinkers. Is time a flow, a duration, a sequence of separate events or just a concept. What does it mean that sometimes we don't have enough time? What is this that we don't have when we are in a hurry? What is it that we sometimes have enough or plenty of it?

It is important to note that St. Augustine had both objective and subjective accounts of time. Objectively, time was the creation of God. There was no time before the act of creation took place. However, St. Augustine also has a subjective or psychological account of time. It is a phenomenon of human consciousness to him. Otherwise, what would be the point of asking all those questions above about the nature and essence of time? Memory occupies

the central position in the psychological treatment of time for St. Augustine. Augustine writes: "And in my memory too I meet myself – I recall myself, what I have done, when and where and in what state of mind I was when I did it [...] I can meditate as if they were present" (Augustine, 2006: 196). The past is an image in the memory, the present and the future will become such an image (Morrison, 1971: 602). The present cannot last forever because in that case we would not have the present but eternity (Augustine, 2006: 242-243). The past and future are in the mind. The past and future have a being until the past is remembered and the future is anticipated (Hernandez, 2016: 39). By all evidence, St. Augustine is under the influence of Aristotle's definition of 'now' while presenting his subjective account of time.

Today, we need not be limited in our thinking by the meditations of an old philosophical school but we can hardly contest the validity and significance of the Augustinian account of time. Most importantly, St. Augustine raised the issue of the relationship between the objective and subjective accounts of time that has not been conclusively resolved up to this day. Thus, the early Christian thinker managed to initiate a very important thread in philosophical thought that has not just theoretical value but a practical outcome as well. I shall address this issue below in the context of both natural and social science.

Time in Natural Science

Natural scientists have rather kept time away from their realm since the very beginning, the sketching of the method of modern science by Galileo. We know that from the perspective of human sense perception time is an irreversible flow. One of the most basic requirements in the methodology of exact natural science, however, is reproducibility of the experiments. Thus, there is no irreversibility, i.e. no irreversibility in classical or nonclassical science (quantum mechanics and relativity theories). The arrow of time is not an objective phenomenon from the point of view of the method of classical natural science. The latter was supposed to remain objective and value free. Everything subjective had

to stay outside of science by definition. Galileo achieved this quite successfully earning even the title of a criminal from Lewis Mumford in the 20th century (Mumford, 1970: 57). The crime of Galileo, according to Mumford, was exactly pushing everything subjective, everything that is close to individual human existence out of science. The irreversible flow of time is the very basis of individual human cognition. Therefore, definitely something very close and important to the everyday life, emotions and feelings of humans.

Ludwig Boltzmann developed interesting ideas of irreversible processes in nature in the 19th century (Sharp, Matschinsky, 2015). However, he abandoned them after long considerations and under pressure of heavy criticism from colleagues thinking that he had made a mistake somewhere in the interpretations of his research results. As a result of this unfortunate episode in the history of science that, by all evidence also contributed to Boltzmann's suicide, time and irreversibility stayed out of physics and chemistry until the second half of the 20th century. Fundamental changes occurred only while doing research in the context of thermodynamics (the law of entropy), Ilya Prigogine worked out the methodology of self-organisation and dissipative structures (see Prigogine, Nicolis, 1977, Prigogine, 1980, Prigogine, Stengers, 1984, Nicolis, Prigogine, 1989, Prigogine, Stengers, 1997, Prigogine, 2003). In Prigogine's approach to science and to the world, irreversibility obtains an objective character not in the divine (Augustinian) sense but as an inherent character of natural material processes. Unfortunately, this observation has not been fully recognized by natural scientists up to this day, because some of them still adhere to the idea of the God's eye point of view in the classical meaning of the term. Leo Näpinen and Peeter Mürsepp have explained the issue of objectivity of irreversibility in nature in quite in detail in their research. They write: „Many scientists still believe that some events are evolving in one direction only because the evolution in the opposite direction would have a very small probability but still possible. The conviction of Ilya Prigogine is different: only because some states are strictly forbidden and they cannot be discovered in nature and artificially prepared, to the states which are allowed, the probabilistic character can be ascribed“ (see Näpinen, Mürsepp, 2002). Prigogine's research shows that time symmetry (equality between past and future) does not really exist in nature. Time flows uniformly in one direction, towards the future, away from the past. This is an objective fact, not a subjective feeling of living creatures.

Prigogine's results achieved in the context of research in chemistry and physics have invaluable general repercussions. It became clear that we need not make a strict difference between natural and social science. Although subject to laws, natural science is a science of events as well. However, some difference between studying nature and human beings, creatures possessing free will, still remains.

Jan-Kyrre Berg Olsen presents very interesting observations on the objectivity of time in his dissertation written in 2002. According to Olsen, objectivity of time has two different meanings that have to be distinguished from each other. First, objectivity can be understood as the representation of something real. Second, objectivity can be a representation of what is an abstract idealization of non-empirical elements. Thus, the second type of objectivity rests on the exclusion of subjectivity (Olsen, 2002: 275). Olsen goes on to argue that we are getting two perspectives on the nature of time. We have sciences that operate with the concept of objective time and we have 'the thing in itself', the reality of time (Olsen, 2002: 275). In a way, the contemporary philosophical analysis of time comes to the same conclusion that there is both objective and subjective time as St. Augustine's considerations did. Just God has been replaced by Nature.

At the same time, the whole methodology of natural science is undergoing a fundamental change. In the new circumstances, we have to drop the requirement for the reproducibility of the experiments. The role of the scientific experiment is changing (Mürsepp, 2013). There is just the 'now', i.e. just the ongoing experiment is real. The researcher cannot get back to the previous one as well as cannot reach for possible future ones.

This kind of methodological change is most visible in the case of chemistry (see Mürsepp, 2016). Strictly speaking, everything is unique and does not repeat itself. This is what we can observe in the process of producing new chemical stuff. Of course, some general patterns concerning some processes are still detectable, like turbulences in water look similar. However, the world is objectively irreversible. We are guided by the arrow of time. There is perhaps even more than one but they have to 'work in cooperation' (see Hawking, 1988). First, there is the thermodynamic arrow of time. This is the fundamental guarantor of irreversibility in nature. Then there is the psychological arrow of time. As we know already, this is the subjective feeling every one of us has that time flows just in one direction. We cannot have yesterday's breakfast again tomorrow morning. However,

we can also observe that the two first arrows of Hawking nicely complement each other. According to Hawking, there is still the cosmological arrow of time. It represents the expanding nature of the Universe and therefore works in conjunction with the thermodynamic arrow. The cosmological arrow is Hawking's contribution to the whole picture. It creates the foundation for humans for being able to observe the thermodynamic and psychological arrows at all.

Obviously, the observed changes in the methodology of science also affect the ways we obtain scientific knowledge and how we can differentiate it from non-scientific one (see Mürsepp, 2011). However, this is not the topic for the current analysis.

Time in Social Science

The role of time has been quite different in social research. Here the factor of time could never possibly be neglected. Irreversibility of the flow of social time has always been accounted for. In natural science, the researcher has to figure out what is objectively there in reality. Constructivists have a different viewpoint here but I cannot possibly address the realism vs constructivism debate in this analysis.

Humans cannot change the laws of nature, although they can have quite different perspective on them, if we consider the constructivist approach for instance. More than that, one can even legitimately claim that the laws of physics lie (Cartwright, 1983).

Obviously, it is a different situation when we study society. Here, the very aim of research often is how to make society a better functioning system. Such an aim obviously presumes the capacity of humans to change the state of affairs concerning social issues. For instance, despite our position concerning the approach to natural law (in the legal sense) by the great thinkers in history, it is in our capacity to change the legal order of society. This is a wonderful window of opportunity but at the same time burdens humans with a heavy load of responsibility as well.

From the perspective of the problem of time, the foundation of the treatment of time in society lies on the conception of social time. There is a large number of studies of social time available. It is not possible to give an exhaustive overview of the topic in the frames of this article. There is a classic paper by Pitirim Sorokin and Robert Merton where the fundamental understanding of social time has been spelled out (Sorokin, Merton, 1937). Sorokin and

Merton emphasize that social time is not continuous but can be interrupted by critical dates. However, even the most critical dates cannot turn time back. It would be better to say that the critical dates slow the flow of time down. Thus, we can claim that a typical feature of social time compared to physical time is its periodicity. Sorokin and Merton explain: "The search for social periodicities based upon the unquestioned adoption of astronomical criterions of time may have been largely unsuccessful precisely because social phenomena involved 'symbolic' rather than 'empirical' equalities and inequalities; social processes which at present seem to lack periodicities in terms of astronomical measures may be found to be quite periodic in character in terms of social time" (Sorokin, 1937: 626). Nevertheless, the periodicity of social time does not stop its flow not to speak about turning back.

As a good more recent insight into the structure and meaning of social time, see for instance (Lewis, Weigert, 1981). Lewis and Weigert build their approach on the paper by Sorokin and Merton calling the work of the latter a groundbreaking article (Merton, 1981: 432). Lewis and Weigert themselves concentrate on the levels of social structure. They claim that each of these levels has its own forms of social time: at the individual, "self-time"; at the group level, "interaction time and "institutional time"; at the societal-cultural level, "cyclic time" (the day, week and seasons) (Lewis, 1981: 434).

For the purpose of the current analysis, however, social time is a supporting basis rather than an object of the analysis itself. As a brief general overview, the reader could also consider looking into the conference paper by Aleksandr V. Maslikhin (1998).

In legal issues that form the very basic framework for society, time plays at least a twofold role. There are both reversibility and irreversibility present in a way. Social time flows irreversibly and cannot be stopped or turned back of course. However, legal decisions can be reversed and laws cancelled. Still, all that is done in the environment guided by the irreversible arrow of time and therefore, the preceding situation cannot be fully restored ever. Passing the 'now' has turned the future into the past that is not accessible any longer. In the end, irreversibility still prevails.

There is even a third dimension here. The time needed for taking decisions and implementing them. It has been considerable so far. Currently, the situation is changing. As the result of applying digital technology in the process of taking legal decisions for instance, the latter dimension is close to becoming obsolete. Decisions can be taken

instantly, without any delay, at least seemingly so. Still, some time will be needed for enforcing the new regulations, as actors in social reality, the human beings, cannot adjust their minds instantly. Digital technology cannot free humans fully from time dependence until humans remain biological creatures. More than that, even the issue of taking the decisions may not be as straight forward as it seems. Information technology is a human creation. Therefore, it was created in the context of typical human limitations of time perception. For a deeper insight, we have to remind ourselves about Immanuel Kant's considerations of space and time as the *a priori* forms of human cognition.

Kant and Husserl – Connection Made

Apriorism of time and space is the foundation of Kant's critical philosophy (Kant, 2004), the core of his Copernican revolution. As we know, according to Kant humans cannot perceive anything that is not organised spatially and temporally. Therefore, ontologically speaking, we cannot get rid of temporality ever because it is embedded in our consciousness by birth. We would not be human beings and perhaps even living creatures without such an organisation of our cognitive capacities. An obvious conclusion from this would be that we are bound to temporality whatever we do. This does not necessarily mean, however, that we cannot cut much shorter the temporal intervals that we need for implementing relevant procedures.

Kant has an interesting notion of psychological time. It may seem that the notion is based on the dualism of the body and mind and divides the physical world from the mental one. However, this is not necessarily the case. The roots of the psychological time are in physical reality. Actually, the existence of physical reality introduces time. Mind would be timeless without the body. This is the reason why Kant does not believe that psychology can ever be an experimental science.

There is another interesting notion, that of ontological time. The term 'ontology' seemingly steers us away from the social and mental spheres. However, as it was just mentioned, we cannot have the mental, not to speak about the social, world without the physical one. We humans deal with everything, from science to everyday issues, inside the physical framework. From the philosophical perspective, we are both ontological and phenomenological beings. We live in the Lifeworld (*Lebenswelt*) (Carr, Husserl, 1989). The Husserlian term as well as his whole approach is very much

in place here. Still, it may be that the Husserlian method is not sufficient. It is believed to deal with consciousness but leave nature aside (Sanguineti, 1998: 4). However, Husserl himself attempted to put the two together. To deal with the human Lifeworld in its entirety. For Husserl, the primary meaning of the Lifeworld is 'the world of everyday experience' or the 'pregiven' surrounding world (Moran, 2011). Consciousness is prevailing in the *Lebenswelt* but nature is not absent. The world has to be out there to provide the 'material' for experience. Lifeworld would not even exist without nature. However, Lifeworld is not the idealised world of natural sciences. It is free from the objective treatment of space and time as measurable endless quantities but rather includes a limit.

As creatures living the Lifeworld that is not a stationary construction, we are bound to temporality in both our actions and our perception.

Conclusions – Where are we Today?

In the reality of human life, we have limits in two directions. We don't live eternally. Therefore, our experience cannot be extended into infinity. The same applies the extension towards the minimum. Human cognitive capacity does not enable us to perceive the duration of very small intervals. They become instantaneous. Therefore, the effect of cutting time intervals shorter has a psychological limit.

In addition to the conceptual part, time is normally considered a flow, a duration. However, there is a hidden question here, what is the basis of this duration. How can one claim that there is a duration as such at all and a duration of what it is? The answer to this query can be found while pondering, what is the meaning of the utterance: I don't have enough time. The phrase would be meaningless without specifying, I don't have enough time for what? I must have an activity in mind that normally requires an amount of time that can be estimated. An activity, however, means changing the world. Change is hidden in the concept of duration. There cannot be duration without any change occurring. The opposite is true as well. No change occurs instantly in this world. Immanuel Kant was right about this. Human perception is spatio-temporal. There is no way of getting rid of this, unless Kant was completely wrong. Another option is that our world is seemingly spatio-temporal but this is not its real nature. However, here we have a typical rescue in philosophy, applied by Gottlob Frege and many other thinkers. If the essence of the real reality and

of the seeming reality cause no difference to our actions and even into our general understanding of the world then why consider the seeming side at all? If the moon and my imagination of the moon don't differ, why consider my imagination at all.

The considerations above have a direct meaning to the procedure of taking legal decisions. The procedure can be cut much shorter with the help of digital technology. However, temporality does not disappear completely until human agents continue participating in the process. As this will be the case perhaps forever, there is still *Lebenswelt*. Human beings involved in the process need the spatio-temporal environment for retaining their capacity of perception and activity. There is a good question now, whether the growing speed of taking legal decisions changes anything else at all except for just speeding up the decision making. However, if just the latter will be the case, it still changes the scene and quite significantly so. Let's take a closer look.

The speed of social change is growing rapidly these days, in the era of globalisation. All walks of social life need to react to this speeding up, legislature included. It has always been the case that from time to time some laws are becoming obsolete. Today, there are obvious signs showing that this is happening more and more frequently. This puts at risk the ability of the legal system to respond efficiently to the expectations of the population. There is a real social conflict hidden here. Since the days of Heraclitus the legal basis of society has been the guarantee of stability. There is the famous fragment by the early thinker from Ephesus saying that one must protect the laws of a city as fiercely as the city walls. This does not mean that the laws have to be the same forever but building up the legal system cannot be any quicker than building

the walls. However, these days this comparison can still hold and not necessarily slow down any developments at the same time. It does not take a long time to build a wall any longer if a big hospital can be built in two weeks. Establishing a new legal act in any democratic society, however, can hardly be done in two weeks. So the dictum of Heraclitus still holds.

Taking legal decisions does not necessarily mean introducing new legal acts of course. Deciding about the legal correctness of minor incidents should be possible to speed up without major fundamental changes in the whole system. Still, by all evidence, at some point there will be a conflict between the inert legislature and vibrant decision taking. The former will prevent the latter from becoming more efficient.

The situation that was just described brings about another issue in the context of applying new technology in legal issues. Social change appears to be so quick that law making has to obtain a predictive measure. It is not enough to have law fulfilling the retrospectively regulating role in society, the basis for punishment. Law has to be predictive. This is perhaps the main challenge we have in the context of applying the newest technology in law and decision taking.

There has always been and will always be political pressure for quick updating of legislation. In the new digital social reality, it is easier to deal with this pressure than ever before. However, an eye has to be kept on constitutional guarantees. They should never be overlooked.

Acknowledgement

This work was supported by the Estonian Research Council grant PRG462.

References

- Aristotle (1987) *A New Aristotle Reader*. Ed. J. L. Ackrill. Princeton: Princeton University Press.
- Augustine (2006) *The Confessions*. Ed. Michael P. Foley. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Carr D., Husserl E. (1989) *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy*. Evanston, Northwestern University Press.
- Cartwright N. (1983) *How the Laws of Physics Lie*. Clarendon Paperbacks.
- Hawking S.W. (1988) *A Brief History of Time*. Bantam Dell Publishing Group.
- Hernandez W. A. (2016) *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 6, No. 6, June 2016, pp. 37-40.
- Kant I. (2004) *Prolegomena to Any Future Metaphysics That Will Be Able to Come Forward as Science with Selections from the Critique of Pure Reason*. Translated and edited by Gary Hatfield, University of Pennsylvania, Revised Edition.
- Lewis D.J., Weigert A.J. (1981) *The Structures and Meanings of Social Time*. *Social Forces*, Volume 60, Issue 2, December 1981, pp. 432-462.
- Maslikhin A.V. (1998) *Social Time in the Life of a Man and Society*. <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Soci/SociMasl.htm> [accessed Feb. 13, 2020].

- Moran D. (2011) *Edmund Husserl: The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction*. Cambridge University Press.
- Morrison J.L. (1971) Augustine's Two Theories of Time. *New Scholasticism* 45, pp. 600-610.
- Mumford L. (1970) *The Myth of the Machine. The Pentagon of Power*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Müürsepp P. (2011) Knowledge in Science and Non-Science. *Baltic Journal of European Studies*, vol. 1, no. 9, pp. 61-73.
- Müürsepp P. (2013) The Changing Role of the Scientific Experiment. *Studia Philosophica Estonica*, vol. 5, no. 2, pp. 152-166.
- Müürsepp P. (2016) Chemistry as a Practical Science (Edward Caldin Revisited). *Foundation of Chemistry*, vol. 18, no. 3, pp. 213-223.
- Näpinen L., Müürsepp P. (2002) The Concept of Chaos in Contemporary Science: on Jean Bricmont's Critique of Ilya Prigogine's Ideas. *Foundations of Science*, 7, pp. 465 – 479.
- Olsen Berg J.-K. (2002) *Time in Experience and Science*. Ph.D – Dissertation, Roskilde University. Section for Philosophy and Science Studies.
- Prigogine I., Nicolis G. (1977) *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems*. Wiley.
- Prigogine I. (1980) *From Being to Becoming*. Freeman.
- Prigogine I., Stengers I. (1984) *Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature*. Flamingo.
- Nicolis G., Prigogine I. (1989) *Exploring Complexity: An Introduction*. New York, NY: W. H. Freeman.
- Prigogine I., Stengers I. (1997) *The End of Certainty*. The Free Press.
- Prigogine I. (2003) (papers and interviews) *Is Future Given?* World Scientific.
- Sanguinetti J.J. (1998). *Natural Time and Human Time*. Thomistic Institute Summer 1998. (Notre Dame University, USA), 18-26 July 1998.
- Sharp K., Matschinsky F. (2015) Translation of Ludwig Boltzmann's Paper "On the Relationship between the Second Fundamental Theorem of the Mechanical Theory of Heat and Probability Calculations Regarding the Conditions for Thermal Equilibrium". *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-Naturwissen Classe. Abt. II, LXXVI 1877*, pp. 373-435. (Wien. Ber. 1877, 76:373-435). Reprinted in *Wiss. Abhandlungen, Vol. II, reprint 42, p. 164-223, Barth, Leipzig, 1909*. *Entropy* 17, 1971-2009; doi:10.3390/e17041971, www.mdpi.com/journal/entropy [Accessed March 11, 2019].
- Sorokin, P. A., Merton, R. K. (1937) Social time: a methodological and functional analysis. *American Journal of Sociology*, 42, pp. 615–629.

Г.А. Мун^{1*} , А.Р. Масалимова² ,
Е.С. Витулёва³ , И.Э. Сулейменов⁴

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mungrig@yandex.kz

^{3,4}Алматинский университет энергетики и связи, Казахстан, г. Алматы

КАТЕГОРИЯ ПСЕВДОНАУЧНОГО КАК ПРОБЛЕМА: К ТЕЗИСУ О РЕНЕССАНСЕ ФИЛОСОФСКОГО ЗНАНИЯ

Показано, что в настоящее время категория псевдонаучного требует последовательного философского осмысления. Это определяется, прежде всего, необходимостью переосмысления дисциплинарной структуры науки, которая перестала удовлетворять текущим потребностям развития цивилизации. На повестке дня стоит тезис о Новом Просвещении, выдвинутый Римским Клубом, а также тезис о ренессансе философского знания, нацеленным на системное устранение междисциплинарных барьеров. В таких условиях критерии научности и псевдонаучности, выработанные в рамках отдельных частных наук, перестают отвечать потребностям дальнейшего развития цивилизации; необходим более высокий уровень понимания проблемы – философский. Показано, что на современном этапе значение приобретают, прежде всего, научные работы, несущие значительный багаж идей, тогда как заурядные публикации, выполненные в русле ритуализации научных исследований, должны отойти на второй план и трактоваться как псевдонаучные. Предлагаемая трактовка оппозиции «научный – псевдонаучный» рассмотрена на примере сопоставления идей, содержащихся в монографии О.О. Сулейменова «Аз и Я», с некоторыми современными исследованиями, не содержащими никаких новых идей и не представляющих реальной ценности, но полностью отвечающих существующим научно-бюрократическим канонам.

Ключевые слова: псевдонаука, ренессанс философского знания, Новое Просвещение, Римский Клуб, дисциплинарная структура науки, междисциплинарные барьеры.

G.A. Mun^{1*}, A.R. Massalimova², E.S. Vitulyova³, E.I Suleimenov⁴

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mungrig@yandex.kz

^{3,4}Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, Kazakhstan, Almaty

The category of pseudoscientific as a problem: to the thesis of the renaissance of philosophical knowledge

It is shown that at present the category of pseudoscientific requires consistent philosophical reflection. This is determined, first of all, by the need to rethink the disciplinary structure of science, which has ceased to satisfy the current needs of the development of civilization. On the agenda is the thesis on the New Enlightenment, promoted by the Club of Rome, as well as the thesis on the renaissance of philosophical knowledge aimed at the systematic elimination of interdisciplinary barriers. In such conditions, the criteria of scientific and pseudoscience developed within the framework of individual particular sciences cease to meet the needs of the further development of civilization; a higher level of understanding of the problem is needed – philosophical. It is shown that at the present stage, scientific work, which carries a significant baggage of ideas, is gaining importance, while ordinary publications made in the context of the ritualization of scientific research should fade into the background and be treated as pseudoscientific. The proposed interpretation of the opposition “scientific – pseudoscientific” is considered by comparing the ideas contained in the monograph by O.O. Suleimenova “Az and I”, with some modern studies that do not contain any new ideas and do not represent real value, but fully responding the existing scientific and bureaucratic canons.

Key words: pseudoscience, renaissance of philosophical knowledge, New Enlightenment, Club of Rome, disciplinary structure of science, interdisciplinary barriers.

Г.А. Мун^{1*}, А.Р. Масалимова², Е.С. Витулёва³, И.Э. Сулейменов⁴

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mungrig@yandex.kz

^{3,4}Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Мәселе ретінде жалған-ғылыми категориясы: философиялық білімнің қайта өрлеуі тезисіне арналады

Қазіргі уақытта жалған ғылыми категориясы, жүйелі философиялық ойлауды қажет ететіні көрсетілген. Мұндай жай, ең алдымен, өркениеттің дамуының қазіргі қажеттіліктерін қанағаттандыруды тоқтатқан ғылыми тәртіптік құрылымды қайта қарастыру қажеттілігімен анықталады. Яғни күн тәртібінде Рим клубы ұсынған Жаңа Ағарту туралы тезис, сонымен қатар пәнаралық кедергілерді жүйелі түрде жоюға бағытталған философиялық білімнің қайта өрлеуі туралы тезис қарастырылады. Қазіргі орнаған жағдайда, жекелеген нақты ғылымдар аясында жасалған ғылыми және жалған ғылыми критерийлері өркениеттің одан әрі даму қажеттіліктерін қанағаттандырмайды, жағдайды ұшықтыра түседі – осыған орай мәселені түсінудің жоғары сатысы, яғни философиялық деңгей қажет. Қазіргі кезеңде идеялық жүгін алып жүретін ғылыми жұмыстардың маңыздылығы артып, ал қарапайым және маңызсыз ғылыми жұмыстарды жалған-ғылыми деп қарастырып, екінші ретті басылымдары ретінде қабылдау абзал. Осыған орай, ұсынылып отырған «ғылыми –жалған ғылыми» идеясы оппозициялық түсініктеме деп аталып, қазіргі замандағы кейбір зерттеулердің жаңа және бағалы идеясыз, сонымен қатар ғылыми-бюрократиялық канондарына жауап беретін туындылармен бірге қарастырылып, О. О. Сулейменовтың «Аз и Я» монографиясындағы идеялар негізіне жүгініп отыр.

Түйін сөздер: жалған ғылым, философиялық білімнің қайта өрлеуі, Жаңа ағарту, Рим клубы, ғылымның тәртіптік құрылымы, пәнаралық кедергілер.

*«Я предпочёл бы, чтобы мои слова передавал
мой злейший враг среди философов, чем друг,
не сведуций в философии»
Бертран Рассел*

Введение

В настоящее время вопрос об истинной природе такого явления как псевдонаука приобретает как прикладной, так и академический интерес. При этом в силу специфики развития науки как социальной институции на современном этапе академический аспект трактовки понятий «псевдонаука» и «псевдонаучное» приобретает выражено философский оттенок.

Прикладной аспект трактовки понятия псевдонаука в значительной степени связан с тем, что в современных условиях официальное использование различного рода наукометрических показателей (в частности индекса Хирша) привело, как подчеркивалось в (Мун, 2020: 66), к резкому увеличению публикаций, которые заведомо могут быть отнесены к псевдонаучным; в цитированной работе также отмечалось, что критика псевдонаучных публикаций в виду их многочисленности может быть использована в учебном процессе, в частности, для развития навыков критического мышления.

Очевидно, что в условиях, когда профессиональная компетентность профессорско-пре-

подавательского состава университетов ЕАЭС оценивается, в том числе, и с точки зрения публикационной активности, значительная часть преподавателей де-факто повышает свой рейтинг за счёт публикаций статей, научная ценность которых, мягко говоря, невелика (Мун, 2020: 66). Идет очевидная погоня за формальными показателями, что ни для кого не составляет секрета.

В силу целого ряда причин, далеко не последней из которых является массовый характер (Евплова, 2019: 56), (Аникина, 2016: 344) высшего образования, качество профессорско-преподавательского состава в странах ЕАЭС за последние полвека существенно упало (Аникина, 2016: 344), (Мун, 2019: 21), что прямо подтверждается существованием публикаций таких псевдонаучных работ, как проанализированных в (Мун, 2020: 66). Значительная часть преподавателей университетов не в силах внести существенный вклад в научное исследование на деле, в частности, вследствие того, что многие из существующих в настоящее время университетов были образованы на базе институтов, готовящих узкопрофессиональные кадры, и традиций проведения научных исследований в таких организациях не сложилось. Борьба за высокие рейтинги в таких условиях, очевидно, приводит к нарастанию вала псевдонаучных публикаций (или, по крайней мере, публикаций, вклад которых в развитие науки пренебрежимо мал).

Очевидно, что эти тенденции усиливают многие негативные тренды, которые и так складываются в современной науке, приобретая системный характер (Шалтыкова, 2019: 80).

В частности, одной из основных проблем современной науки (рассматриваемой как социальная институция) является низкая коммуникационная связанность научно-образовательного пространства. Несколько упрощая, можно сказать, что представители одной дисциплины очень слабо ориентируются в достижениях, сделанных в смежных областях знания. Ситуация, связанная с существованием выраженных междисциплинарных барьеров, усугубляется ростом объема научно-технической информации.

В настоящее время приходится говорить о том, что цивилизация сталкивается с новыми вызовами, которые породила она сама (Сулейменов, 2018). Рассмотрим один из них более подробно.

Необходимость устойчивого взаимодействия политической элиты любого государства с наукой как социальной институцией неизбежно приводит к проблеме компактификации информации. Для того, чтобы политические элиты могли уверенно выбрать дорогу в будущее (вырабатывать стратегическое видение перспектив), необходимо, чтобы они имели в своем распоряжении некие средства, которые позволили бы выработать общий взгляд на цивилизационную проблематику в целом (Сулейменов, 2018).

Таким инструментом ещё до 1930-х годов была философия. В настоящее время по целому ряду причин, которые подробно проанализированы в (Сулейменов, 2018), философия эту функцию де-факто утратила.

Отсутствие системного взгляда на развитие цивилизации в условиях кризиса философии как науки наук (Сулейменов, 2018) неизбежно приводит к углублению междисциплинарных барьеров, о которых говорилось выше. Более того, в каждой дисциплине увеличивается количество публикаций, поскольку исследователи углубляются в решение все более и более частных проблем. Отсюда вытекает острая необходимость в компактификации научного знания, что самым тесным образом перекликается с тезисом о Новом Просвещении, выдвинутом элитой международного экспертного сообщества устами Римского клуба (von Weizsäcker, 2018). Этот тезис выражает необходимость создания средств, позволяющих вернуться к рефлексии мира как единого целого (в противоположность бесконечномудроблению на узкоспециальные знания).

О том, что увеличение объёма научно-технической информации играет выраженную негативную роль, в контексте данной статьи, стоит упомянуть потому, что вал псевдонаучных публикаций, вызванных погоней за формальными рейтингами, очевидно, значительно усиливает эти тенденции (Мун, 2020: 66).

Несколько упрощая, можно сказать так: в современных условиях роль каждой отдельно взятой научной публикации (с точки зрения влияния на общее развитие науки и техники) год от года менее значима (даже в рамках отдельной дисциплины). В каждой из них содержится всё меньшее количество ценной информации, по крайней мере информации, ценной в смысле ее последующей ассимиляции международным научно-техническим сообществом. Факторы информационного шума в виде псевдонаучных публикаций эти негативные тенденции, очевидно, могут только усиливать.

Кроме этого, псевдонаучные публикации играют и крайне существенную социальную функцию (разумеется в негативном смысле этого слова (Мун, 2019: 51)). Молодые ученые, видя карьерный успех псевдоученых, обеспечиваемый формальными рейтингами, поддерживаемыми публикациями псевдонаучных работ, в той или иной мере начинают следовать по этому пути. Многие из них начинают думать, что для жизненного успеха важно обеспечить, прежде всего, формальные показатели, а реальная сторона дела, то есть реально научное познание, для них становится вторичным. В (Мун, 2019: 51) высказан тезис, на котором стоит заострить внимание, – псевдонаука де-факто развращает студенчество, а также молодых ученых. Вследствие этого борьба с ней становится все более и более насущно необходимой (Мун, 2020: 66).

Таким образом, в современных условиях анализ сущности псевдонауки важен, прежде всего, с точки зрения практического использования. Более того, как было показано в (Мун, 2020:66), псевдонаучные работы можно использовать как своего рода ресурс для совершенствования информационных образовательных технологий.

А именно, в (Мун, 2020: 66), (Мун, 2019:21), (Мун, 2019: 51) подчеркивалось, что в современных условиях в силу резкого снижения коммуникационной связанности научно-образовательного пространства роль научных дискуссий оказывается всё более и более низкой. Искусство научной полемики во многом утрачено. Студенты теряют навыки критического мышления. Для того, чтобы их возродить, можно и нужно

использовать псевдонаучные работы в качестве материала для развития навыков критического мышления, для возрождения искусства научной полемики и тому подобное. Более того, как отмечалось в цитируемых выше работах, на этой основе можно построить соответствующие информационные технологии и системы искусственного интеллекта.

Иными словами, анализ сущности псевдонауки представляет значительный прикладной интерес как о негативном, так и в позитивном планах.

Однако существует и острая необходимость философского истолкования данного понятия. Требуется детальное изучение феномена псевдонауки как такового и выработка последовательной трактовки соответствующих понятий.

Основная часть

Базовые предпосылки для истолкования категории псевдонаучного.

Анализ философской трактовки категории псевдонаучного удобно начать, отталкиваясь от конкретного примера, а точнее, контрпримера. В статье Википедии, посвящённой Олжасу Омаровичу Сулейменову¹, термин «псевдонаучный» используется по отношению ко многим его трудам. Прежде всего речь, разумеется, идёт о нашедшей в семидесятые годы прошлого века книги «Аз и Я» (Сулейменов, 1975).

Тезисы, содержащейся в этой книге, разумеется, являются далеко не бесспорными. С точки зрения профессионального филолога, они, скорее всего, и сейчас остаются, мягко говоря, дискуссионными; во всяком случае, полемика вокруг идей О.О. Сулейменова продолжалась долгие десятилетия и продолжается до сих пор (Фризман, 2002: 385), (Жаксылыков, 2016: 966). Однако, если говорить об истинном значении данной книги, о том следе, который она оставит в веках, то надлежит обратить внимание на совершенно другие обстоятельства.

А именно, Олжас Омарович в цитируемой выше монографии выдвинул тезис о том, что история этноса, не оставившего значительного массива письменных источников, может быть реконструирована на основе анализа языка, носителем которого является данный этнос. Важно отметить, что данный тезис более чем тесно самым тесным образом перекликается с тезисом,

высказанным Умберто Эко: «это не мы разговариваем языком, это язык разговаривает нами» (Эко, 2019).

Эти тезисы действительно тесно перекаливаются, поскольку и в том, и в другом случае речь идет о вполне определённой информационной сущности – естественном языке, – изучение которой может дать важные сведения как о современном состоянии дел, так и о истории развития той общности, которая комплементарна соответствующим естественным языком, т.е. этноса.

Важно отметить, что оба эти тезиса (и тезис Умберто Эко, и тезис, высказанный О.О. Сулейменовым) в современных условиях получают новое звучание, которое, помимо прочего, позволяет сделать их связь весьма наглядной. Более того, эти тезисы придают вполне определенный импульс развитию систем искусственного интеллекта, что было продемонстрировано в (Калимолдаев, 2019).

Начнём с очевидного. Как отмечалось в монографии (Калимолдаев, 2019), любой относительно обособленный сегмент ноосферы (в частности, любая этническая структура) порождает вполне определенную коммуникационную среду, являющуюся «местом обитания» весьма нетривиальных информационных сущностей. Доказать это можно, даже не прибегая к детальным математическим выкладкам.

Рассмотрим двух людей, вступающих друг с другом в беседу. Принято говорить, что в этом случае общаются два индивида, однако, это является не более чем приближением, причем весьма грубым. В действительности речь идёт о том, что нейроны, составляющие головной мозг каждого из собеседников, обмениваются друг с другом сигналами. Иными словами, здесь с очевидностью возникает общая нейронная сеть.

Уместно подчеркнуть, что по воззрениям совместной нейрофизиологии, появление сознания, интеллекта и т.д. связано именно с тем, что нейроны головного мозга обмениваются друг с другом сигналами, имеющими электрическую природу.

С точки зрения общей теории информации, можно сказать так (Gabrielan, 2019: 976): в сложной системе вследствие обмена сигналами между ее элементами возникают дополнительные информационные сущности, качественно отличающиеся от тех информационных сущностей, которые могут быть связаны с функционированием отдельных элементов.

Вернемся, однако, к рассмотренному выше примеру двух собеседников. С точки зрения

¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Сулейменов,_Олжас_Омарович, дата обращения: 19.01.20

функционирования нейронной сети решительно не важно, какой именно природой обладают те сигналы, которыми обмениваются нейроны. Поэтому действительно можно заключить, что образуется некая общая нейронная сеть, состоящая из двух фрагментов, каждый из которых локализован в пределах головного мозга двух общающихся индивидов. Продолжая эту логику, легко прийти к заключению о том, что существует глобальная коммуникационная сеть (Gabrielan, 2019: 976).

Далее, можно утверждать, что информационная ёмкость общей нейронной сети выше, чем сумма информационных емкостей нейронных сетей каждого из индивидов, взятых по отдельности. На математическом языке это формулируется так: информационная ёмкость совокупной нейронной сети не аддитивно зависит от ёмкости каждой из её отдельно взятых частей. Этот тезис можно доказать строго математически (Калимолдаев, 2019), хотя он, разумеется, требует некоторых уточнений касательно самого использованного термина «информационная ёмкость» (в особенности применения к нейронным сетям). Однако эти уточнения никак не меняют общего вывода. А именно, коль скоро возникает общая нейронная сеть, то это, как минимум, является предпосылкой для формирования некоторых новых информационных сущностей. Они могут возникать подобно тому, как некоторая новая информационная сущность – интеллект человека – появляется в результате обмена сигналами между нейронами отдельного головного мозга.

Этот вывод создает предпосылки для естественнонаучной интерпретации таких понятий как «общественное сознание», «ментальность» и «социокультурный код», которые уже давно используются в гуманитарной литературе. С точки зрения теории нейронных сетей вполне можно дать последовательную интерпретацию этих понятий и более того – построить соответствующие математические модели.

В частности, как подчёркивалось в (Калимолдаев, 2019), социокультурный код можно рассматривать как некую исполняемую программу, записанную в общественное сознание, которое заставляет индивидов поступать именно так, а не иначе, т.е. социокультурный код обеспечивает, в частности, реализацию механизмов, приводящих к появлению диктата среды.

Таким образом, возникают все предпосылки для того, чтобы говорить о существовании некоторых надличностных уровней переработки

информации, на которых могут возникать некоторые нетривиальные информационные сущности – подобно тому, как обмен сигналами между нейронами отдельного головного мозга приводит к появлению интеллекта и сознания.

Очевидно, что первым «кандидатом» на информационную сущность, пребывающую на надличностном уровне переработки информации, является естественный язык. Именно это и возвращает к базовому тезису Умберто Эко, упомянутому выше. В то же время любой язык с очевидностью развивается. Следовательно, в любом языке (как справедливо отмечал О.О. Сулейменов в цитированной выше монографии (Сулейменов, 1975)) существуют вполне определенные исторические наслоения, позволяющие осуществлять историческую реконструкцию, причем на уровне корректных математических моделей. Примеров таких наслоений существует сколько угодно.

Так, например в русском языке до сих пор имеется слово «прачка». Этимологически это слово коррелирует с глаголом «работать» в переводе на чешский или украинский язык – «do práce», «працювати». И таких примеров можно привести очень много.

Вывод о трансформации языка (и возможности «прочтения» таких трансформаций) достаточно легко сделать наглядным, даже не будучи специалистом в области лингвистики, например, просто сравнивая корни наиболее древних слов, присущих славянским языкам. Так, слова «смерть» или «волк» и в чешском, и в русском языке до сих пор звучат примерно одинаково (smrt, vlk).

Список примеров такого рода, очевидно, можно продолжать очень долго, но важно подчеркнуть другое – анализ языка действительно позволяет реконструировать его историю.

Более корректно данный вывод обосновывается следующим образом. Современное состояние конкретного языка является отражением и его истории, и истории этноса, являющегося его носителем, потому, что язык является надличностной информационной сущностью. Точнее, это – та единственная информационная сущность, которая пребывает на надличностном уровне переработки информации, и которая является при этом доступной для прямого восприятия.

Реконструируя лингвистические структуры, мы действительно можем прочитать историю развития данного конкретного народа, являющегося носителем данного конкретного языка,

т.е. можно утверждать, что идеи, высказанные О.О. Сулейменовым в «Аз и Я», отнюдь не являются псевдонаучными, вопреки мнению, например, автора соответствующей статьи в Википедии. Скорее наоборот, эти идеи далеко обогнали свое время и истинное значение начинает становиться ясным только сейчас (Калимолдаев, 2019).

Однако чисто лингвистические соображения (при всей их важности) представляют собой только первый смысловой уровень тех идей, которые де-факто содержатся в цитированной выше монографии О.О. Сулейменова, во всяком случае, если трактовать их с позиции современной теории нейронных сетей.

Действительно, естественный язык является не просто некой отдельно взятой информационной сущностью, прибывающей в коммуникационной среде, коллективно сформированной его носителями. Естественный язык следует трактовать как связующее звено между всей совокупностью надличностных информационных сущностей и индивидами. Соответственно, тезисы и Олжаса Сулейменова, и Умберто Эко следует воспринимать намного более глубоко, как минимум, они нуждаются в гораздо более серьезной научной проработке.

Именно это обстоятельство и побудило нас рассмотреть пример отношения к монографии «Аз и Я», говоря о сущности псевдонауки.

Действительно, с сугубо формальной (а точнее, с научно-бюрократической) точки зрения оппоненты О.О. Сулейменова были во многом формально правы. Высказанные в [10] идеи на момент, когда была опубликована цитированная монография, действительно не поддавались верификации в строгом смысле данного термина.

С высоты прошедшего полувека можно с полной уверенностью говорить о том, что они обогнали свое время, так как значение их становится ясным только сейчас (Калимолдаев, 2019), но это никак не отменяет формальной правоты тех деятелей науки, которые столь строго судили их автора.

Если исходить из формальных требований, предъявляемых к научным публикациям и тогда, и сейчас, критики О.О. Сулейменова действительно формально были во многом правы. Нет экспериментальных доказательств, нет последовательной теории, нет возможности проверить выдвинутые гипотезы, следовательно, всю работу с формальной точки допустимо признать

псевдонаучной. Именно это было сделано академиком АН СССР Д.С. Лихачевым, а также многими другими критиками Олжаса Омаровича.

Однако, в полном соответствии с диалектикой, формальная правота часто оборачивается своей противоположностью – попытки формализовать науку, являющуюся результатом творчества, от века оборачивались выхолащиванием ее истинного духа. Именно формализм, процессы бюрократизация науки, а также такое явление как ритуализация научных исследований и привели к тому, что на современном этапе нарастает вал псевдонаучных публикаций, о котором говорилось выше.

Более того, если посмотреть на историю развития науки, то станет очевидно, что очень часто именно передовые идеи, признаваемые на определенном этапе псевдонаучными, в итоге остановились двигателем прогресса. Здесь достаточно провести параллели с общеизвестными фактами, отраженными, в частности, в знаменитой монографии Бертрانا Рассела «История западной философии» (Рассел, 2010: 832).

С современной точки зрения любое из высказываний древнегреческих философов можно трактовать как сугубо псевдонаучное. Так, атомистическая теория Демокрита, взятая сама по себе, и будучи оцениваемой с современной точки зрения, не выдерживает никакой критики: нет доказательств, она никак не верифицируется и все построения Демокрита можно трактовать как некое отвлеченное умствование (так древнегреческую философию часто и воспринимают многие современные студенты).

Но, это «умствование» осталось жить в веках, в то время как те, кто сегодня следует научно-бюрократическим канонам, скорее всего, не оставят в истории цивилизации никакого следа. Об их работах через 5-10 лет забудут, и от них самих не останется ничего, кроме знака тире между двумя датами, как говорил герой одного известного советского кинофильма.

Впрочем, в этом отношении можно вспомнить не только о древнегреческой философии. Как утверждают злые языки, ни один современный журнал не опубликовал бы работы Дж.П.Джоуля по обоснованию закона сохранения энергии – уж слишком сильно они отличаются от принятых безудержно формализованных канонов. В этом контексте можно упомянуть и известное постановление французской Академии про «небесные камни», объявившей антинаучным существование астероидов.

Истолкование категории псевдонаучного с точки зрения тезиса о ренессансе философского знания.

Не вызывает сомнений, что многим сопоставление идей О.О. Сулейменова с идеями мыслителей Древней Греции покажутся, мягко говоря, неуместным. Аргумент, который сторонники этой точки зрения будут использовать, очевиден. Они заявят, что во времена Фалеса Милетского, Анаксагора и Анаксимандра наука находилась в зачаточном состоянии и поэтому философствование в рафинированной форме (в частности, высказывание тех или иных идей, подкрепляемых теми или иными общими рассуждениями без прямой экспериментальной верификации) было более чем уместным: философы античности прокладывали дорогу для тех, кто пойдёт за ними многие столетия спустя.

Продолжая эту мысль, сторонники рассматриваемой точки зрения могут также заявить, что теперь наука стала вполне определенной социальной институцией, что она выработала жесткую дисциплинарную структуру, что у каждой научной дисциплины есть своё предметное поле и т.д. и т.п.

Еще двадцать лет назад с такой точкой зрения можно было бы согласиться (по крайней мере, с определенными оговорками).

Действительно, наука в своем развитии породила дисциплинарную структуру и всё, что с ней связано – в том числе, конкретные инструменты верификации научных результатов в рамках предметного поля каждой дисциплины. Все эти инструменты, однако, равно как и те инструменты, которыми пользовались мыслители Древней Греции, являются исторически обусловленными, т.е. характер их применения – и само существование – отвечает вполне определенным конкретно-историческим условиям.

Науку – и как социальную институцию, и как систему знаний – нельзя рассматривать вне исторического контекста. В любом случае наука (в любой своей ипостаси) остаётся, прежде всего, феноменом культуры.

В современных условиях, однако, человечество и созданная им наука, в известном смысле, вынуждены вновь обратиться к истокам, в том числе к философии. Тезис о ренессансе философского знания приобретает все большее число сторонников, так как без этого повисают в воздухе и тезис о необходимости конвергенции естественнонаучного, технического и гуманитарного знания, и тезис о Новом Просвещении, выдвинутый Римским Клубом (von Weizsäcker,

2018). Нет необходимости доказывать, что базовые идеи, сделавшие возможным становление эпохи Просвещения (конец XVIII – середина XVIII вв.), были сформулированы именно на философской основе. Нет никаких оснований полагать, что идеи, способные обеспечить переход современной цивилизации к эпохе Нового Просвещения (что с позиций макроэкономики выражается через тезис о становлении экономики знаний), могут быть выработаны с использованием какого-то другого инструментария, кроме философского.

С сугубо прагматической точки зрения, необходимость становления эпохи Нового Просвещения определяется, в том числе, и проблемами, связанными с огромным потоком информации, генерируемым мировым научно-техническим сообществом, что создает вполне определенные серьёзные проблемы

Одну из важнейших социальных функций науки метафорически (Сулейменов, 2018) можно обозначить так: «Советницей Государя».

Действительно, наука в лице элиты экспертного сообщества на протяжении многих столетий была теснейшим образом связана с политическими элитами, она была реальной советницей государей и других правителей, обеспечивая возможность для рефлексии действительности на уровне, необходимом для формирования стратегий.

С возникновением и упрочением дисциплинарной структуры науки эта ее роль оказалась во многом утраченной.

Ни один узкий специалист не в силах дать ни одному представителю политической элиты адекватного – и стратегически значимого – совета только потому, что он не имеет и не может иметь целостного взгляда на мир, а, следовательно, и на развитие данного конкретного государства. Очевидно, что любые стратегически значимые вопросы о развитии государства и его месте на геополитической карте мира неотделимы от адекватной рефлексии развития человеческой цивилизации в целом.

Доказать высказанный выше тезис о потере коммуникации между наукой и политическими элитами можно в двух словах. Роль научных консультантов политических элит сейчас заняли люди, позиционирующие себя как макроэкономистов и/или политологов (иногда – социологов). Однако нельзя не заметить, что и политология, и социология, и макроэкономика стали в современных условиях одними из достаточно узких научных дисциплин, обладающих, в том

числе, и своим собственным вполне определенным предметным полем, и инструментарием научного исследования.

Ограничивая себя их рамками, специалисты указанного выше профиля – равно как и любые другие узкие специалисты – неизбежно будут делать ошибки, во всяком случае, как только речь пойдет о рефлексии окружающего мира как единого целого.

В частности, современная макроэкономика уделяет заведомо недостаточное внимание взаимосвязи экономического развития государств и характера развития в нем научных исследований. Всеми специалистами в области макроэкономики в той или иной степени признается, что достижения науки способны существенным образом повлиять на экономику (в марксистской формулировке – наука является производительной силой), но они не в силах выработать практические рекомендации даже по распределению финансирования между различными научными направлениями. Точнее, они даже не берутся за эту важнейшую задачу.

Несколько упрощая, ресурсы любого государства ограничены, и для инновационного прорыва, о необходимости которого уже продолжительное время говорят политические элиты, необходима концентрация усилий на направлениях, которые действительно могут стать прорывными.

Выбор соответствующих приоритетов, очевидно, требует построения целостной картины развития науки и техники – обобщения наиболее высокого уровня, рефлексии сущего на уровне, достаточном для выработки стратегии развития науки, основанной на реальных потребностях экономики.

Если бы современная макроэкономика действительно была бы способна взять на себя функции «Советницы Государя» в полном смысле этого слова, то в распоряжении профильных министерств РК, как минимум, были бы соответствующие инструменты, а столь болезненный вопрос, как распределение финансирования и выбор наиболее значимых научных направлений, отпал бы сам собой.

Но, этого не происходит – макроэкономика ограничена своим собственным предметным полем исследования, равно как и все остальные существующие научные дисциплины. Макроэкономика, равно как и любые другие конкретные (частные) науки, не в состоянии прогнозировать последствия внедрения той или иной технологии, а тем более не в силах выработать суждение

о том, какое именно из научных направлений, находящихся в данный момент в зачаточном состоянии, даст впечатляющий результат в будущем. Как следствие, ни макроэкономика, ни другие частные науки не в силах предоставить Правительству адекватные рекомендации по приоритетному развитию того или иного научно-технического направления.

Это отнюдь не упрек, никто не может знать всего на свете (особенно в условиях «взбесившегося» потока научно-технической информации), но факт остается фактом – та часть экспертного сообщества, которая аффилирована с политическими элитами, мягко говоря, не в полной мере представляет себе, что творится в таких областях знаний как физика, химия или биология.

Как следствие, разрыв между наукой как социальной институцией и политическими элитами усиливается год от года. С точки зрения диалектики, это можно интерпретировать следующим образом.

В современных условиях человечество породило новые стихии, с которыми никто не знает, что делать. Одной из этих стихий является буйство коммуникационных и информационных сред. Вал научных публикаций (в том числе и псевдонаучных) является одним из проявлений данного тренда.

Выражаясь метафорически, можно сказать так: некогда человечество создало науку для борьбы со стихиями (для борьбы с эпидемиями, с другими силами природы), но в своём развитии оно породило новые стихии, значительная часть которых относится к информационному пространству.

Сегодня, к сожалению, нет научной дисциплины, которая бы изучала эти стихии во всей полноте, и которая могла бы найти для них адекватные выводы. (Точнее, такие дисциплины только находятся в стадии становления, и процесс этот будет долгим и трудным, поскольку требуется теснейшая кооперация естественнонаучного, технического и гуманитарного знания).

Именно поэтому современные ученые в известном смысле оказываются в том же самом положении, что и те, трудами которых была заложена наука как таковая. Рано или поздно, но научное сообщество будет вынуждено вновь обратиться к философии как средству рефлексии, обеспечивающему появление новых наук. Как подчеркивалось в (Сулейменов, 2018), каждая фундаментальная наука в своём развитии проходит стадию протонауки (так, химии предшествовала алхимия), причем в силу отсутствия

отработанного и выверенного инструментария становление любой протонауки может обеспечиваться только теми инструментами, которые использует философия. С узко прагматической точки зрения философия – это та область человеческой культуры, которая обеспечивает рождение протонаук (Сулейменов, 2018).

Следовательно, в современных условиях, когда речь идет о необходимости структурной перестройки всего здания науки, более чем актуальным становится тезис о ренессансе философского знания, а также об адекватном понимании категории псевдонаучности.

В условиях, когда речь снова заходит о необходимости становления протонаук, те критерии, которыми руководствуются многие современники (например, критерий верификации высказанных в конкретной работе идей), не должны быть самодовлеющими. Приведенный выше пример с негативным восприятием идей, содержащихся в монографии «Аз и Я», служит более чем наглядной иллюстрацией к данному выводу.

В условиях, когда снова встает вопрос об осмыслении сущего как единого целого, в свою очередь, важен, прежде всего, именно тот атрибут мыслительной деятельности, который так настойчиво подчеркивал Бертран Рассел, когда говорил о философах Древней Греции.

Прежде всего, нужен суверенитет духа, важнейшими компонентами которого являются интеллектуальный авантюризм и интеллектуальная дерзость. Ни один исследователь, не обладающий суверенитетом духа, не будет способен сделать следующий шаг вперед. Человек, действующий подобно автомату, человек, подчиняющийся бюрократическим нормам, в существующих условиях не в силах выработать общего взгляда на мир.

Тем, кто возьмет на себя смелость переосмыслить ход научно-технического прогресса, придется не просто подняться над рутинной. Им придется отринуть очень и очень многое. Дух интеллектуального авантюризма и интеллектуальной дерзости здесь более чем необходим и именно в этом смысле мы и проводили сравнение между мыслителями Древней Греции и трудами таких отечественных мыслителей как Олжас Омарович.

Таким образом, мы приходим к следующему пониманию категории псевдонаучности.

Под псевдонаучной статьей следует понимать ту работу, которая не содержит идейного багажа, т.е. мыслей, способных увлечь коллег,

повести их за собой. Псевдонаучной следует считать ту работу, которая является не более чем данью научно-бюрократической рутине и процессу ритуализации научных исследований. Работ указанных разновидностей в современной периодике очень много, но они – с точки зрения степени реального воздействия на научную мысль – представляют собой не более чем некий информационный шум.

Отсутствие атрибутов научной работы, выработанных в XX веке, отнюдь не может считаться критерием для псевдонаучности. В современных условиях мы де-факто снова возвращаемся к той же самой ситуации, которая сложилась во времена античности. Наука, раздробленная на огромное количество дисциплин, не обеспечивает рефлексии сущего на уровне системной целостности. «Вы никогда не поймете, что такое мышль, изучая ее клетки под микроскопом по отдельности»; отсутствие целостного миропонимания приводит к тому, что наши современники также не понимают суть и характер процессов, протекающих на их глазах, как не понимали её современники Перикла. Здесь лежат корни того кризиса, с которым столкнулась западноевропейская цивилизация: ее наука, получая многочисленные важные и нужные в прикладном значении результаты, потеряла способность генерировать смыслы (в философском значении этого термина).

Соответственно, мы вновь вынуждены обратиться к населению Древней Греции и сформулировать критерий научности и её антипода псевдонаучности, именно исходя из истории взлёта и падения идей, положенных в основу современной цивилизации.

Следовательно, критерий псевдонаучности в первом приближении можно сформулировать так: как истинно научную на современном этапе следует рассматривать ту идею или публикацию, которая способствует укреплению суверенитета духа и/или снятию междисциплинарных барьеров, а псевдонаучной является та которая, выполнена в русле ритуализации научных исследований. Разумеется, при этом к псевдонаучным следует отнести также и работы, рассмотренные в (Мун, 2020: 66), но здесь нет предмета для дискуссии. Так, статья (Якубова, 2016: 55), как показано в цитированной работе, является псевдонаучной с какой угодно точки зрения. Точнее, она де-факто является фальшивкой, изготовленной ради формально отчетности.

Заключение

Таким образом, есть все основания обратить особое внимание на то, что критерии научности и псевдонаучности являются исторически обусловленными. Они менялись на протяжении всей истории человечества и будут меняться впредь – в зависимости от того, на какие вызовы, стоящие перед цивилизацией, отвечает наука конкретной эпохи. Нет и не может быть неких «окончательных» и «бесспорных» критериев, как бы ни кичились современники своим превосходством перед предшественниками.

В современных условиях, когда на повестке дня стоит вопрос о становлении экономики зна-

ний и эпохи Нового Просвещения, те критерии научности, которые сформировались в XX веке, во многом стали обузой для дальнейшего прогресса, они выродились в нечто сугубо формальное, что не могло не привести к бюрократизации науки и ритуализации научных исследований.

В этом отношении пример выдающегося казахстанского мыслителя О.О. Сулейменова представляется исключительно важным с точки зрения того, какими критериями должен обладать исследователь. Вполне возможно, что вообще нельзя говорить о научности или псевдонаучности отдельного текста, соответствующие критерии должны быть спроецированы на личность.

Литература

- Gabrielan O., Suleimenov I., Vituleva E. Artificial intelligence in the context of noosphere studies // SCTCMG 2019 – 2019, – С. 976-981, ISSN: 2357-1330
- Weizsäcker E. U., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet – A Report to the Club of Rome – Springer, 2018, с. 220
- Аникина Е.А., Иванкина Л.И., Сорокина Ю.С. Кризис высшего образования в России: проявления, причины и последствия //Современные проблемы науки и образования. – 2016. – №. 3. – С. 344-344.
- Евплова Е.В., Якупов В.Р., Хабибуллин Ф.Х., Федосеев А.В., Мурыгина Л.С. и др. Массовизация образования: социологический аспект //Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8. – №. 3 (28), С. 56-60.
- Жаксылыков А. Ж. «Уроки» тюркологических поисков Олжаса Сулейменова //Современные проблемы тюркологии: язык-литература-культура. – 2016. – С. 699-701.
- Калимолдаев М.Н., Пак И.Т., Мун Г.А., Витулёва Е.С., Матрасулова Д.К., Сулейменов И.Э. Искусственный интеллект, учение о ноосфере и ... путь к бессмертию – Алматы: ТОО «Полиграфкомбинат», 2019. – 272 с.
- Мун Г. А., Масалимова, А. Р., Тасбулатова, З. С., Сулейменов, И. Э. Сопряжение учебного процесса со средствами противодействия «оранжевым революциям» на платформе новых информационных технологий //Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2020. – Т. 71. – №. 4. – С. 66-75.
- Мун Г. А., Сулейменов И. Э. Интенсификация инновационной деятельности как социокультурная проблема //Известия НТО «КАХАК». – 2019. – №. 2. – С. 51.
- Мун Г.А., Масалимова А.Р., Сулейменова К.И., Тасбулатова З.С., Витулёва Е.С., Сулейменов И.Э. Принципы фон Гумбольдта и реалии постсоветских университетов //Journal of Philosophy, Culture and Political Science. – 2019. – Т. 69. – № 3. – С. 21-30.
- Рассел Б. История западной философии. – М.: АСТ 2010. – С. 832.
- Сулейменов И.Э., Габриелян О.А., Буряк В., Сафонова Н., Ирмухаметова Г., Кабдушев Ш. Мун Г.А. Организация и планирование научных исследований – Алматы: Изд-во КазНУ, 2018. – 336 с.
- Сулейменов И.Э., Габриелян О.А., Седлакова З.З., Мун Г.А. История и философия науки. – Алматы: Изд-во КазНУ, 2018. – 406 с.
- Сулейменов О.О. Азия. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата, 1975. – С. 272.
- Фризман Л. Возмутитель спокойствия: Книга О. Сулейменова «Аз и Я» под огнем идеологической критики //Новое литературное обозрение. – 2002. – №. 3. – С. 385-390.
- Шалтыкова Д.Б., Габриелян О.А., Байпакбаева С.Т., Тасбулатова З.С., Копишев Э. Е., Ермухамбетова Б.Б. Проблема преодоления низкой экономической эффективности инновационной деятельности казахстанских университетов в области инфокоммуникационных технологий // Известия научно-технического общества «КАХАК», 2019, № 2 (65). – С. 80 – 92.
- Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – М.: Изд-во АСТ, 2019. – 704 с.
- Якубова М. З. Организация IP-телефонии на предприятиях на базе программной IP-PBX ASTERISK / Якубова М. З., Сериков Т. Г., Задорожнюк М. В //Автоматика. Информатика. – 2016. – No. 1. – С. 55-58.

References

- Gabrielan O., Suleimenov I., Vituleva E. Artificial intelligence in the context of noosphere studies SCTCMG 2019 2019, – S. 976-981, ISSN: 2357-1330
- Weizsäcker E. U., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet A Report to the Club of Rome Springer, 2018. c. 220
- Anikina E. A., Ivankina L. I., Sorokina Yu. S. Krizis vy'sshego obrazovaniya v Rossii: proyavleniya, prichiny i posledstviya Sovremenny'e problemy nauki i obrazovaniya, [The crisis of higher education in Russia: manifestations, causes and consequences Modern problems of science and education] 2016. №. 3. S. 344-344.
- Evplova E. V. Yakupov, V. R., Xabibullin, F. X., Fedoseev, A. V., Mury'gina, L. S. i dr. Massovizatsiya obrazovaniya: sotsiologicheskij aspekt Baltijskij gumanitarny'j zhurnal, [Massization of education: sociological aspect] 2019. T. 8. №. 3 (28), S. 56-60.
- Zhaksy'ly'kov A. Zh. "Uroki" tyurkologicheskix poiskov Olzhas Sulejmenova //Sovremenny'e problemy tyurkologii: yazy'k-literatura-kul'tura, ["Lessons" of the Turkological searches of Olzhas Suleimenov] 2016. S. 699-701.
- Kalimoldaev M.N., Pak I.T., Mun G.A., Vitulyova E.S., Matrasulova D.K., Sulejmenov I.E'. Iskusstvenny'j intellekt, uchenie o noosfere i ... put' k bessmertiyu, [Artificial intelligence, the doctrine of the noosphere and ... the path to immortality] Almaty': TOO «Poligrafkombinat», 2019, 272 s.
- Mun G. A., Masalimova, A. R., Tasbulatova, Z. S., Sulejmenov, I. E'. Sopryazhenie uchebnogo processa so sredstvami protivodejstviya «oranzhevyy'm revolyuciyam» na platforme novyx informacionny'x texnologij Vestnik KazNU. Seriya psixologii i sociologii, [Pairing the educational process with the means of counteracting the "orange revolutions" on the platform of new information technologies]2020. T. 71. №. 4. S. 66-75.
- Mun G. A., Sulejmenov I. E'. Intensifikatsiya innovacionnoj deyatel'nosti kak sociokul'turnaya problema Izvestiya NTO «KAXAK», [Intensification of innovation as a sociocultural problem] 2019. №. 2. S. 51.
- Mun G.A., Masalimova A.R., Suleimenova K.I., Tasbulatova Z.S., Vituleva E.S., Suleimenov I.E'. Principy fon Gumbol'dta i realii postsovetkix universitetov Journal of Philosophy, Culture and Political Science, [Von Humboldt Principles and the Realities of Post-Soviet Universities] 2019. T. 69. №. 3. S. 21-30.
- Rassel Bertran Istoriya zapadnoj filosofii, [History of Western Philosophy] 2010, s. 832 ACT, 2010, c. 832, ISBN 978-5-17-062878-0
- Sulejmenov I.E', Gabrielyan O.A., Buryak V., Safonova N., Irmuxametova G., Kabdushev Sh. Mun G.A. Organizatsiya i planirovanie nauchny'x issledovanij, [Organization and planning of research] Almaty', Izd-vo KazNU, 2018, 336 s.
- Suleimenov I.E', Gabrielyan O.A., Sedlakova Z.Z., Mun G.A. Istoriya i filosofiya nauki, [History and philosophy of science]–Almaty': Izd-vo KazNU, 2018. 406 s.
- Sulejmenov O.O. Az i Ya. Kniga blagonamerennogo chitatelya, [Az and I. Book of a well-meaning reader] Alma-Ata, 1975, s. 272
- Frizman L. Vozmutitel' spokojstviya: Kniga O. Sulejmenova "Az i Ya" pod ognem ideologicheskoy kritiki Novoe literaturnoe obozrenie, [Troublemaker: Book of O. Suleimenov "Az and I" under the fire of ideological criticism]2002. №. 3. S. 385-390.
- Shalty'kova D.B., Gabrielyan O.A., Baipakbaeva S.T., Tasbulatova Z.S., Kopsishev E. E., Ermuxambetova B.B. Problema preodoleniya nizkoj ekonomicheskoy effektivnosti innovacionnoy deyatel'nosti kazaxstanskix universitetov v oblasti infokommunikacionny'x texnologij Izvestiya nauchno-texnicheskogo obshhestva «KAXAK», [The problem of overcoming the low economic efficiency of innovative activities of Kazakhstan universities in the field of information and communication technologies] 2019, № 2 (65). S. 80-92.
- E'ko U. Otsutstvuyushaya struktura. Vvedenie v semiologiyu. – M. Izd-vo AST, [The missing structure. Introduction to Semiology] 2019, 704 s.
- Yakubova M. Z. Organizatsiya IP-telefonii na predpriyatiyax na baze programnoj 1R-RVX ASTERISK Yakubova M. Z., Serikov T. G., Zadorozhnyuk M. V Avtomatika. Informatika, [Organization of IP-telephony in enterprises based on software IP-PBX ASTERISK] 2016. No. 1. – S. 55-58.

D.E. Suleimenov¹ , **A.S. Adilbayev¹** , **U.D. Sandykbaeva²**

¹University of Egypt Islamic culture Nur Mubarak,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: daniyar87@mail.ru

²al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty e-mail: sandykbaeva@mail.ru

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF PERSONAL DEVELOPMENT OF A HUMAN BEING

Social cognition is the way in which people process, remember, and use information in social contexts to explain and predict their own behavior and that of others. Children's social cognition may be influenced by multiple factors, both external and internal to the child. In the current study, two aspects of social cognition were examined: Theory of Mind and Emotion Understanding.

A person is considered as a system of integral qualities: natural and social, rational and irrational, emotional and physical, conscious and unconscious. Focusing on the integral properties of the personality allows us to more holistically and comprehensively consider its essence as the unity of three components: biological, psychological and social.

The methodological basis of the study of personality socialization are:

- the vitalist concept, which puts in the first place the subjective quality of the individual in the individual and social plan;

- a universal paradigm that focuses on the spiritual component of a person, based on the biopsychosocial essence of the person. Based on a critical understanding of the provisions of the vitalist and universal concept, the following interpretation of personality socialization is distinguished

This article describes the newly emerging field of implicit social cognition from preschool through elementary school. A special emphasis is placed on discoveries concerning young children's thinking and understanding of themselves and their social groups in the domains of gender and race.

Key words: socialization, social cognition, theory of mind, emotion understanding, social roles, personality, social group, modeling of adult's life, game, emotional and volitional sphere, communicative competence.

Д.Е. Сулейменов¹, А.Ш. Әділбаев², Ө.Д. Сандықбаева²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: daniyar87@mail.ru

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sandykbaeva@mail.ru

Адамның тұлғалық қасиеттерін дамытудың әлеуметтік философиялық аспектілері

Әлеуметтік таным – адамдардың мінез-құлқы мен басқалардың іс-әрекетін түсіндіру және болжау үшін әлеуметтік контексттегі ақпаратты өңдеудің, есте сақтаудың және пайдаланудың тәсілі. Балалардың әлеуметтік танымына сыртқы және ішкі факторлар әсер етуі мүмкін. Осы тақырып аясында әлеуметтік танымның екі аспектісі қарастырылды: ақыл теориясы және эмоцияларды түсіну.

Тұлға интегралды сапалардың жүйесі ретінде қарастырылған, яғни табиғи және әлеуметтік, рационалды және иррационалды, эмоционалды және физикалық, саналы және бейсаналық ретінде.

Тұлғаның интегралды қасиеттеріне көңіл бөлу арқылы тұлғаның мән-мағынасы үш компоненттің бірлігі ретінде тұтастай және жан-жақты қарастырылады: биологиялық, психологиялық және әлеуметтік.

Жеке тұлғаны әлеуметтендіруді зерттеудің әдіснамалық негізі:

- жеке тұлғаның және әлеуметтік жоспарда бірінші кезекте субъективті сапаны қоятын өміршеңдік тұжырымдамасы;

- адамның биопсихоәлеуметтік мәні негізінде адамның рухани компонентіне бағытталған әмбебап парадигма. Амалитаристік және жалпы адамзаттық тұжырымдаманың ережелерін сыни тұрғыдан түсіну негізінде жеке тұлғаны әлеуметтендірудің келесі түсіндірмесі ажыратылады.

Мақалада мектепке дейінгі бала жасынан бастап бастауыш мектепке дейінгі әлеуметтік танымның өрісі сипатталған. Жас балалардың өздері мен олардың әлеуметтік топтарын гендерлік және нәсілдік салалардағы ойлауына және түсінуіне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: әлеуметтену, әлеуметтік таным, әлеуметтік топ, әлеуметтік рөлдер, ойлау теориясы, эмоцияларды түсіну, тұлға, ересектер өмірін бейнелеу, ойын, эмоционалды – ерік саласы, коммуникативті күзиреттілік.

Д.Е. Сүлейменов¹, А.Ш. Адилбаев², У.Д. Сандыкбаева²

¹Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак»,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: daniyarr87@mail.ru

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sandykbaeva@mail.ru

Социально-философские аспекты развития личностных качеств человека

Социальное познание – это способ, которым люди обрабатывают, запоминают и используют информацию в социальных контекстах, чтобы объяснить и предсказать свое поведение и поведение других. На социальное познание детей может влиять множество факторов, как внешних, так и внутренних, по отношению к ребенку. В настоящем исследовании были рассмотрены два аспекта социального познания: теория разума и понимание эмоций.

Личность рассматривается как система интегральных качеств: природного и социального, рационального и иррационального, эмоционального и телесного, сознательного и бессознательного. Акцентирование внимания на интегральных свойствах личности позволяет более целостно и всестороннее рассматривать ее сущность как единство трех составляющих: биологического, психологического и социального.

Методологической основой исследования социализации личности являются:

- виталистская концепция, которая на первое место ставит субъектное качество личности в индивидуальном и социальном плане;

- универсумная парадигма, акцентирующая особое внимание на духовной составляющей человека, исходя из биопсихосоциальной сущности личности. На основе критического осмысления положений виталистской и универсумной концепции выделяют следующую трактовку социализации личности.

В этой статье описывается область социального познания от дошкольного до начальной школы. Особый акцент делается на мышлении и понимании маленькими детьми себя и своих социальных групп в областях пола и расы.

Ключевые слова: социализация, социальное познание, теория мышления, понимание эмоций, социальные роли, личность, социальная группа, моделирование взрослой жизни, игра, эмоционально-волевая сфера, коммуникативная компетентность.

Introduction

The formation of a successfully socialized personality in a modernizing society of Kazakhstan is one of the most important factors affecting the general course of progressive reforms in our country.

The criteria of socialization of a modern personality are evaluated according to various parameters: by the degree of inclusion in the system of social relations, by the level of realization of personal and social opportunities, reproduction and improvement of one's life, etc.

A person is considered as a system of integral qualities: natural and social, rational and irrational, emotional and physical, conscious and unconscious. Focusing on the integral properties of the personality allows us to more holistically and comprehensively consider its essence as the unity of three components: biological, psychological and social.

Adaptation in the world has always been a natural human need. New social knowledge acquired by the student during the educational process makes him less susceptible to manipulation and control, and allows him to see more alternative possibilities of action. In this regard, the problem of the development of social cognition arises, the foundation of which is laid precisely when a child enters school, because the nature of social interactions is changing qualitatively. The school as a social institution is the organizer of the forms and methods of comprehension of social reality by students. As notes E.V Saiko society as an open dynamic system in the process of self-organization and self-development absorbs the energy foundations of a person as a systemic integral certainty (Berns, 1986:198). The factors of the emergence of such certainty are the following: the subjectivity of a developing personality; the position and effectiveness of a person as setting a

goal, designing and motivating his activities; the ability to self-propel due to suprasituational activity, non-adaptability, and adaptability (Nemirovsky, 1992:67). The origin and strengthening of these qualities and abilities is mediated by the development of social-cognitive activity. First of all, development should be understood as the process of progressively directed structuring-complication, movement-change of phenomena stably connected in their unity and integrity (Bozovic, Slavina, 1979:120), which belong to the field of social cognition and suggest a certain certainty. Social cognition, by definition, has a social origin – i.e. it arises and is supported by social interaction. Social cognition deals with social objects, and its results are common for group members otherwise, interactions between people would become impossible (Bikenova, Abdikerova, 2005:123). Undoubtedly, an important role in building a picture of the social world is played by social institutions: family, school, religious and public organizations.

They are the organizers of forms and methods of human comprehension of social reality. Important is the fact that social cognition can proceed at different levels: 1) individual (comprehension of social reality through empathy); 2) personal (knowledge of the social in the process of “trying on” social roles); 3) individual (cognition is carried out at the level of socio-psychological reflection). A similar level structuring of social cognition is due to the structure of the manifestations of the personality, which includes three global components: the individual, person, individuality.

Research methodology

The methodological basis of the researching of socialization of personality is:

- the vitalist concept, which puts in the first place the subjective quality of the individual in the individual and social plan;
- a universal paradigm that focuses on the spiritual component of a person, based on the biopsychosocial essence of the person.

On the basis of a critical understanding of the provisions of the vitalist and universal concept, the following interpretation of the socialization of the personality is distinguished. Socialization is seen as the process of an individual entering a society and manifesting its individual and social essence as a result of the mutual influence of elements of the social environment and individual qualities of a person (Bikenova, Abdikerova, 2005:140). Thus, in the process of socialization is carried out not only

the social formation of the individual, but also the formation of individuality, the true personal qualities of a person. A person realizes himself in the process of socialization as an individual subject and a social subject. Speaking about the individual subjective properties of the personality, it emphasizes its spiritual potential.

A person as an individual subject and as a social subject of socialization with the help of his life forces, which are the result of natural biological, psychological and social factors, has an opposite effect on living space, which is the social environment of its existence.

The content and nature of socialization are determined by the sociocultural environment and the activity of the individual himself. This interaction is manifested at three levels – at the level of society, microenvironment and their own life experience. In the process of cultural activity (on the basis of life experience), a person assimilates sociocultural information of a socially significant nature, at the microenvironment level, values and norms of the immediate environment, at the third level, these values are included in the general system of one’s own life experience, and they are transferred to the internal plan of the person. These three levels make it possible to understand the mechanism of socialization and the characteristics of personality formation.

In psychology, there are a number of areas in the study of personality. The first of these is “biological”, which puts the biological essence of man in the foreground. The second is “social.” This direction highlights social factors as the dominant principle in human development. The third is the “convergence factor.” In this concept, emphasis is placed on a combination of biological and social factors, but biological is recognized as the main one. The fourth is multifactorial. Not only biological factors and the social environment are taken into account, but also the personality’s self-development. The fifth is the “universal.” A feature of this direction is the consideration of biological, social and spiritual factors in their unity (Nemirovsky, Nevirko, 2003:181).

According to another Kazakh researcher of personality problems, M.F. Puzikov, any personality is the sum of social and psychophysiological components organized into a system, interacting and directing the personality’s behavior in one or another framework. It is the representatives of the dispositional direction, who believe that the behavior of the personality is equally seriously affected by both of the above components, in his

opinion, came closest to the truth (Puzikov, Kudro, Mukhambetova, 2002:240).

Identity to the social cognition in general

The socialization of various age groups – children, youth, adults and the elderly – is distinguished by the following features.

Children, as the least adapted and protected part of society, lacking experience, are dependent on adults. They do not have fully formed mental structures and are therefore vulnerable to all sorts of influences, including adverse ones. The influence of the social environment and other people can delay or stimulate the development of the child, worsen his well-being or contribute to the formation of complex social behavior. The socialization of children is, first of all, the process that prepares a child for entry into the adult world by determining the basic models of education and training, on the basis of which

The term “social cognition” is interpreted as the cognition of society, social phenomena and processes taking place in it. In this thought, social cognition differs from the cognitions of other (non-social) objects and has the following features:

Society is the most complex of the objects of cognition, therefore the essence of social phenomena and processes, the regular relationships between them are found much more difficult than what happens when studying inorganic and organic nature in the framework of the natural sciences;

Social cognition involves the study of not only material, but also ideal, spiritual relations. These relations are not only an integral part of the material life of society, but are also much more complex and contradictory in nature than relationships in nature;

In social cognition, society acts both as an object and as a subject of cognition, since people are the creators of their history, but they also know it. Therefore, the subject and the object of knowledge coincide. This identity cannot be estimated unambiguously. On the one hand, it has a positive meaning, since the processes taking place in society are closest to the cognizing subject and his direct, personal and acquired life experience, which contributes to a deep understanding and correct knowledge of these processes. On the other hand, different, sometimes diametrically opposed wills, interests, goals are represented in the aggregate object of knowledge. As a result, a certain element of subjectivity is introduced into the historical processes themselves and into their cognition;

Another feature of social cognition is the limited possibilities for observation and experimentation

in the study of social reality. In this case, the main source of knowledge is historical experience, social practice. Social cognition includes not only a description of social phenomena, but also their explanation, the identification of their essence. The successful solution of this difficult task is associated with the application of a concrete historical approach to social phenomena, which involves the study of social phenomena in their diverse relationships, interdependence and historical development. This approach makes it possible to understand a separate social event, revealing both its unique individuality associated with specific historical conditions, and something common for similar events occurring at different times – their objective laws.

Throughout middle childhood and adolescence, social cognition has become an increasingly important determinant of children’s behavior. It is in middle childhood that children should learn to solve difficult situations in friendships and understand justice issues, observe social norms, customs and conventions related to gender, respect authorities, authority and moral law. They begin to look closely at the world of people and gradually comprehend the principles and rules by which it exists (Ross, 1981:63). This process was studied by representatives of the social-cognitive approach, who believed that all knowledge – scientific, social or personal – exist as an organized system or structure, and not in the form of incoherent pieces of information. Understanding of the world does not develop by considering it in parts that are not interconnected. Children try to make sense of their experience as an organized whole. Understanding of the world of preschool children is limited by their egocentrism. In middle childhood, they gradually develop a less egocentric position, which allows them to take into account the thoughts and feelings of other people. The first component of social cognition is the social conclusion – guesses and assumptions about what the other person feels, thinks, or intends to do (Flavell, 1985:175). For example, a small child hears a mother laugh and suggests that she is having fun. An adult may hear some coercion in the laughter of the mother of this child, and then he will conclude that she hides her feelings. Of course, a small child is not able to draw such a subtle conclusion, but by the age of 6, children are already able to conclude that the thoughts of another person may differ from their own.

Preschool age is a period of familiarizing a child with the knowledge of the world, the period of his initial socialization. The baby takes the first steps to socialization within the framework of his

own family, while his social circle is limited to his immediate family. The next step towards the socialization of a preschooler is communication with peers. Kindergarten is exactly the place where a child gets acquainted with social life outside the home. Here the world of human relations, different types of activities and social functions of people opens. The preschooler has a strong desire to join this adult life, to actively participate in it, which is not yet available to him. In addition, no less strongly he seeks independence. From this contradiction, a game is born – as an independent activity of children, modeling the life of adults. The game is the closest, accessible, interesting type of activity for preschool children (Berns, 1986:45). During the game, the child develops, improves spiritually and physically, gets acquainted with the natural world, the world of people, the objective world. In addition, the game is a peculiar way of assimilating public experience.

According to the degree of independence and activity of children, games are divided into two groups: creative and games with rules. Creative or plot role-playing games are especially significant and important for children. In them, preschoolers reproduce everything that they see around themselves in the lives and activities of adults. Creative play most fully shapes the personality of the child and therefore is the most important means of education and socialization of preschool children. Games with rules organize, regulate the actions of the child. Realizing the rules of the game, children begin to subordinate their own actions to them. The organization of the gaming environment is a prerequisite for the formation and development of gaming activities. It is very important to create it universal, comfortable, able to meet the requirements of children of different sexes, diverse in content. The process of socialization begins at birth and continues throughout life. The child learns the norms and patterns of behavior accepted in the society in which he lives, learns to interact, build relationships first in the family, then in the peer team and further through life. The task of teachers and parents is to help children. The game is a leading type of activity, the most effective form of child socialization. The game lays the foundation for a future personality (Bozovic, Slavina, 1979:202). Game activity, according to S.A. Shmakov, is an amazing phenomenon of human existence. The game is widely used as the main means of social integration of children, the formation of social behavior skills in them (Breslav, 1990:86).

When a child plays, assuming various roles, reproducing or thinking through certain

interesting situations and ways of behavior in them, his socialization proceeds most naturally and successfully. When playing, the child more easily establishes a connection with the adult world and with the world in general, he has the skills of an internal dialogue, the attitude towards the expression of his inner life and the desire for creativity is realized. The game reflects the most significant events in the life of the child, he sincerely experiences everything that he imagines in the game. The game is the only central activity of the child, taking place at all times and among all nations. The game is the practice of child development, in the game the child develops as a person, those sides of the psyche are formed on which the success of his educational and work activities, the success of his relations with people will subsequently depend on. The game manifests the characteristics of the child's thinking and imagination, emotionality, activity, the need for communication, a sense of collectivism, determination, humanity and so on. In addition, the game is a peculiar way of assimilating social experience, characteristic of preschool age. In other words, it is in the game that the process of socialization takes place, that is, the process of becoming the personality of a small person, assimilating the socio-cultural experience.

Currently, experts in the field of preschool pedagogy unanimously acknowledge that the game as the most important specific activity of the child should fulfill broad general educational tasks. The methodological basis for the development of the theory and practice of children's play is the provision on the game as a targeted social activity and an important educational tool. The game is widely used as the main means of social integration of children, the formation of social behavior skills. When a child plays, assuming various roles, reproducing or thinking over these or other interesting situations and ways of behavior in them, its socialization proceeds most naturally and successfully. When playing, the child more easily establishes a connection with the adult world and with the world in general, he has the skills of an internal dialogue, the attitude towards the expression of his inner life and the desire for creativity is realized. The game reflects the most significant events in the life of the child, he sincerely experiences everything that he imagines in the game. In the 4th year of life, children move from figurative play to a story-based role-playing game, from solitary to joint activity. A free story game is the most attractive activity for preschool children. Its attractiveness is explained by the fact that in the game the child experiences an internally subjective

feeling of freedom, subject to him things, actions, relationships – all that in practical productive activity is resisting is difficult. This state of internal freedom is associated with the specifics of the plot game – action in an imaginary, conditional situation (Petrusinsky, 1994:89).

The story game does not require a real, tangible product from the child, everything is conditional in it, everything is “as if”, “make-believe”. All these “possibilities” of the story game expand the practical world of the preschooler and provide him with internal emotional comfort. This is due to the fact that in the game the child recreates the areas of life that interest him with the help of conditional actions. First, these are actions with toys that replace real things, and then – graphic, speech and imaginary actions (performed in the internal plane, in the “mind”). The game is important not only for the mental development of the child, but also for the development of his personality: assuming various roles in the game, recreating the actions of people, the child is imbued with their feelings and goals, empathizes with them, and begins to navigate between people (Zankovsky, 2000:156).

The game has a great influence on the development of children’s ability to interact with other people: firstly, by reconstructing the interaction of adults in the game, the child learns the rules of this interaction, and secondly, in a joint game with peers, he gains experience of understanding, learns to explain his actions and intentions, coordinate them with other people. However, the game fulfills its developmental functions to the fullest if it becomes more complicated with age, and not only in its thematic content. How can I help a contactless child? First, to play with him from an early age, to learn to take on a role, to act within it. Secondly, if the children do not accept him into their team, come up with some other game where he will be more successful, and invite the others to play together. At the same time, it’s important not to break into an already unfolding game, where your child didn’t come to court, but to organize a new (maybe sports, competitive, national), most important, requiring clear rules that are already familiar to your child. A clear and concrete organization of games with rules helps a child who does not own a role-playing game, but often turns out to be difficult for “game” children who are used to it. A different principle: relying on fantasy, plot, social and game relationships, or on a strictly approved “code of laws” and rules lies at the heart of attractiveness and success for different types of children. And since games with rules appear in the children’s community later, and older children

play in them, then those who have already mastered them are respected and respected. In addition to sports games, it can be any other types of children’s activities in which your “loser” is competent and successful. Maybe he draws beautifully? Give him this opportunity: organize an exhibition at home, and stock up on the street with crayons, and soon the whole company will be fascinated to follow his occupation and humbly ask for permission to “paint a little”. He cannot draw himself – draw together, but emphasize all the time (and even exaggeratedly) the leading role of the child in this process. Or maybe you glued a kite together with him? Few people can do it now, and it is easy to become famous and gain universal respect. And, in an extreme case, you can simply take out new toys or a designer to the street, you just have to make sure that your child is not “overwritten” and the toys are not taken away. The scope for your imagination and creativity is open. The main thing – do not leave a child who does not have sufficient communication skills, alone with peers, be near, help, protect, but only unobtrusively. It is important to remember that there is no need to immediately “infiltrate” the crowd of children with their ideas, sometimes (and often) it is quite sufficient to organize the child’s contact with one or two peers. There are different children with different communication needs. It is enough for one only friend, with whom they meet once a week, so as not to feel alone and proudly consider: “I have a friend.” And the other is bad if there is no whole noisy company around him, where everyone obeys his word and even gesture. If this “retinue” is not there, then the “king” feels out of work, he is bored, and he cannot occupy himself. As a rule, suffering and feelings begin if the need for communication and the game is limited by the inability to participate in this game, or if a recognized leader suddenly loses the opportunity to realize his “leadership habits” due to unforeseen circumstances (for example, he was in a new team, where there are leaders and abruptly) (Petrusinsky, 1994:101).

In principle, any child should be taught to occupy himself, to expand the scope of individual games outside of playing activities, and at the same time help him, master those generally accepted methods of communication and games among children that are necessary so as not to be an outcast. And if you see that the child is not accepted into the game.

Social experience is acquired by the child in communication and depends on the variety of social relations that are provided to him by the immediate environment. The child’s assimilation of the universal experience gained by previous generations

occurs only in joint activity and communication with other people.

The development of social cognition of preschooler: problems and their solutions

Practice shows us that older preschool children are actively involved in the life of the group, their parents and loved ones. They are always ready to help you. They engage in the group with the greatest interest and take an active part in various games, make relevant comments, respond to the call and suggestions of other people. All of the above becomes possible because social cognition is activated in children in a society of peers and adults. They already understand the structure of our world at the proper level. Children have enough knowledge about nature, about themselves, their parents, adults and peers, are already able to establish good relationships with other children and adults.

As they grow and mature, children are more and more immersed in the knowledge and comprehension of various patterns and relationships between parts of social life: they orient themselves in spatio-temporal relationships and understand the cause-effect relationships of events and much more; the ways of social cognition, the development of oneself and the world around them acquire specialization (Artemyev, 2001:76).

In childhood, children should learn to take into account the nuances of friendship and authority, expanding and conflicting sexual roles, and also take into account many social norms, rules and regulations. Children achieve all this in many ways. One of them is advancing along the path of direct socialization, associated with the reward of desirable behavior and punishment of undesirable, as well as with the imitation of the behavior of role models available to observation. Social learning helps children acquire appropriate forms of behavior and social attitudes in a given society. Another way that children learn about the social world is through psychodynamic processes. In certain situations, children show anxious feelings, but gradually learn to reduce this anxiety using a number of protective mechanisms. In addition, children acquire knowledge about the world of people through a process called social cognition. Just as children's ideas about the physical world change with age, the same can be said about their understanding of the social world. Social cognition includes thoughts, knowledge and suggestions about the social world. Social cognition at this age is associated with an understanding of friendship and the development

of moral judgments. [9] Throughout middle childhood and adolescence, social cognition has become an increasingly important determinant of children's behavior. It is in middle childhood that children should learn to resolve complications in friendships and understand issues of justice, observe social rules, customs and conventions related to gender, and respect authority and moral law. Children begin to look closely at the world of people and gradually comprehend the principles and rules by which it exists. This process was studied by representatives of cognitive psychology, who believed that all knowledge – scientific, public or personal – exist as an organized system or structure, and not in the form of disconnected pieces and pieces of information. Understanding the world does not develop by interpreting it in pieces that are not interconnected. Children try to make sense of their experience as an organized whole. The development of social cognition follows a path that is characteristic of other types of cognitive development. In preschoolers, understanding of the world is limited by their egocentrism. Although by the age of 7 children reach a reasonable age and can perform some logical operations, they are still somewhat hindered by the inability to see the world from other points of view. In middle childhood, they gradually develop a less egocentric position that takes into account what other people think and feel (Rozhkov, 2008:93). Therefore, the first component of social cognition is the social conclusion – guesses and assumptions about what the other person feels, thinks, or intends to make. For example, a small child hears mother's laughter and suggests that she is having fun. An adult, perhaps, will hear some coercion in the laughter of the mother of this child, and then he concludes that she hides her feelings. Of course, a small child is not able to draw such a subtle conclusion, but by the age of 6, children are already able to conclude that the thoughts of another person may differ from their own. By about 8 years old, they are clearly aware that the other person is able to imagine their own thoughts.

At its core, the educational environment in kindergarten is social. People directly surrounding a preschool child in his life play a major role. These are the parents of the child, teachers and peers. Secondly, the environment of the kindergarten is filled with a wide variety of objects, things created not only by the hands of man, but also by his mind, are social at the first approximation.

In the older preschool age, the child plunges deeper into our world with the help of teachers. The educational environment of the children's

institution contributes to the implementation of the entire spectrum of the child's choice to enhance his social knowledge. On the one hand, effectiveness is due to the natural curiosity of the child, and on the other, psychological and pedagogical methods and techniques.

To activate social cognition, it is necessary:

1. Mastering the essence of events and space;
2. Interaction with significant adults;
3. Definitions of social roles, actualized by the situation;

The space where the preschooler is located encourages him to learn the so-called social distances. The behavior of older preschoolers is correct; they do not violate the spatial norms of interaction. But in an unfamiliar environment, children make mistakes (Rozhkov, 2008:150).

Children can be located close or far, they either make contact or avoid contact, behave defiantly, attracting attention with gestures, words, actions, facial expressions, etc.). In this case, the teacher can use pedagogical techniques aimed at the development of social distances by children.

First reception: rituals in a group. Social distances can be supported by certain rituals (say hello to the hand) and insignia (distinctive armband of the duty officer, a flag with the commander).

Second reception: communicative games. Tactile Telegraph. An even number of children stand in a circle. Two children facing each other will be the "transmitter" and "receiver". The transmitter starts the game by sending a message to the receiver, shaking the left hand of the child's right-handed child and the left-handed right's hand, and transmits an impulse. Having received an impulse, the "receiver" says: "I received a telegram." The part of the circle that conveys the message faster and more accurately wins. "Observation". The driver is selected according to the counting room; he is removed through the door. Children choose a child about whom the driver will ask five questions. If the conceived player is guessed, then he will drive, if not, a new driver will be selected by the account. "Who is behind whom?" The leader is facing the column of children and remembers the order of their construction. The driver turns away and calls the construction order of the children. You can complicate the game by calling what the children were wearing. It is possible for children to readjust and ask the driver to turn around and restore the old system. What is the pedagogical effect obtained with the choice of space?

When interacting with a partner, the child feels the distance, develops a space of communication and

interaction, demonstrates the nature of emotional closeness and mutual interest, which ensures the development of ways of his social cognition and positive relationships with partners. An event is something that has already happened once and will not be repeated with the photographic accuracy never. The ancients said: "It is impossible to enter twice into the same river"; and it is also impossible to repeat all those states experienced in certain situations. But the psychological state can give impetus to the development of the cognitive and emotional spheres of a person, affect the formation of the arbitrariness of mental processes. Older preschoolers already understand the essence of many events and can understand and understand their meaning, restore the picture of events. A teacher who takes a position of cooperation helps children survive the reality of mastering the world, build their relationships with other people in it. In this sense, it is necessary to pay attention to the technology of pedagogical activity to create an event environment in a group: a pedagogical analysis of the event. The influence of his educational potential. Emphasizing those aspects of the event that may affect the child. Neutralization of the negative impact. Stimulating the child's reflexive attitude to what is happening.

First reception: group traditions. "Morning greeting" – an adult and children are standing in a circle and wish each other good morning, handing over a toy or any item, turning to his comrades: "Hello, I've come!"; while one says a greeting, while others add the name of the previous child, etc.

"Reading day" (at the choice of the teacher) – the children take turns bringing their favorite editions of literature, prepare a retelling of one story in advance, and the teacher organizes a discussion of the story so that everyone can imagine the picture of what is happening, express their attitude to the characters and events, come up with a sequel stories.

Second reception: collective creative work. Collective work is one of the ways of social cognition, provided that when they are carried out, attention is paid to the coexistence of embodied events. It can be a collage of children's photos, pictures, children's drawings. And together a children's newspaper completed will push many children to an active knowledge of reality (Nepomnyashchaya, 1992:213).

The child changes himself, if you change the events and look at them the child himself. Events help to change the internal state and view of the world. Events allow you to actualize the internal state, highlight the most important in the content of the situation, express an emotional assessment,

thereby ensuring the development of memory, attention, thinking, etc. and, most importantly, the formation of the emotional-volitional sphere of preschoolers.

Significant adults – it can be parents and caregivers – people to whom children relate with a high degree of trust, have a warm relationship. And the child chooses a meaningful adult for himself is no coincidence. He shares not only the content of general affairs, but the opinions, judgments, assessments expressed by adults. If a significant adult provides the older preschooler with an informational and emotional field, then the child is drawn to him, looking for new contacts that fully satisfy his need for communication and social knowledge. And for this it is necessary that adults and children are not just organizers, but active participants in the life of the group (Pyatnitsa, 2011:166).

Projective drawing. In the figure, the child at a non-verbal level shows his attitude to those that are of great importance in their life. On the instructions of the teacher, children can draw a holiday in kindergarten or a circle of their friends and relatives. It should be remembered that any diagnostic procedures give an instant cut; therefore, the findings will be relevant at a particular point in time and should be used with caution.

Thematic drawing. The purpose of the picture is to clarify and expand social contacts. An element of discussion or debriefing should be added to the process. The theme of the drawings can be any, relating to a specific group or groups of people.

Second reception: communicative games. “Request”. This game is in pairs. Children ask each other something. The winner is the one who picks up more items. To do this, the child should use polite words in his request, address the interlocutor by name, speak compliments, etc.

“What do we love for?” Children stand in a circle, and the leader chooses a child for himself, which will be discussed. He calls five attractive qualities that characterize the chosen person. The rest are trying to guess who they are talking about. At the end of the game, the most popular personality is determined.

The educational effect of choosing a meaningful adult. Under the influence of a significant adult, a child develops a sense of belonging to the world of people, a sense of “we”. Such an experience of a senior preschooler with different people gives him reason to focus not only on the content of common affairs, but also on the opinions, opinions,

assessments expressed by adults in different situations (Shmakov, 1968:204).

Social roles are a favorite gaming activity of preschoolers. Playing a role, children convey the characteristic features of the character using various means of expression: voice, pantomime, facial expressions, gesture. Children love to distribute roles on their own, lose them, dressing themselves in appropriate costumes, use the necessary attributes, accessories, etc. In the game, children assume various social roles of older people, which helps expand the scope of social knowledge. The pedagogical guidance of the game is a support for the development of a real social role by children.

First reception: Director’s games. The games “Family”, “Shop”, etc. allow children to master professional and everyday roles: client, buyer, patient, parent, etc.

The game “School” allows the child to independently model the future, to be in the role of a student and teacher (preschooler and teacher, etc.)

Second reception: Developmental activity. Children are given sheets of paper divided into squares, where the symbols depict questions-situations relating to school life. The teacher asks to tick off the squares related to school life. In conclusion, it is necessary to place emphasis on the answers of the majority, the minority, and note that there were no incorrect answers, because the life of schoolchildren is very diverse, full of events and meetings with interesting people who are always there and will help children in their school life. The main idea of the lesson is the invalidity of the choice of each child, the designation of the positive perspectives of academic work, school life.

Third reception: Excursions to school. This is a traditional event in the preschool world. Here, a child can see how life goes on for schoolchildren and teachers, look at a lesson, visit the school museum. Another excursion can be spent on vacation, when the school is quiet, calm, there are no calls. At this time, you can easily get acquainted with the space of the school: to visit different classrooms, where sciences (chemistry, geography, biology, etc.) are very clearly represented, draw with chalk on a blackboard, visit the dining room, gym, library (Nepomnyashchaya, 1992:259).

Mastering the social role, children acquire a more complete life experience, full of bright new emotions and content, reinforce knowledge of new forms of communication and interaction, expand vocabulary, acquire social skills, and achieve a new positive emotional state.

Conclusion

So, in the process of research, we found that the features of social cognition are as follows:

1. the subject and the object of cognition coincide, in connection with which cognition becomes self-knowledge; 2. Society is dynamic, therefore, the establishment of social laws causes difficulties, therefore social laws can be probabilistic in nature, which allows you to establish only relative truths; 3. social knowledge affects the interests and beliefs of specific people, which means that social knowledge is valuable.

As we have already noted, the peculiarity of social cognition lies in the difficulty of comprehending the truth.

Therefore, social cognition should be based on the following principles: social reality should be considered dialectically, in movement and development; social phenomena necessary to study in interdependence; to identify both general historical patterns and special ones; at analysis of

people's activities to focus on traditional, established norms, principles, and attitudes.

A research scientist should objectively assess the situation, not succumb to subjective preferences or ideological pressure, rely on specific facts. Subject to the observance of these principles, one can obtain true knowledge about man and society.

In conclusion, it is important to emphasize: preschool age is sensitive for social cognition in connection with the rapid development of perception, memory, thinking, imagination, speech of a child, stabilization of his emotional-volitional sphere. These psychological achievements allow older preschoolers not only to effectively fit into the world of people, but also to actively master it, make choices in society in relation to space and events, a significant adult, social role. An expediently organized social environment of the child care institution fully ensures the development of the individuality of the preschooler, prepares him for a new social quality.

References

- Abdirayimova G.S (2005). *Cenostnye oreintaciy sovremennoi molodezhi*. Almaty, 128 s
- Artemyev A.I. (2001). *Sociologiya lichnosti*. Almaty, 183 s.
- Bikenova K.U., Abdikerova G.O (2005). *Socializaciya lichnosti v Kazakhstanskom obshestve. Kazakhstanskaya civilizaciya: Problemy adaptaciy v socializaciy cheloveka: Materialy mezhdunarodnoi konferenciy. 27-28 Octobrya*. Almaty, 45-62 s.
- Berns R. (1986) *Razvitie Ya – koncepcia I perevospitanie*. (Transl. From English). Moscow, 246 s.
- Bozovic L.I. Slavina L.S. (1979) *Psychologicheskoe razvitie shkolnika i ego vospitanie* Moskva, 154 s.
- Breslav G. M. (1990). *Emocionalnoe charakteristika formirovanie lichnosti v detstve*. Moskva, 214 s.
- Gölnitz G., Eggers G., Ushakova G.K. (1974). *Problems of postnatal somato-psychological development*. Medetsina. 75-93 s.
- Durkheim E. (1995). *Sociologiya. Ee predmet, metod, cel*. Moskva, 197 s.
- Evdokishina O.V. (2015). *Vliyanie igrovoi deyatelnosti na socializaciyu detei doshkolnogo vozrasta*. Moskva, 163 s.
- Ivanova N.V., Bardinova E.Yu., Kalinina A.M. (2008). *Socialnoe razvitie v doshkolnom ucherezhdnenie*. Moskva, 258 s.
- Kon I. S. (1987) *Etika – psychologicheskii ocherk*. 2nd ed., Revised. and add. Moskva, 118 s.
- Kudryavtseva. M. (2005). *Lichnostnyi rost rebenka v doshkolnom obrazovanii*. Moskva, 145 s.
- Nemirovsky V.G., Nevirko D.D., Grishayeva S.V. (2003). *Sociologiya: klassicheskie podhody k analizu socialnoi realnosti*. Moskva, 257 s.
- Nepomnyashchaya N. I. (1992). *Stanovlenie lichnosti rebenka 6-7 letnego vozrasta*. Pedagogiy. Moskva, 165 s.
- Petrusinsky. M (1994). *Igry – obrazovanie, trening*. Moskva, 65-84 s.
- Poddyakov N.N. (1977). *Myshleniye doshkolnika*. Moskva, 48 s.
- Puzikov M.F., Kudro N.M., Mukhambetova K.A. (2002). *Lichnost v sostoyanii socialnykh izmenenii. (Problemy socialnykh regulirovanii v anomie)*. Astana, 139 s.
- Pyatnitsa T.V. (2011). *Socializaciya doshkolnikov cherez igru: posobie dlya pedagogov doshkolnogo ucherezhdeniya*. Mozyr: "Belyi veter" LLC.
- Rozhkov M. (2008). *Strategiya i modeli obucheniya*. Moskva, 58 s.
- Ruzskaya A.G., Dubrovina I.V. (1996). *Umnstvennoe razvitie doshkolnikov*. Pedagogika. Moskva, 183 s.
- Smith E.W. (1991). *Problemy vzaimosvyazimosti v semie*. Prosvesheniye. Moskva, 75 s.
- Sokolova V. N., Yuserofich G. Ya. (1991). *Otcy i deti v meniyayushemsya mire*. Moskva, 86-97 s.
- Spivakovskaya A. S. (1986). *Kak bit roditelyami*. Pedagogika. Moskva, 116 s.
- Shmakov S.A. (1968). *Igra i deti*. Moskva, 248 s.
- Zankovsky A.N. (2000). *Organizacionnaya psichologiya*. Moskva, 125 s.

A.A. Shaukhanov

Taraz state pedagogical university,
Kazakhstan, Taraz, e-mail: armanshauhanov@mail.ru

ON THE FORMATION OF THE STRUCTURE OF THE PHILOSOPHY OF EDUCATION THROUGHOUT THE HISTORY OF MANKIND

The article is devoted to little-studied research and problems of the formation of the structure of the philosophy of education throughout the history of mankind. The development of philosophical systems and the philosophy of education since ancient times was, it would seem, spontaneous in nature, being formed under the influence of various philosophical, religious, moral and ethical teachings and currents. However, looking at a complex mechanism consisting of many similar systems, one can find some secretive control and manipulation of human civilization from ancient times to the present day with still unknown and unexplored goals. This mechanism of pedagogical influence on people, in fact, is a complex of fundamental tools, which could be played by myths and legends of ancient peoples, scriptures, world religions, philosophical systems, etc. The main purpose of the article is, if not direct, then at least indirect evidence of a certain control of humanity with the help of inferential methods and assumptions. Inductive and deductive methods are most suitable for this purpose. How these methods can be effectively used is described in the article. These methods allow you to come to the results and conclusions, based on the discovered facts, artifacts and direct evidence. The work is scientific and theoretical in nature and enters into the orbit of fundamental research on this global topic.

Key words: philosophy and pedagogy of hidden influence, Program for the development of mankind, inductive and deductive research methods, myths, legends and writings of ancient peoples.

Шауханов А.Ә.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Тараз қ., e-mail: armanshauhanov@mail.ru

Адамзат тарихындағы білім философиясының құрылымын қалыптастыру туралы

Мақала аз зерттелген зерттеулерге және адамзат тарихындағы білім философиясының құрылымын қалыптастыру мәселелеріне арналған. Ежелгі заманнан бері философиялық жүйелер мен білім философиясының дамуы әртүрлі философиялық, діни, моральдық-этикалық ілімдер мен ағымдардың әсерінен қалыптасып, табиғатта өздігінен пайда болатын сияқты. Алайда көптеген ұқсас жүйелерден тұратын күрделі механизмге қарап, адамзат өркениетін ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін әлі күнге дейін белгісіз және зерттелмеген мақсаттармен жасырын басқару мен айла-шарғы жасауға болады. Адамдарға педагогикалық әсер етудің бұл механизмі, шын мәнінде, ежелгі халықтардың мифтері мен аңыздарында, жазбаларында, әлемдік діндерінде, философиялық жүйелерінде және т.б. ойнай алатын іргелі құралдар кешені болып табылады. Мақаланың негізгі мақсаты, егер тікелей болмаса, онда кем дегенде жанама дәлелдемелер адамгершілікті белгілі бір бақылаудың мүмкін емес әдістері мен жорамалдарының көмегімен жүзеге асырылады. Бұл үшін индуктивті және дедуктивті әдістер ең қолайлы. Бұл әдістерді қалай тиімді пайдалануға болатындығы мақалада сипатталған. Бұл әдістер табылған фактілерге, артефактілерге және тікелей дәлелдерге сүйене отырып, нәтижелер мен тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Жұмыс ғылыми және теориялық сипатта болады және осы жаһандық тақырып бойынша іргелі зерттеулер орбитасына енеді.

Түйін сөздер: жасырын ықпалдың философиясы мен педагогикасы, адамның дамуы бағдарламасы, индуктивті және дедуктивті зерттеу әдістері, ежелгі халықтардың аңыздары мен жазулары.

Шауханов А.А.

Таразский государственный педагогический университет,
Казахстан, г. Тараз, e-mail: armanshauhanov@mail.ru

О формировании структуры философии образования на протяжении истории человечества

Статья посвящена малоизученным исследованиям и проблемам формирования структуры философии образования на протяжении истории человечества. Развитие философских систем и философии образования с древних времен носило, казалось бы, спонтанный характер, формируясь под воздействием различных философско-религиозных, морально-этических учений и течений. Однако, присмотревшись к сложноустроенному механизму, состоящему из множества подобных систем, можно обнаружить некое скрытое управление и манипулирование человеческой цивилизацией с древнейших времен до наших дней с пока еще неизвестными и неисследованными целями. Этот механизм педагогического воздействия на людей, фактически является комплексом фундаментальных инструментов, в роли которых могли выступать мифы и легенды древних народов, священные писания, мировые религии, философские системы и т.д. Основной целью статьи является если не прямое, то хотя бы косвенное доказательство некоего управления человечеством с помощью умозаключительных методов и предположений. Наиболее подходят для этой цели индуктивный и дедуктивный методы. Как эти методы можно эффективно использовать описано в статье. Эти методы позволяют прийти к результатам и выводам, опираясь на обнаруженные факты, артефакты и прямые доказательства. Работа носит научно-теоретический характер и входит в орбиту фундаментальных исследований, посвященных данной глобальной теме.

Ключевые слова: философия и педагогика скрытого воздействия, Программа развития человечества, индуктивный и дедуктивный методы исследования, мифы, легенды и писания древних народов.

*The ray of the star is the hope of the «ear»
The way of salvation is a universal voice
Soul «container» is the Logos
On the morality of axiologies.*

Introduction

An origin of modern philosophical, ethical, religious systems goes back to antiquity to the dawn of mankind. This journey of hundreds of thousands of years was full of many events, some of which put the dampers on the path of human development, while others, like accelerate this movement, sweeping away the barriers and at the same time, trying to send a vector of development in the right direction, it benefited from whom something. But who and why? This will be discussed in this article.

History is replete with facts, artifacts, phenomenons and events, explaining that modern science can not give. Here are some examples.

At the end of XX century, American archaeologists have conducted excavations in Oklahoma, they found and excavated dinosaur (Zauroposeydon). Among the animal bones were found bones of a humanoid creature with a big skull and large almond-shaped eye sockets, the increase being – 1.2 meters. It is worth noting that these dinosaurs lived on earth 110 million years ago,

excavated dinosaur was 18 feet long and weighed 60 tons of life (Dreyk, 1964: 290).

In 1993, in the Alps, was discovered a well-preserved mummy of a man when scientists uncovered the chest, they found a metal artificial heart, which in structure is more perfect than the modern counterparts. The heart is made of unknown materials, molecular structure, they are similar to titanium and silicon polymers. Mummy man lay on the ice 5300 years and was named “Ice Man.”

In the 1950s in South America were found ancient gold figurines shaped like aircraft, but with an unusual time for a tail. Figures were transferred to the American airplane company “Lockheed”, which experts tested the figures in the wind tunnel. The experimental results surprised experts: it seems that the device is particularly tail stability at supersonic speeds. As a result, the tail golden figures were copied by “Lockheed”, which created the world’s first supersonic aircraft. These artifacts, which have non-natural origin, are called “Colombian airplanes.” Examples of these unusual objects and buildings, which is believed to have either left by aliens, or created by their technologies are: Delhi pillar, Stonehenge, Baalbek’s complex, Egyptian pyramids, inside which somehow did not spoil the milk or blades is always sharp, statue Easter Island, ground drawings in the Nazca desert, etc. (Avinskiy, 2009: 320).

Small African Dogon tribe of 250 thousand people living in the dense jungles of Africa (Mali), was opened in 1931. This ethos is at the level of primitive society, but it has such astronomical data, which modern science has discovered only in recent decades. In the mythology of the Dogon an important place the star Sirius. According to the Dogon information structure of the universe and our galaxy they received from the creature Nommo, who came out from Sirius and looked like a half man-half snake with a forked tongue. According to the Dogon, the universe inhabited by living beings on other planets live different humanoids, "horned, tailed, winged, crawling people." In addition to this information, the tribe has knowledge in the field of molecular biology, nuclear physics, and other sciences (Sharrou, 1963: 240).

Purpose of the article

The main purpose of the article is, if not direct, then at least indirect proof of a certain control of humanity with the help of inferential methods and assumptions, inductive and deductive methods are most suitable for this purpose. These methods allow us to arrive at results and conclusions, relying on discovered facts, artifacts and direct evidence.

These unexplored questions and artifacts is a myriad, but, like them, there are many questions to which the answer yet. For example:

- The nature of man?
- Causes and history of the emergence of man on earth?
- Ever visited Earth in ancient times extraterrestrials? If so, what role they played in the formation of the people of philosophical, religious, moral and ethical standards?
- Who are the angels? Which form of life they belong? Are they representatives of extraterrestrial civilizations?
- Why the world's religions came about in one period of time? Three of them were almost in the same place – Southwest Asia. Accidental? Why the world's religions are alike and have the same moral installation? Accidental? (Tampl, 1978: 45-55).

Materials and methods

Exploring such phenomena, artifacts, and questions you can use the two old proven techniques:

- 1) from the particular to the general (induction);
- 2) from the general to the specific (deductive method).

By the first method includes the study found artifacts or registered events (megalithic structures, Colombian airplanes, rock paintings, video, unusual events, etc.). This method allows you to map out guidelines of research, to bring a scientific basis. With the development of science and technology, this method may lead to sensational, fundamental discoveries, greatly accelerating scientific and technological progress.

The second way is more of a philosophical concluded character based, first, on possible assumptions and answers the question – what if ...? And after such a question is to start searching for relevant artifacts or events or explore already existing database artifacts. Thus, the necessary artifacts and phenomena as if chosen, but are not forced, but rather are classified under the hypothesis. Secondly, a major role in this process is the intuition of the researcher. Third, logic and analytical skills researcher, the ability to compare, compare the phenomenon to find the "core" and the missing pieces of the whole. Fourth, knowledge in various fields such as history, mythology, philosophy, archeology, knowledge of ancient languages and literature, etc., this includes technical expertise in various fields. If the first method is limited orientation, the second method requires a strategic and comprehensive scope of training and by nature much harder first.

Here is an example of deductive method of searching for the truth. We define such a question – what if the ancient mankind visited extraterrestrials who left artifacts of his presence on earth? Next. If so, why? For what purpose? The answer – perhaps they wanted to accelerate the overall development of humanity, including technical. Perhaps they wanted to develop in people such qualities as: the search for truth, knowledge, facts, events, inquiring mind (What – Where – When? What for – Why?), that is to develop the scientific world, to lay the foundations of civilization, which, being an "affiliated branch" the original sivilization future may become a friend, ally, or the successor of the original sivilization. This is one version, not without common sense.

The second version – extraterrestrials originally from the birth of humankind establish a plan or program of development. That is, they have formulated a future model of humanity, with the most precise vector of development and with predetermined results. You are nothing like? It reminds me of the technological process (machine – detail / product) or educational technology in teaching. Thus, all that does not fit into the plan or program development should be destroyed, including the development of our other vectors of human civilization.

That may apply to other vectors of development? Rather, philosophical, religious, moral and ethical standards. Have there been any such incidents in the history of mankind? Scriptures of the world religions say yes. Destruction of mankind during Noah's flood, destruction of the cities of Sodom and Gomorrah. Why were they killed? The scriptures say that in both cases, the main cause of the destruction is a departure or deviation from the set over religious, ethical and moral standards. In modern terms, Noah's civilization lost its way a true and went on the wrong road, we define the vector of development that is not in the program of extraterrestrial civilizations, written for the human race on planet Earth. Despite its fecundity and multiplicity as a species civilization of Noah was destroyed by a powerful flood. This suggests that "programmers over" important to many people, and their quality or qualities, moral qualities of a person with a capital letter, but not morally dissolute creatures that resemble people. This is a very important conclusion or lesson, which is quite relevant in our time.

The same applies to the cities of Sodom and Gomorrah, whose inhabitants have chosen to sexual immorality and were thrown out of the general program of the development of mankind. In this and in another case, a few people were saved, the most righteous and worthy of Noah and his family, as well as Lot.

What else can relate to other vectors of human development? The answer – cannibalism. Cannibalism is immanent in man, as a fairly aggressive creature under the onslaught of wildlife under the constant threat of death from starvation. With primitive people philosophy outlook is highly dependent on external conditions like plasticine: what form it originally shape into such a framework and it will form. Therefore, the education of people at the dawn of a great importance, determining the vector of development and form its skeleton. Perhaps it is actively engaged in "heavenly patrons" of people.

Myths and legends of various peoples tell of giants, cannibals, catch and eat people. Perhaps this is an alternative parallel race of humanoids, the development of which has adopted the destructive-aggressive and after a while, they were destroyed or people, or somehow neutralized by space aliens who felt their existence on earth meaningless. They have sunk into oblivion. A similar fate befell the people would, if they had taken the vast majority of that fatal way.

In human history, there were many cases in which the various parts of the planet appeared and

expanded tribes and even the state, moral standards were human sacrifice and cannibalism. Often these immoral phenomena were comprehensive, creating a powerful new destructive ideology, gradually becoming the norm of morality large contingents of human masses. Among these public entities are distinguished in India, Greece, State Aztecs (XIV-XVI centuries), Maya, The Inca Empire and other countries. Myths and Legends of Ancient Greece clearly demonstrate that human sacrifice in designated altars to the gods or monsters (the Minotaur) were common. For example, Iphigenia.

Aztec nobility and priests sacrificed to the gods, and then ate at banquets, mostly prisoners of war, of young men who live in autopsied chest and pulled out the heart, some flayed alive. The victims were brought in large numbers, sometimes several thousand people a day, the god of the sun on top of the pyramids to get more yield.

An end to this barbarism was put in the XVI century by the invasion of the Spaniards, having saved the people of Central America from the despotism of the Aztec nobility, and contributed to the formation of moral philosophy by spreading the Christian religion. Perhaps the emergence and spread of world religions is directly connected to the shaft of human sacrifices, sweeping over the Earth in ancient times.

Introduction of Buddhism, Confucianism and other religions in India and China, may be called upon to stop the fashion of this "activity" to form and consolidate new moral and value judgments for this densely populated region, adjusting, so right direction for development, pleasing "Heaven". Perhaps Buddhism as a world religion in the interest of space aliens, which is aimed at understanding the self, inner self and inner abilities. Perhaps Buddhism – not just a religion, but a foundation, called the human race forward on the path of biotechnology and indirectly prohibit or disapprove of the way of man-made, that is the path of self-destruction, which finally entered the human civilization. Perhaps the essence of self-discovery of Buddhism, contributed to the fact that China is becoming more closed state, isolated itself from the world and started to lag significantly behind in the overall development of Europe with about XIV-XV centuries, but before that he was the world leader in economy and technology. In subsequent centuries the expansion of China artificially constrained by the ruling dynasties, while in Europe the reverse phenomenon was observed: the Renaissance, the discovery of sea routes, the discovery and colonization of America by Europeans, the development of world trade, the

colonization of new lands, the establishment of capitalism.

Scriptures of the world religions claim and the myths and legends of many peoples confirm the fact that for every tribe, people in ancient times was sent to a missionary or a group of missionaries extraterrestrial life, most of which is similar to a human. These messengers have been delivering invaluable assistance in daily life, family life, and helped to study the laws of nature, learn the art of healing, understanding of medical properties of various herbs, laid the foundations of science, literature, broadcast spiritual and material knowledge, influence the formation of the psychological characteristics, correct world, good customs, traditions, folk games, morality. As a rule, the missionaries lived among people for a long period of several years to several decades. When this so solid condition – knowledge, customs and traditions must be passed down from generation to generation and preserved in its original form for as long as possible without any changes, other than scientific knowledge, the development of which was encouraged and welcomed by all the missionaries, including the world's religions. Why is this done? In order to develop the necessary vector of the tribe, and then the people of the state. It is possible that many of the games and intellectual nature of sports were not created on Earth, such as chess, and are a means of extraterrestrial impact on the mind of the mind, feelings, and souls of men.

The Bible describes the episode, indirectly confirming the aliens visit Earth in ancient times. The episode is called "Flying roll" and is described in the Old Testament, in the first chapter of the fifth book of the prophet Zechariah. Brief history is as follows. Zechariah again peacefully talking to an angel (perhaps representative of extraterrestrial civilizations or groups), the prophet who teaches the right way. Suddenly, the prophet saw not far away (perhaps 50–150 meters) silver object or cylindrical object, or hovering or flying slowly over the ground. According to Zechariah, the subject was 20 cubits long and 10 cubits wide, that is 9–10 meters long and 4–5 meters in diameter. As Zechariah was ancient man and nothing like this has ever seen, this subject had been associated with a roll of paper is very large, so he called him "a flying roll." Turning to the angel with amazement, "What is it? – Followed vaguely plausible answer: "It's a curse that will forever hang over the land." What does that mean? This means that the angel, knowledgeable in all things happening in the world, did not disclose the classified information from

people associated with extraterrestrial civilizations, though perhaps Zechariah, as directed by an angel, limited his books incomplete information. And on. "Flying Scroll" was really nothing more than a silent antigravity UFO silver cylindrical, also belonged to the hostile civilization to the angels, it can be understood by the response angel. Judging by the fact that, first, the UFO was an anti advanced setup, and secondly, the angel was not able to drive away or affect the hostile object, thirdly, the object in the form of blatant hung above the ground, watching the angels and the prophets. Based on this, we can conclude technological power and sophistication of race, of which the UFO. Rather, the two groups of civilizations over time is a struggle for the land and for the souls of people, hidden from mankind.

What was a UFO in the vicinity of an angel and a prophet? I guess he was there by chance. Rather, listening to their conversation, writing for the camera.

In the first part of the article describes the possible influence of aliens to the formation of the philosophical and religious systems of mankind at ancient times. The second part of the article will continue reflections on this subject, and will be devoted to the possible influence on the philosophy of education of people, which can be characterized as the strategic direction collection of scientific knowledge and practical experience of our civilization. Is the philosophy of education mainspring of all the sciences of humanity? Let us examine this question in more detail.

As you know, the philosophy of education answers the question – *Why to teach?* That is, it answers or trying to answer the following questions – for what purpose or purposes for which necessary or desirable to acquire scientific knowledge and practical skills? In the name of what ideas and how far it is able to lead the people and / or lead it's to nowhere? On what sacrifices and losses it agreed to achieve their dreams?

These questions puts before itself and people, in the first place, state, exactly it gives the answers and makes efforts or non-acts in permitted problems. To a lesser extent, these questions are trying to answer the masses, mainly, their interests are narrow personal character.

There by, answering this question, state puts its power a spirit and power, which is expressed not how much in money equivalent, how much in morally-psychological, ideological, scientifically-creative. In order to achieve the idea a state unites its enthusiasm with energy people, accumulates its potential and spends it's only for decision

problems, realization which capable to make idea in reality. Since they are used all available scientific knowledges, skills, skills and technological achievements, the philosophy of education appears in the role of the striking fist or locomotive, leading away for itself both people and state (Shadrikov, 1993: pp.80-90).

That is why the presence of a powerful state ideology and the ideology of the planetary or cosmic scale philosophy of education, without exaggeration, is transformed into a powerful driving force, serving as the cornerstone of all sciences. What this will be an ideology and on what or on whom it will be directed – already other question.

History of the mankind knows the ensemble of examples, when for achievement of some purposes, whether conquests of someone else lands, or, for survival in heavy conditions, in encirclement internal and external enemies, rulers of these countries obtained the greater successes, in fortification personal authorities also, only therefore that skilfully manipulated the consciousness of public mass, were capable to consolidate society, pointing to concrete enemy, afterwards destroying this enemy, finded a next.

But if enemies anymore not remained, their invent. Enemies were classified on different categories: political, class, race, religious, ethnic and etc. As a rule, with cessation of a fight with enemies, with reception enormous wealth, vigilance was blunted, a level of military training was falled, moral degeneration of the ruling classes, army increased, finally, approached the moment, when empire changed in colossus on clay legs and from small nock was overturned. Come to mind – Sparta, the Empire of Alexander the Great, Ancient Rome, The Crusades, uncountable religious wars, Nazi Germany, the Soviet Union, The Cold War between the USSR and the USA.

The range of educational philosophy begins from hard survival in heavy conditions not on life, but on death before expansionist ambitions in conditions of total superiority over the existing world, whether it is a planet, star system, galaxy or universe. As we move people into outer space and collision with hostile civilizations a principle of “searching for enemies” revived with unprecedented force, becoming an “Eternal Flame” as the main tool or weapon in the struggle for personal power over the Earth’s civilization and the key to universal wealth, hiding in depths of endless space.

In fact, the war or the possibility of impending war with hostile alien races is able to justify any sort of “arms race”, and hence the “space” budgetary costs as one

or more of the leading superpowers, and the whole of humanity. There by, the spectrum of answers to question – “why to teach”, begins from – “to survive”, before “to save it’s civilization or empire in existing borders (as this first comed to do in Roman Empire an emperor Adrian (century II AD) and constantly it’s increase ad infinitum” (Gershunsky, 2001: pp.182-190).

It is clear that the philosophy of education depends on many factors, but primarily on the internal and / or external security of the state, it is either compressed into a ball, or straightens out as a spring. Speaking about states and empires, it does not mean that the philosophy of education begins with the appearance of the state. In fact, the philosophy of education originated with the appearance of the first people on Earth, and only later it acquired scientific features. Even primitive genus and savage tribe had their own philosophy of education of the most primitive level, as were constantly under stress, the struggle for survival – that is food for the origin and development of the philosophy of education, as even then there was a process of primitive accumulation of knowledges, knowledges about nature, about person, about the gods, knowledges about a survival. Why to teach? To survive. To preserve and increase the wealth of a family, of the tribe, of the state, of the empire.

On the philosophy of education is influenced by many factors, but the main of them that:

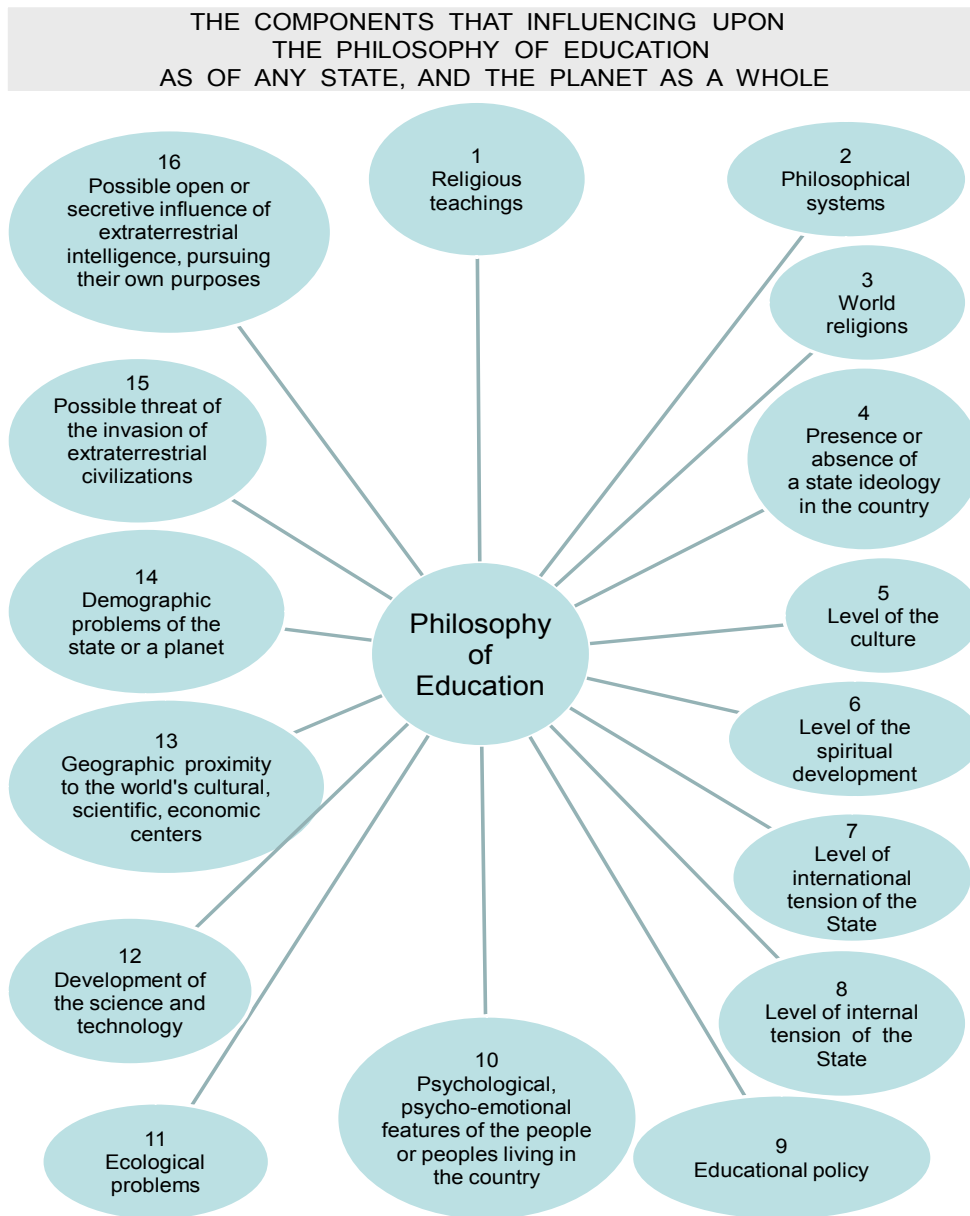
- religious systems;
- philosophical systems;
- state ideological systems;
- a level of the culture;
- a level of the spiritual development;
- a level of the internal and / or external security

of the state.

Below is a diagram which shows the components that influencing upon the philosophy of education as of any state, and the planet as a whole.

At the beginning of XX century, the famous Russian scientist Konstantin Tsiolkovsky in his numerous works on astronomy, astrophysics, cosmic philosophy admits the idea of active intervention overdeveloped extraterrestrial civilizations in the affairs of less developed civilizations, which until that time occurs in an implicit, hidden form, which he called “the idea of a hidden contact”.

On his opinion, “the hidden contact” can have an educational character, which manifests itself in a delicate manner (space pedagogy). No offense to Konstantin Tsiolkovsky, but sometimes such a delicacy discourages many witnesses watching the sky in the most unusual events in different epochs of humanity.

Drawing 1

On one of the engravings of XVII century depict the discs that hovered over Nice in 1608, causing terror among the population. Similar pictures imprinted balloons over Nuremberg (Germany) in 1561, over Basel (Switzerland) in 1556. *On numerous European medieval paintings are present the balls or disks that are either flying or hang above the ground, from some downwards comes the ray of the light.* Very rarely, but in different parts of the Earth occur UFO air battles with each other. *September 16, 1989 on the outskirts of Perm (the Russia) there was a fight between six silvery discs that were chasing for the seventh golden disc, they fired by rays, resulting a golden disc fell into the*

swamp of taiga. Witnesses were hundreds of people; the event was widely reported in the press. In other cases, from flying machines nothing remain from influence of the powerful radiation.

The Possible purposes and reasons of the similar education are stated in the first part of given article. A big attention K.E.Tsiolkovsky spared exactly philosophical-sociological and naturally-scientific aspects of the study and existence of extraterrestrial intelligence, directly or indirectly showing it's activity in cosmos, considering contact with extraterrestrial civilizations ("fellowship with the brothers") as one of the most important goals of space exploration. Konstantin Tsiolkovsky

was convinced that on countless planets and stars there is intelligent life that “habitable universe is absolute truth”, “The universe and life is the same.” (Tsiolkovskiy, 1928: 56).

Recently, a group of rocky celestial bodies was discovered near the Earth. These are the so-called co-orbital objects. We are talking about “quasisatellites”, several asteroids that, like the moon, rotate in orbits around our planet, accompanying it during a trip around the sun. At the moment, it is known that there are nine quasisatellites of the Earth, but there may be more.

According to an article recently published in the *Astronomical Journal* by the scientist James Benford, these small, dark celestial bodies, poorly studied, are great for other extraterrestrial civilizations to observe the Earth. This is an ideal place for “spy” probes that can be installed there to follow us, from time immemorial.

In addition, once a year, quasisatellites approach our planet at a very close distance, much smaller than any other celestial bodies besides the moon. In addition, they have the same orbital period as the Earth, therefore it is a great place to monitor our planet from a natural, nearby and reliable object. According to Benford, such co-orbiting satellites have a wide variety of resources that can be useful to extraterrestrial spies: materials, solar energy, a strong position and, above all, an ideal place to hide.

To date, astronomers have not been engaged in a thorough study of quasisatellites, and not one of SETI’s programs, an organization engaged in the search for intelligent extraterrestrial civilizations, has in any way affected them in their research. Therefore, Benford suggests conducting a series of observations of these objects to find out if they have alien probes. He warns that these devices can be very ancient, perhaps they were created before the advent of man.

The scientist is convinced that we should investigate these celestial bodies as soon as possible both with the help of the electromagnetic spectrum of microwave radiation and light, and with the help of radars. We can even send probes to them. The best option is the 2016 HO3 asteroid, the smallest, closest and most stable quasi-satellite of the Earth, known at the moment. So far, only China has announced its intention to send a space probe there (James Benford Looking for Lurkers: Co-orbiters as SETI Observables Published 2019 September 20 2019. The American Astronomical Society. The *Astronomical Journal*, Volume 158, Number 4, pp. 140-141.)

The late astronomer Carl Sagan drew attention to the dilemma facing scientists. They can be

considered cranks if they are too open to new ideas, but they can also miss important discoveries if they are not open enough. “It seems to me that it needs to find a delicate balance between these two conflicting needs,” he said. “The most skeptical test of all the hypotheses put forward, and at the same time, significant openness to new ideas.” (Sagan, 1966: 350).

On October 19, 2017, astronomers at the University of Hawaii noticed a strange object flying through the solar system, which they later described as «a red and very elongated asteroid.» It was the first interstellar object discovered in the solar system. Scientists called it «Oumuamua» (‘Oumuamua), which is translated from Hawaiian means «scout messenger from a far. «

In October 2018, Avi Loeb, head of the Department of Astronomy at Harvard University, together with Harvard University postdoctoral fellow Shmuel Bialy wrote an article in which he studied the “unusual acceleration” of Oumuamua and suggested that the object “is possible, is a fully functional probe, specially directed to the Earth by an alien civilization. «Loeb has long been interested in finding extraterrestrial life, and recently he made new sensational statements, suggesting that we could establish a connection with the civilization that sent this probe. “If these creatures are peaceful, we could learn a lot from them,” he said in an interview with *Der Spiegel*.

Loeb says he was upset that scientists saw the Oumuamua flying too late and were unable to photograph this object.

When it was discovered, we realized that it makes a revolution around its axis in eight hours, and that when it rotates, its brightness increases at least ten times, which means that its length exceeds its width by at least ten times. We do not have photos, but in all the illustrations that are on the Internet, this object looks like a cigar. This is one of the options. But it is also possible that it has a flat shape, which is interesting, this version is considered more preferable. «

Avi Loeb says that he approached this from a scientific point of view – like any other problem in astronomy or science that he deals with. «The fact is that we are guided by evidence, and the evidence in this particular case is that there are six unusual facts. And one of these facts is that this object deviated from the orbit formed by the force of gravity, without showing any signs of comet activity gases, therefore we don’t see gas around it, we don’t see the comet’s tail, it has an extremely unusual geometry that we have never seen in either asteroids or comets. We

know that we could not detect the heat emanating from it and that he is much brighter e (ten times) than an ordinary asteroid or comet. All such facts. I am guided by the facts. « (Abraham Loeb “Six Strange Facts About the First Interstellar Visitor, ‘Oumuamua”, Scientific American November 20, 2018, pp.125-126.)

Oumuamua is considered the first discovered interstellar object flying through the solar system. At first it was considered a comet, then transferred to asteroids, and in the summer of 2018 it was again called like a comet. Its diameter is estimated at about 160 meters and most researchers now agree that it looks like a cigar.

Its length is a much more complicated concept. Some point to 180-240 meters, although they are also called much larger sizes. Including in the summer of 2018, NASA suggested that it was as long as 800 meters. Oumuamua probably flew out of the constellation Lyra and moved along a hyperbolic trajectory at a speed of 26 km / s. As of June 1, 2018, the speed of the facility was already about 114 thousand km / h.

When the news about Oumuamua hit the press, ufologists and even some scientists around the world began to claim that Oumuamua was actually an alien ship. That is why they say it is so difficult to characterize and define as a comet or an asteroid. He supposedly just disguises himself as them. It would also explain why it is either accelerating or slowing down, and in addition, astronomers have found an anomaly in the trajectory of its movement. In October 2018, astronomers suddenly lost an object. After that, the website of the Harvard-Smithsonian Center for Astrophysics (USA) published a report on this. (<https://www.cfa.harvard.edu/news/su201842>).

The Possible desire of aliens to inculcate in the Earthmen some the moral and ethical values, to make corresponding vector of a development supposes an approximate reproduction or duplication of behavioral motives, stereotypes, worldview, in the best sense of the characteristics typical of extraterrestrial intelligence. As it is spoken, the apple doesn't fall far from the tree. What ideas could be brought out of the space as a spiritual and intellectual food? It is possible that democracy and democratic values, originating from the slaveholding Greece, a thick fog shrouded with myths and legends, gods, titans and heroes. And who are they, if not distant alien worlds? What else? Tolerance, religious tolerance, humanism, a friendship among people, races, civilizations, including the space, waiting in the wings. When the hour strikes, the aliens would

probably own religious system, and maybe there will be a few.

In future, with an access to deep space, people may find or discover alien forms of intelligent life. After weighing up all the pros and cons, is not excluded that humans will be able to declare their religious war, jihad or to organize The Crusade to the alien star system. After all this not bad ground for enrichment and renewing of depleted the resources.

This will largely depend from the level of religious systems and their influence on people's consciousness and social life. If, however, the influence of religious systems in the consciousness of the people to be insignificant, then in turn can be more powerful to put a cover for unseemly intentions, namely the eternal struggle against terrorism, which can also be transferred from the size of the planet Earth in the framework of an entire galaxy or universe.

Results and discussion, pretrial detention

To sum up, come to mind two questions: If all the above is true of the entire period of human civilization is a program or a plan developed Supercivilizations wishing us well and a fair wind, but now, when humanity has passed certain stages of social and technological development, changing some public and economic structures and confidently selecting a vector of technological development, what conclusions and the results came “celestial guardians”? As to whether their expectations or unfulfilled hopes? Where to get us man-made way of development, leaving behind stumps of felled trees and countless piles of garbage? Are the results set themselves extraterrestrials? Do we not suffer the fate of the antediluvian civilization of Noah? Perhaps it is too late to change anything.

How many more of these incubator programs designed for hundreds of thousands of years, sold or poorly realized in the vast depths of space. Myths and legends of the peoples of the world indirectly confirm that we do not – first, we did not – last.

Many futurists believe that in the future the religious systems will play a large role, than this exists at our days. One possible reason for this lies in the further development of science and technology: the exploration and use of unknown sources of energy, opening different portals to another dimensions, universes, parallel worlds, what we now call “the afterlife” or “the other world” as well as discovery of the soul and carrying out with it a variety of manipulations. The Other possible reason consists in that that in

future, in consequence of a powerful ecological catastrophe or nuclear war, mankind can be cast-off in cultural and technological development on several centuries or a millennium back. In such event, the filling the spiritual vacuum religious and philosophical system inevitable.

A Religion at all times was a good shield for achievement selfish ends and reliable means of manipulate the masses. And is there in all these

bloody wars any sense? Religious wars and philosophy of education unite the similar questions: “Why to fight?” and “Why to teach?” The answer they have roughly the same: from “to survive” to “to spread it’s hegemony as much as possible.” As well as to fight, to learn, grinding away at one’s books, you can always, because the road of knowledge is infinite, like the universe itself.

The verse belongs to author of the article.

References

- Abraham Loeb “Advanced Extraterrestrials as an Approximation to God”, *Scientific American* (January 26, 2019).
- Abraham Loeb “Searching for Relics of Dead Civilizations”, *Scientific American* (September 27, 2018).
- Abraham Loeb “The Power of Anomalies”, published in *Scientific American* (August 28, 2018).
- Abraham Loeb “Are Alien Civilizations Technologically Advanced?” *Scientific American* (January 8, 2018).
- Abraham Loeb “Six Strange Facts About the First Interstellar Visitor, ‘Oumuamua’”, *Scientific American*. November 20, 2018, pp.125-126
- American Astronomical Society. *The Astronomical Journal*, Volume 158, Number 4, pp. 140-141.
- Avinskiy V., Antonov V., Barashev N.i dr. «Tayny XX veka» M., 2009. 320p.
- Billingham J., Cultural aspects of the search for extraterrestrial intelligence, *Acta Astronaut.*42(11)(1998)711–719.
- Benford J., Benford D., Benford G., Building and searching for cost-optimized interstellar beacons, in: D.A. Vakoch (Ed.), *Communication with Extraterrestrial Intelligence*, SUNY Press, NY, 2011, pp. 279–306.
- Bucke R.M., *Cosmic Consciousness: A Study in the Evolution of the Human Mind*, Innes&Sons, Penguin Books, Philadelphia, 1991 (1901).
- Douglas A. Vakocha, Timothy A. Lowerc, Britton A. Nilesd, Katrina A. Rastc, Christopher DeCou. What should we say to extraterrestrial intelligence?: An analysis of responses to “Earth Speaks”. *Acta Astronautica* 86 (2013) 136–148.
- Carl Sagan *Intelligent Life in the Universe*, Random House, 1966, p. 350.
- Dreyk U.R. «Bogi ili kosmonavty». M., 1964. 290p.
- Gabriel G. DelaTorre, Toward a new cosmic consciousness: Psycho educational aspects of contact with extraterrestrial civilizations. *Acta Astronautica*94(2014) 577–583.
- Gershunsky B.S. The philosophy of education for the XXI century. – M., 2001, pp. 182-190.
- Harrison A.A., Fear, pandemonium, equanimity and delight: human responses to extraterrestrial life, *Philos. Trans. R. Soc.*369(2011) 656–668.
- Hawking S., Mlodinov V., *The Grand Design*, Bantam Books, 2010.
- James Benford Looking for Lurkers: Co-orbiters as SETI Observables Published 2019 September 20 2019. *The American Astronomical Society. The Astronomical Journal*, Volume 158, Number 4, pp. 140-141.
- Lemarchand G.A., Lomberg J., A search for universal cognitive maps, in: D.A. Vakoch (Ed.), *Communication with Extraterrestrial Intelligence*, SUNY Press, Albany, NY, 2011, pp. 371–395.
- Tampl’ R. «Tayna Siriusa». M., 1978. pp. 45-55.
- Tsiolkovskiy K.E. *Volya Vselennoy. Neizvestnyye razumnyye sily*. Kaluga, 1928, p.56.
- Shadrikov V.D. *Philosophy of education and educational policies*. M., 1993, pp. 80-90.
- Sharru R. «Sto tysyach let nepoznannoy istorii chelovechestva». M., 1963. 240p.
- Shaukhanov A.A. On the influence of state ideologies on the theory of the content of education. *Management in education*. Almaty, 2005. No. 1. S. 137-143.
- Shaukhanov A.A. Pedagogic as main engine all science or about 11 pillars of pedagogical science. *Bilim – Education*. – Almaty, 2009. Signet-Print LLP. No. 3. – S. 100-103.
- Shostak S., Limits on interstellar messages, in: D.A. Vakoch (Ed.), *Communication with Extraterrestrial Intelligence*, SUNY Press, Albany, NY, 2011, pp. 357–369.
- Vakoch D.A., Reactions to receipt of a message from extraterrestrial intelligence: a cross cultural empirical study, *Acta Astronaut.* 46(10– 12)(2000) 737–744.
<https://www.cfa.harvard.edu/news/su201842>.

2-бөлім
МӘДЕНИЕТТАНУ

Section 2
CULTURAL STUDIES

Раздел 2
КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Ф.Б. Камалова¹, Н.Ж. Байтенова¹,
Ж.О. Кантарбаева¹, Г.А. Абдуразакова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: fenyua_0490@mail.ru

²Азаматтық авиация академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gauhar_abdikarimovna@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРДІҢ ӨЗАРА САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада Қазақстан территориясының киелі жерлерін жан-жақты зерттеу барысында өзара сабақтастығы айқындалып, олардың негізгі түп-тамырының бірегей екендігі қарастырылады. Осы тұрғыда киелі орындар, қасиетті жерлер тек діни көзқарас, наным-сенім ғана белгісі емес, ол мемлекеттің ұлттық бірегейлігін қалыптастырушы, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді дәріптейтін құрал болып табылатындығына ерекше назар аударылған.

Мақаланың мақсаты – өзара сабақтасып жатқан киелі жерлерді тарихи рухани мол мұра ретінде әлемге таныту және халыққа жеткізу болып табылады. Осы ретте, киелі жерлерді өзара сабақтастыруда қандай да бір критерийлер бар ма – деген сауалдың өзі әлі де болса жауапсыз, аз зерттелген мәселе. Осы мәселе төңірегінде зерттеудің методологиялық негізі болып киелі, қасиетті жерлердің мән-мағынасын айқындау өзекті мәселеге айналып отырғанын ескере отырып авторлар осы мәселенің кейбір қырларына талдау жасайды.

Бүгінгі таңда елімізде рухани жаңғыру саясаты өзекті болуына байланысты мақала мемлекетіміздің осы саясатын жүзеге асырудағы негізгі қадамдардың бірі болуда. Киелі жерлерді толығырақ танып-білу әлеуметтік сұранысқа ие болғандықтан қоғамдық сананың қалыптасуына, оның жаңғыруына, ұлттық бірегейліктің қалыптасуына және халықтың рухани сауалына әсерін қазіргі заманға сай, қазіргі біздің қоғамда болып жатқан өзгерістерге сәйкес айқындау мақаланың ғылыми жаңалығы болып табылады.

Түйін сөздер: киелі жерлер, рухани жаңғыру, ұлттық бірегейлік, киелі жерлер сабақтастығы.

F.B. Kamalova¹, N.Zh. Baytenova¹, Zh.O. Kantarbaeva¹, G.A. Abdurazakova²

¹al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: fenyua_0490@mail.ru

²Academy of Civil Aviation,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gauhar_abdikarimovna@mail.ru

Continuity of sacred places in Kazakhstan

The main purpose of the article is presented an in-depth and comprehensive study vast steppe sacred places' in the Kazakhs' habitats, to prove that we do not just have a vast territory, but also our land is rich in spiritual historical heritage. In this case the task of modern scholars show the world Kazakhs' spiritual heritage, to communicate and familiarize people with the sacred places of Kazakhstan. The article justified by special attention to the fact that the sacred and holy places of Kazakhstan have not only religious significance, but also are important in terms of national and state identities formation, as a factor contributing to the further development of culture, customs and traditions of the people. The territory of Kazakhstan is rich in sacred and holy places. This can be considered as a way to strengthen ethnic and national identities, as well as making Kazakhstan recognizable globally. Currently, historians, researchers, religious scholars are engaged in compiling a single list of sacred places in the territory of modern Kazakhstan, classifying them into international, republican and local levels. In this situation, the most important thing is conducting in-depth research and collecting materials. Still unresolved issues with the criterion for identifying the degree of sacredness of certain objects. Within the framework of this issue, the categorical series has been insufficiently studied, in particular, such terms as «sacred», «holy», as the methodological basis for the study on this range of issues. Given the relevance of this issue, the authors tried to consider some aspects.

Key words: sacred places, spiritual modernization, national identity, continuity of sacred places.

Ф.Б. Камалова¹, Н.Ж. Байтенова¹, Ж.О. Кантарбаева¹, Г.А. Абдуразакова²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: fenua_0490@mail.ru

²Академия гражданской авиации,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gauhar_abdikarimovna@mail.ru

Преемственность священных мест в Казахстане

На основе комплексного исследования в данной статье рассматривается преемственность священных мест Казахстана. При этом обосновывается, обращается особое внимание на то, что священные, сакральные места Казахстана имеют не только религиозное значение, но и важны в плане формирования национальной, государственной идентичности как фактора, способствующего дальнейшему развитию культуры, обычаев и традиций народа.

Целью статьи является глубокое и всестороннее исследование сакральных мест и их преемственность в обширной степи, в местах обитания казахов, а также обращается внимание на то, что мы не просто обладаем обширной территорией, но и духовным историческим наследием. В связи с этим наша задача – показать всему миру наше духовное достояние и донести до народа, ознакомить с сакральными местами Казахстана.

На сегодняшний день с учетом реализации политики духовного возрождения страны в статье рассматривается одно из основных направлений в реализации данной политики нашего государства, вопросы, связанные с выявлением сакральных мест в Казахстане и его влиянием на духовное возрождение страны. Научная новизна статьи заключается в изучении сакральных мест Казахстана и его влиянии на состояние современного общественного сознания, на возрождение, формирование национальной идентичности в соответствии с изменениями, происходящими в нашем обществе.

Ключевые слова: святыя места, духовная модернизация, национальная идентичность, преемственность священных мест.

Кіріспе

Қазақ жері өзінің бай тарихымен ерекшеленеді. Оның ұлттық тарихы аса ерте замандардан бастау алады. Ел мен жерді қорғау, ең алдымен, сол ел мен сол жердің тарихын білуден басталады. Ел мен жердің тарихын білу тарихта өткен қасиетті ата-бабалар әруағына тағзым етіп, олардың игілікті істерін еске алудан бастау алады. Ұлт тарихынан білімді болудың басты мақсаты – өткеннен тағылым алу. Осыған орай еліміздегі киелі жерлерді білу – біздің тарих алдындағы міндетіміз.

Әлемдегі әр ұлттың өз тарихында кие тұтатын мекендері бар. Ол жерлердің киелілігі сол халықтардың шығу ошағы немесе ұлттық мәдениетінің ошағы, елдіктің ошағы болуына байланысты болса керек. Қазақ халқының тарихында осындай жерлер өте көп. Алтай мен Жетісу, Ұлытау мен Қаратау, Еділ мен Жайық, Ертіс пен Сыр, Маңғыстау, Түркістан мен Отырар – міне, қазақтың төл бесігі болған киелі мекендер. Бұл аймақтардың өз ішінде киелі орындары бар. Мысалы, айтар болсақ, оларға түркі әлеміндегі қасиетті Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесі, Арыстанбаб кесенесі, Қарашаш ана кесенесі, Гауһар ана зираты, Әли Қожа бейіті, шығыстағы Алтай ескерткіштері мен Жидебайдағы Абай мұражайы, Қарағандыдағы

Беғазы кешені, Жамбыл облысындағы – Айша бибі кесенесі мен Қарахан кесенесі, Маңғыстау өңіріндегі Шопан-Ата жер асты мешіті және тағы басқа да тарихи-мәдени ескерткіштердің өзара сабақтасып жатқандығын байқауға болады. Тіпті, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудағы киелі мекендерді де сабақтастырған жөн. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі.

Қазақстандағы киелі жерлерге қатысты зерттеулерге ерекше ден қойғандардың бірі – В.В. Бартольд (1968) болып табылады. Сонымен қатар, И.В. Аничков (1998), В.В. Диваев (1896), А.А. Мейер (1865), В.В. Вельяминов-Зернов (1863-1864), А.Н. Самойлович (1911), П.С. Спиридонов, И.А. Кастанье (1910) сияқты өткен ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ даласының тарихы мен рухани мәдениетін зерттеген ғалымдар болды.

Сондай-ақ, еліміздегі киелі жерлер жайлы зерттеулердің іргелі сипат алған Ш.Уәлиханов (1985), М. Әуезов, Ә. Марғұлан (1948), Ә. Қоңыратбаев (1980), Х. Сүйіншәлиев (1977), Р. Бердібаев (1989), Е. Тұрсынов (1976), М. Мағауин (1968), М. Жолдасбеков (2005), А. Сейдімбеков, С. Қондыбай және т.б. отандық ғалымдардың зерттеулерінде киелі жерлер, олардың есімімен аталатын аңыз-әңгіме тұрғысынан қарастырған іргелі тұжырымдар жетерлік.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Зерттеу жұмысы қазақ даласында киелі жерлердің қалыптасуының алғы шарттарын, себептерін, дамуына ықпал еткен факторларды, маңызын ашуға септеседі. Өркениет теориясын пайдалану киелі жерлер тарихын бүгінгі күннің көзқарасымен емес, оқиға болған кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, зерттеуге мүмкіндік тудырады. Бұл ұстаным киелі жерлерге қатысты түрлі пікірлерді, түрлі дерек көздерін балама тұжырымдар ретінде қарастыруға жол ашады. Зерттеу жұмысында тарихилық, объективтілік принциптері мен жүйелілік, біртұтастық, т.б. әдістер қарастырылған. Солардың арасында тарихилық принципі Қазақстандағы киелі жерлердің орны мен рөлін түсінуге мұрындық болады. Тарихты зерттеудегі ұлттық мүдде авторларға объективті тұжырымдар қалыптастыруға жағдай жасады. Сонымен қатар зерттеу әдістері ретінде нақты, салыстырмалы талдау, жүйелеу, салыстыру, хронологиялық, діни-феноменологиялық әдістер қолданылды.

Нәтижелері және талқылау

Қазақстандағы киелі жерлердің сабақтастығы

Әрбір аймақта сұранысқа ие киелі жерлер бар. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан облысында Ахмет Яссауи мавзолейінен бөлек, Арыстан баб, Укаша ата, Жылаған ата, Баба Түкті Шашты Әзиз сынды басқа да жұртшылық көп баратын киелі орындары кездестіреміз. Оларды талдай келе, бір-бірімен үйлесіп, сабақтасып жатқанын көруге болады. Мысалы, Түркістан өлкесін алып қарасақ, ондағы Ахмет Яссауидің ұстазы болған Арыстан баб, анасы Қарашаш ана, әкесі Ибрагим ата, атасы **Махмутхан-шейх баба** және қызы Гаухар ана барлығы бір кезеңде өмір сүрген тарихи-діни тұлғалар. Ал Қарабура баба болса, ол Қожа Ахмет Яссауидің жаназасын шығарған адам және замандасы. Қарабураның қыздары – Сыр өлкесіндегі Бегім ана мен Тараздағы Айша бибінің анасы Әмбар бибі болып табылады. Әмбар бибі қазіргі Ташкент қаласының маңында жерленген.

Ал Күлтөбе (Ясы) қалашығы Ахмет Яссауидің туған жері болса, Қылуат өзінің жеке салдырған жер асты мешіті болып табылады.

Баба Түкті Шашты Азиз Ысқақ бабтың замандасы болып келсе, Жаңақорған өлкесіндегі Қорасан ата Ысқақ бабтың бауыры болып табылады. Ал Ысқақ баб Хорасанның патшасы

болған Әбу Мүслімнің ұлы. Ол Орта Азияға, әсіресе қазақ топырағына ислам дінін әкелген алғашқылардың бірі, өзі жауынгер болған (Айнабеков, 2017:6).

Ал Исмайыл ата Қожа Ахмет Яссауидың інісі Ыбрайым атаның ұлы дейді. Оған дәлел, зерттеуші Қожа Ысқақ еңбегінде Қожа Ахмет Яссауидың он бірінші атадағы бабасы Ысқақ бабпен Исмайыл атаның он үшінші атадағы бабасы Әбдіжәліл баб арқылы табысатын алыс туыс екенін көрсетіп, анықтық енгізді. Исмайыл атаның Қожа Ахмет Яссауиға байланысатын рухани тізбегі ғылымда Исмайыл ата – Сейіт ата – Зеңгі ата – Хәкім ата – Қожа Ахмет Яссауи түрінде қабылданып келді. Қожа Ысқақ еңбегінің қолжазбаларында бұл жөнінде деректер бар.

Ал, Бәйдібек атаға келетін болсақ, ол қазақ руларының түпкі атасы болып есептелсе, оның жұбайы Домалақ ана болып табылады.

Бұдан шығатын түйін, Қазақстанның киелі жерлері неше ғасыр өтсе де, кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқан әрі ұлттық мақтаныштың қайнар бұлағы екені сөзсіз.

Тарихи ескерткіштерге келгенде Сыр елінің де алып-қосары көп. Сыр өңірінде Қорқыт бабадан бастап жеті әулиесі мекен еткен Оқшы ата, Хорасан ата секілді әулиелі мекендер баршылық. Бұлардың әрбірінің өзіндік тарихы бар. Шиелі жерінде орналасқан Оқшы ата қорымында Асан ата, Оқшы ата, Қыш ата, Ғайып ата, Кітап ата, Есабыз ата, Бала би сынды көне мазарларды елдің гүлденуіне атсалысқан ғұламалар жерленген. Жергілікті халық Оқшы атаны әулиелі батыр деп есептеген. Бұл маңда жатқан Асан атаны қазақ жұртының бірлігін көкसेген, желмаясына мініп Жерұйықты іздеген Асан қайғы деп атайды (Батырбеков, 2017: 2).

Ақтөбедегі Абат-Байтақ кесенесінде жерленген Абат батыр осы Асан Қайғы жыраудың ұлы болып табылады.

Асылында, Сыр өлкесіндегі кесенелер Оқшы ата бастап жерленген әулиелер пантеоны кезінде Ахмет Яссауи кесенесіне дейінгі сол уақыттағы ірі пантеондардың бірі болған. Кейінірек Әмір Темірдің бұйрығымен тұрғызылған Ахмет Яссауидің кесенесінің жанына атақты тұлғалар, хандар мен батырлар жерленіп, пантеонға айналған екен. Мысалы, Ахмет Яссауи кесенесінің дәл жанында жерленген Рабия Сұлтан Бегімді айтатын болсақ, ол Дешті Қыпшақтың ханы болған Әбілқайыр ханның жары, әрі Ұлықбек хакімнің қызы, Әмір Темірдің ұрпағы болып табылады.

Жоғарыдағы айтылған есімдердің барлығы Қазақстанның макросакралды нысандар қатарына кіреді, тек кіріп ғана қоймай, өзара бір-бірімен сабақтасып жатыр.

Қорқыт Ата мен Қожа Ахмет Яссауи арасындағы сабақтастық

Әр өңірді талдай келгенде онда бетке тұтар, атақты киелі тұлғалары мен олардың кесене-мазарлары бар. Оларды қарапайым тілмен айтқанда, әр өңірдің визиттік картасы деуге болады. Мысалы, Сыр өңірін сипаттағанда, міндетті түрде дара тұлға Қорқыт Атаны қарастырамыз. Ал Түркістан өңірінің маңыздылығын пайымдауда, міндетті түрде Қожа Ахмет Яссауиді сөз қыламыз. Әуелі Қорқыт Ата мен Қожа Ахмет Яссауидің кім болғанын, өмірі мен қызметіне тоқталсақ.

Қорқыт Ата VIII ғ. Сыр бойында өмір сүрген ұлы ойшыл, ақын, сазгер болған. Тарихта үлкен із қалдырған қайраткер. Өзінің философиялық ой толғамдарында өмір мен өлім туралы мәңгілік мәселелерді көтереді. Философиялық тұрғыда өлместік проблемасын қиялмен іздестіреді. Аңыз бойынша Қорқыт Ата желмаяға мініп, өлімнен қашпақ болып, әлемнің төрт бұрышын кезеді. Бірақ қайда барса да алдынан қазылып жатқан «көр» (қабір) кездеседі. «Кімге қазып жатсындар?» деген сауалға «Бұл Қорқыттың көрі» деген жауап алады. Содан, ол таңданып, ойға қалып, мәселенің жауабын табиғаттан сұрамақ болады. Оған жануарлар, құстар, сылдырлаған шөптер, сарқырап аққан сулар, гуілдеген жел «дүниеде өлмейтін ешнәрсе жоқ. Бәріміз де мәңгі емеспіз» деп жауап қайтарады (Кішібеков Д. & Кішібеков Т. 1994: 29-34).

Бұл жауаптардан ойға қалған Қорқыт Ата, өзіне «енді не істеймін» деп сұрақ қойып, оған жауапты былай табады: «Дүниеде мәңгі өмір сүру үшін, өлместік із қалдыру» деп (Кішібеков Д. & Кішібеков Т. 1994: 35-36). Содан ол қобызбен күйлер шығарып, сонымен қатар, батырлық, аңшылық, адамгершілік туралы дастандар тудырып, оны өзі орындап, қоғамдық рухани қозғалыс ендіреді, есімін мәңгілікке қалдырады. Сөйтіп, Қорқыт Ата өмір мен өлім мәселесін көтеріп, XX ғасыр басында Еуропада дүниеге келген экзистенциализм философиясына одан мыңнан артық жыл бұрын бастау жасаған деуге болады (Байтенова Н.Ж. 2006:181б.).

Қорқыт Атаның аңызына тоқталсақ, ол философиялық мазмұны терең, өмірсүйгіштік рухы өшпес аңыз. Мұны бүкіл әлем ғұламалары мойындайды. Тек мойындап қана қоймай, түркі жұртының өмір мен өлім туралы

түсінігінің әдемілігіне, өмірге құштар рухының асқақтығына тамсана таң қалады. Мәңгілік нәрсе – өнер, шығармашылық, адамның артында қалатын өшпес ізгі ісі.

Қожа Ахмет Яссауиге келсек, ол қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ұлы ойшыл, Қазақстан территориясындағы сопылықтың негізін салушы, күллі түркі тілдес халықтың, түркі дүниесі мұсылмандарының рухани ұстазы болған діни қайраткер. Өз аты Ахмет, есімінің алдындағы «қожа» мұсылман дінін таратып, уағыздаушылық қызметіне орай берілген атау, ал соңындағы «Яссауи» сопының қай жерден шыққандығын көрсетеді.

Қожа Ахмет Яссауи түркі халықтарының жаңа исламдық өркениеттегі халықтық ағымының арнасын анықтап берді. Ол жаңа діни идеологияны тәңірлік шамандықпен, зорастризммен біріктіре отырып, қоғамдық-әлеуметтік санаға сіңіруде көп еңбек етті.

Қожа Ахмет Яссауи әулие қанымызға сіңірген ислам философиясындағы сопылық ағымның біздің түркілік дүниетанымымызбен етене бауырласып кетуіне де Қорқыт Атаның толғандырған өмір мен өлім ұғымның жақындығы, түсінік ұқсастығы себеп болған.

Өмір мен өлім туралы, жер бетіндегі тіршіліктің мәні жайындағы Қорқыт Ата философиясының мәйегін ұғынбаған жан ғұмыр бойы адамзатты толғандырған осы сауалдардың ақиқатын іздеп, көзі тірісінде хақтың өзімен диалогтасуды мұрат тұтқан, сөйтіп алпыс үш жасында өз еркімен жер астына түскен, сол жер астында тағы да алпыс үш жыл ғұмыр кешіп, қазір бәрімізді таңдандыратын ақыл кітабы “Диуани хикметті” жазған Қожа Ахмет Яссауи тағылымы дәлел бола алады.

Қорқыт Ата мен Қожа Ахмет Яссауиді сабақтастырғанда, расында да, бірі күдіретті күйімен жүз жыл бойы ажалды маңына жолатпаған, екіншісі көзі тірісінде сол ажалға өз еркімен мойын ұсынып, алпыс үш жыл бойы жер астында тіршілік еткен түркі даласының қос ғұлама ойшылдарының мұраты да, арманы да түркілік дүниетанымның екі кезеңін, өмір мен өлім туралы ұғымның айқын дәлелі екені даусыз.

Осылайша, қазақ топырағында өмір сүрген екі бірдей ғұламаның өмірлік ұстанымдарының бір-бірімен сабақтасып жатқанын байқауға болады.

Бүгінгі күнге дейін өзінің асқан беделін жоғалтпаған, халық арасында сый-құрметке иеленген Қорқыт Ата мен Қожа Ахмет Яссауи

есімдері, мазарлары, ескерткіштері – қазіргі таңда еліміздің руханилығын асқақтатып, ұлттық бірегейлікті нығайтып отырған, ұлттық кодты сақтап келе жатқан бірден бір киелі жерлеріміз. Діни феноменологияда Қорқыт Ата мен Қожа Ахмет Яссауиді киелі тұлға деп қарастырсақ, ал мазарын, ескерткішін – киелі орын мен киелі кеңістік қатарына жатқызуға болады. Сонымен қатар, Қорқыт Ата мен Қожа Ахмет Яссауиді киелі феномен деп есептеуге болады. Осы сияқты киелі феномендер қазақ топырағында жетерлік. Бұл жерлерді киелі етіп тұрған сол тарихидіні киелі тұлғалар. Барлығының қызметі бір – халыққа жәрдем ету, қол ұшын тигізу, көмектесу, емдеу, саяси басқару болған. Бәрінің ортақ сабақтастығы да осы.

Әулиелер сабақтастығы

Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, ислам діні бізге оғыздар өмір сүрген дәуірден бастап ене бастаған. Алайда, 14 ғасыр – қазақ даласындағы діни өзгерістердің заманы болды. Өзбек хан тұсында исламның мемлекеттік дін ретінде қабылдануы 14 ғасырдан бергі қазақ даласының рухани және діни келбетінің жасала бастауына негіз болды. Бұл дәуір – бұрынғы діни плюрализм мен бүгінгі бір ғана исламдық сенімнің арасындағы ауыспалы кезең еді. Сондықтан қазақ даласында мекен еткен халық арасында исламның сунниттік, суфийлік ағымдарын таратушы уағызшылардың болуымен қатар, ежелгі далалық сенімді ұстанғандардың да, христиандықтың қарабайыр түрін сақтағандардың да, бақсылар мен дуашылардың да болғандығын болжауға болады. Тек сан алуан дінді ұстанғандардың өзара мөлшерінің қандай болғанын айта салудың реті келмес. Ең бастысы – осылардың қай-қайсысы болмасын өмірлік қуаты жоғары, белсенділігі, оның ішінде шығармашылық белсенділігі де жоғары, күшті, яғни пассионарлық коэффициенті жоғары адамдардың көп болғандығында күмәніміз жоқ.

Тарихи деректерге сәйкес, Өзбек хан 1321 жылы ислам дінін қабылдаған, оған Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан деген жаңа ат берген. Ал 1360 жылдары Алтын Орданы билеген Әзіз ханды мұсылмандыққа Ахмет Яссауидің тура тұқымы Махмуд Яссауи қабылдатыпты. Бұдан біз Алтын Ордаға мұсылмандықты таратуда да Түркістанның ықпалы мен Яссауидің жолын қуушылардың аса зор маңызды рөл атқарғанын көреміз. Бірақ Алтын Орда билеушілері бұл мәселелерді, бір жағынан, Дешті Қыпшақ пен Ақ Орданы қолдан шығарып алмау үшін, екінші жағынан, Шағатай ұлысын да өз қол

астына қарату мақсатымен қатар қарастырғанға ұқсайды. Сондықтан да жергілікті сепаратизмге қарсы күрес кезінде көшпелілердің нанымдық дәстүріне шабуыл жасау да орын алмай қалмаған. Мәселен, Өзбек хан тұсында бақсылар, соның ішінде Қорқыт жолын ұстанушылар да қудалануға ұшыраған (Кекілбайұлы, 2000: 2-3). Тарихи қисын нақ осындай даму жолын көрсетеді. Осындай жағдайда ресми ислам Сарай, Сарайшық, Қазан сияқты орталықтағы қалаларда үстемдікке шықса, бақсылық та, басқа да, исламның оппозициялық-дәруіштік ағымдары Алтын Орда империясының шеткері аймақтарында, ең алдымен Маңғыстау мен Үстіртте, қоғамдық шеттетілгендер санатындағы есен-қазақтар арасында кеңінен таралуы да қисынды болмақ.

Әулиелердің алғашқы ұрпақтары негізінен Қожа Ахмет Яссауи образымен байланыстырылғандығын және Арал-Хасарлы аймағындағы екінші әулиелік ареалдың болғандығына «Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары» деген Серікбол Қондыбайдың (2006: 33-37) кітабы дәлел бола алады.

Аталмыш аймаққа Батыс Қазақстанның төрт облысы, Қарақалпақстан, Түрікменнің Оқ-Балқаны сияқты аймақтарды қамтитын үлкен кеңістігі кіреді. Бұлар, ең алдымен, Маңғыстаудың 360 әулиесі, сондай-ақ Үстірттің, Жылой мен Шағырой-Борсыққұмның, Сағыздың әулиелері. Осы жақтың руларын да, әулиелерін де Қожа Ахмет Яссауимен байланыстыру тарихи-уақыттық тұрғыдан шартты түрде болып саналады, яғни осы өлкедегі Шопан аталар мен Есен аталар Қожа Ахмет Яссауидің ілімдік шәкірті, жолын қуушы болғанымен, оның замандасы, тікелей өзінен дәріс алған шәкірті бола қоюы күмәнді. Тарихи қисын оларды 14-15-ғасырлардың адамдары екендігін көрсетеді. Олар 14 ғасырдағы қазақ даласындағы қыпшақ тілді дүниенің жаппай ислам дінін қабылдай бастауымен байланысты дін уағыздаушылар болып шығады (Қондыбай, 2000: 4-7).

Осы әулиелік ареалды қалыптастырушылар туралы аңыздардың ыңғайына қарап біз 14 ғасырда Түркістан аймағынан яссауилік діни уағызшылардың легі Өзбек хан билеген, исламның ресми түрде мемлекеттік дін деп жарияланған тұсында Арал-Хасарлы аймағына қаптап келе бастағандығын байқаймыз. Яғни егер 14 ғасырдың басында яссауилік-сопылық, ханафилік діннің басты ордасы Қаратау-Нұратау аймағы ғана болса, 14 ғасырдың ортасында осы орталықтың ықпалымен тағы бір яссауилік ареал Батыс Қазақстанда пайда болды.

Түркістан-Қаратау аймағындағы Баба Түкті Шашты Әзіз, Қошқар ата, Шопан ата сияқты әулиелердің екіншілері немесе «көшірмелерінің» Маңғыстауда, Жем-Сағызда, Борсыққұмда пайда болуы, яғни осы өңірлерде де Баба Түкті Шашты Әзіз, Шопан ата, Қошқар аталардың пайда болуы осындай «әулиелер экспорты» болғандығын көрсетеді. Яғни 1300 жылы Түркістан-Нұратау аймағында шоғырланған сопылық топтардың (діни ордендердің) бір бөлігі Өзбек ханның Алтын Ордадағы жаппай исламдандыру саясатына сай еркіндікті пайдаланып Батыс Қазақстанға ағылған. Олар өздерінің келген жеріндегі діни-ұйымдық атауларын да ала келген. Мәселен, Созақ ауданындағы Баба Түкті Шашты Әзіз әулиенің жай ғана моласынан басқа, 14 ғасырда осында сопылық-дәруіштік ұйым болды деп есептер болсақ, онда нақ осы ұйымның сопылары Маңғыстаудың Сазды-Үштаған жеріне келіп, тағы бір Баба Түкті Шашты Әзіз ұйымын (мазһаб, мектеп, т. б) ашуы әбден мүмкін және істің қисыны осыған келеді (Қондыбай, 2000: 10-11).

Түркістан аймағындағы Қошқар ата мен маңғыстаулық Қошқар ата, Байғанин ауданындағы Қошқар аталар арасында, түркістандық Шопан ата мен маңғыстаулық Шопан ата, түркістандық Шақпақ ата мен маңғыстаулық Шақпақ ата, түркістандық Баба Түкті, Шашты ана, Түкті аталар мен ақтөбелік Алып ана, Түкті аталар арасында да осындай «әулиелік экспорт» болған сыңайлы. Маңғыстау түбегіндегі 360 әулиенің көпшілігі де осы түркістан-нұраталық сопылық дәруіштерге қатысты деуге негіз бар, ал осы түбектегі көне керуен жолдың бойында жатқан Сенек ауылы мен Оңтүстік Қазақстандағы тарихи Сығанақ қаласы аттарының арасында да осындай байланыс бар деп шамалауға болады. Сенек топонимінің бір кездері Сығанақ деп аталу ықтималдығы бар (Сенек > Санақ > Саанақ > Сағанақ > Сығанақ), ал түркістандық зерттеуші Әбіласан Әбілханның сығун сөзінің «әулие» деген мәнге ие болу мүмкіндігін жазғанына қарап осы атауды (Сығанақты) 14 ғасырда сопы дәруіштерінің әлдебір тобы пайдалануы әбден мүмкін дей аламыз. Яғни 1320-50 жылдар аралығында Түркістан аймағынан, Сығанақтан шыққан дін таратушылар тобы Маңғыстаудағы бір жерге келіп, кейін сол жер «Сығанақ» (Сенек) деп аталып кеткен де шығар, кім болжап көріпті оны.

Осындай әулиелік сабақтастық қазақ даласындағы ислам дінінің іс жүзінде бір орталықтан тарап, бір рухани қайнардан бас-

тау алатындығын көрсетеді. Осыны толықтыра түсуге мүмкіндік бар, тек ол үшін бес облыс жеріндегі барлық киелі орын туралы мәлімет жүйелі түрде жинақталынуы тиіс. Тек сонда ғана грек-рим, қытай, араб-парсы, орыс жазба құжаттарымен қатар 14-15 ғасырлардағы қазақ даласының көмескі тарихының жүрек соғысын байқатар қосымша ғылыми эмпирикалық дереккөз ашылған болар еді. Ең бастысы, осындай әулиелік сабақтастықты барынша дәлелді көрсету арқылы нақ 14-15 ғасырларда басталған «қазақ» деген ат астында жиыла, қауымдаса бастау, яғни этногенез процесінің басты компоненті болған сопылық, ханафилік исламның таралу маршрутын айқын көргендей боламыз.

Терістігінде Қобда-Елек, күнгеінде Үстірттің оңтүстік ернегіне дейінгі аралықта, бүгінгі Атырау, Ақтөбе, Маңғыстау, Ұлытау мен Жетісу, Шығыс пен Солтүстік, Оңтүстік Қазақстан облыстарының сирек қоныстанған өңірлерінде орта ғасырлар тұңғышына кететін әулиелі немесе киелі орындар назар аударуға тұрарлық тарихи жәдігерліктер қатарына жатады. Әдетте, олардың мәдени-тарихи құндылығы біздің ғалымдар арасында негізінен тек сәулеттік-бейнелеу сипатымен ғана есептелінеді. Ал егер әулиелі орын бір төмпешіктің үстіндегі жай ғана тас үйіндісі мен оған қыстырылған қарағаш дінгегі болса ше? Бұл жағдайда археолог та, сәулетші де оны тарихи ескерткіш қатарына қоспасы анық. Осындай қарапайым әулиелі орындар қазақ даласының түпкір-түпкірінде жүздеп, мындап кездесетіндігі анық, тек оларды түгендеп, насихаттап жатқанымыз шамалы.

Әулиелер мен олардың молаларының нақты жер бетінде кездесуі, яғни бүгінгі ел аз қоныстанған аймақтардың бір тұсында аз болып, енді бір тұстарында шоғырланып көрсетілуі – бір кездері сол жерлерде халықтың едәуір тығыз қоныстанғандығын, осы жерде қызу өмір қайнап жатқандығын көрсететін айғақ болып табылады. Осындай нысандарды картадан көретін болсақ, осындай шоғырланудың Орталық Маңғыстаудан басқа Жем бойында, Ақтөбе-Ырғыз аралығында, Шағырой-Борсыққұм өңірінде, Сыр өңірін қоса алғандағы барлық Оңтүстік өңірінде екендігін көре аламыз.

Осы аталған аймақтарда, әсіресе бүгіндегі адам өмір сүруге ең қолайсыз аймақтар қатарына жататын Бейнеу, Байғанин аудандарының, Арал мандары аудандарының өзенсіз, көлсіз, ессіз далаларының бір кездері елді (және молалы) жұрт болғандығын байқауға болады. Ал бұл қай кез деген сауалға жауап іздер болсақ, негізі тарихи-

географиялық көрсеткіштер (даладағы ислам дінінің ең күшті әрі тез тараған уақыты, даладағы ылғалдық жеткілікті болған кезеңі, аңыздар мен жырдың жанама мәліметіндегі уақыт ауқымы, нақты тарихи деректер) бізге 14 ғасырды, Алтын Ордада Өзбек хан мен оның ұлы Жәнібектің билік құрған (1312–1357 жж.) заманын көрсетіп бере алады. Аталған көрсеткіштердің бір-біріне сәйкес келетін уақыты да осы тұс.

Қорытынды

Бастауын ежелден алған, өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар қазақ мавзолейлері, мешіттері және мұнаралары Орта Азия және Қазақстан архитектурасында ғылыми қызығушылық туғызып отырған қазақ халқының ерекше архитектуралық туындылары Қазақстанның киелі жерлерінің географиясын байыта түсері сөзсіз.

Ежелгі дәуірлерден өркениет ізі өшпеген қазақ топырағының әр төбесі киелі жер болып табылады. Қазақ жерінің киелі жерлерін зерттеу халықты, оқушылар мен жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу және өлкеміздің тарихын мақтан ету, мұраларымызды қастерлеуге

игі әсерін тигізеді сөзсіз. Сонымен бірге, киелі жерлер халықтың ұзақ және оқиғаларға толы өмірін, халықтың тұрмысын, тәуелсіздікке деген күресін көрсетеді.

Қазіргі кезде зиярат етушілер қасиетті әулие-әмбилердің басына барып түнеп жатады, бұл да зиярат етудің бір формасы ретінде танылып, бүгінгі таңда үрдіс алуда. Негізінде қасиетті жерде түнеу – мұсылмандық кезеңнен бұрын келе жатқан ескі қазақ ғұрпы. Қазақтың исламы – бұл тәңіршілдік пен ислам қоспасы. Бұл Орталық Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Жетісу мен Ұлытау, Маңғыстау, Сыр өңірі ескерткіштерінде, олардың сәулетінде және құлыптастар мен қойтастарда жақсы байқалады. Олар ортодоксалдық исламда мүмкін емес ескі пішімдер мен мазмұнды сақтап қалған. Қалай болғанда да бұл – қазақ мақтанш етуге тұратын ұлттық мәдениетінің бірегей феномендерінің бірі болып табылады. Осы тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми негізде терең әрі дәйекті зерттеу, зерделеу сол арқылы өсіп келе жатқан ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеу, сол өткен тұлғалардан үлгі-өнеге беру қазіргі қазақ мемлекетінің алдында тұрған бірден бір маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- Айнабеков, Б. (2017). Хорасан әулиеге тағзым // Алматы ақшамы, 12 тамыз, № 94, 6 б.
- Аничков, И. (1998). О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении. Ташкент, ПТКЛИА, III том, 198 с.
- Байтенова Н.Ж. (2006). Қазақ философия тарихының негізгі даму тенденциялары және өзіндік ерекшеліктері. – Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 том. Астана, 181б.
- Бартольд, В. (1968). Еще известие о Коркуте. Соч. Т.V. Москва, 312 с.
- Батырбеков, А. (2017). Киелі мекен қасиетке бастайды // Сыр бойы, 27 шілде, №111, 2 б.
- Бердібаев, Р. (1989). Кәусар бұлақ. Алматы, 105 б.
- Вельяминов-Зернов, В. (1863-1864). Исследование о Касимовских царях и царевичах. Челябинск. I-II Спб., 498 с.
- Дивасев, А. (1896). Еще о могиле Хорхут-ата. Ташкент, ЗВОРАО, 255 с.
- Жолдасбеков, М. (2005). Алтын арқалы асыл мұра // Егемен Қазақстан, мамыр, 6-8 бб.
- Кастанье, И. (1910). Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург, Вып. 22, 164 с.
- Кішібеков, Д. & Кішібеков, Т. (1994). Қазақ – философ халық. Қайда барсаң – Қорқыттың көрі // Ақиқат, №2, 29-41 бб.
- Кішібеков, Д. & Кішібеков, Т. (1994). Қазақ – философ халық. Қайда барсаң – Қорқыттың көрі // Ақиқат, №2, 35-36 бб.
- Кекілбайұлы, Ә. (2000). Түркістан тағлымы // Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2-3 бб.
- Қондыбай, С. (2000). Әулиелі Маңғыстаудың киелілік салты қай замандарда басталған? // Үш Қиян, 1 қыркүйек, 4-7 бб.
- Қондыбай, С. (2000). Әулиелік география. // Алтын Орда, 10 қараша, 10-11 бб.
- Қондыбай, С. (2006). Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. Алматы, Арыс, 208 б.
- Қоңыратбаев, Ә. (1980). Артына өшпейтұғын із қалдырған. // Коммунизм шамшырағы, 11 ноябрь, 2-5 бб.
- Марғұлан, А. (1948). К изучению памятников романа Сарысу, Улытау, Вестник. АНКазССР, Алматы, №2/55, 14-18 бб.
- Мағауин, М. (1968). Қобыз сарыны. Алматы, 156 б.
- Мейер, А. (1865). Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. 102 с.
- Самойлович, А. (1911). К вопросу о наречении имени у тюркских народов. Живая старина, Вып. II, 297 с.
- Сүйіншілиев, Х. (1977). IX-XII ғасырлардағы әдебиет ескерткіштері. Алматы, 198 б.
- Тұрсынов, Е. (1976). Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы, 301 б.
- Уәлиханов, Ш. (1985). Бес томдық шығармалар жинағы. Том 1. Алматы, 208 б.

References

- Aynabekov, B. (2017). Horasan әулиеге тағзым [Khorasan wiege bow], Almaty akshamy, 12 тамыз, №94, S. 6
- Anichkov, I. (1998). O nekotoryh mesnostyah Kazalinskogo yezda, interesnih v arheologicheskom otnoshenii [On some localities of Kazaly district that are interesting in archeological respect]. Tashkent, PTKLA, III volume, 198 s.
- Baitenova N.J. Kazak filosofia tarihinin negizgi damu tendensialari jane ozindik erekshelikleri.- Kazak halkinin filosofialik murasi.20 tom. Astana, p.181.
- Bartol'd, V. (1968). Eshe izvestiye o Korkute [More News of Korkut]. Soch. T.V. Moskva, 312 s.
- Batyrbekov, A. (2017). Kiyeli meken kasiyetke bastaydy [The Bible begins to be holy], Syr boyy, 27 shilde, №111, S. 2
- Berdybaev, R. (1989). Kaysar bulak [Caesar Spring]. Almaty, 105 s.
- Valikhanov, Sh. (1985). Bes tomdik shigarmalar jinagi [Five-volume collection of works]. Volume 1. Almaty, 208 s.
- Velyaminov-Zernov, V. (1863-1864). Isledovanie o kasimovskih carei i careyovichax [Study on Kasimov kings and princes]. Chelyabinsk. I-II Spb., 498 s.
- Divaeв, A. (1896). Eshe o mogile Horhyt-Ata [More about the grave of Khorhut-ata]. Tashkent, ZVORAO, 255 s.
- Zholdasbekov, M. (2005). Altyn arkaly asyl mura [The Golden back is a noble legacy], Yegemen Kazakstan, mamyr, S. 6-8
- Kastan'е, I. (1910). Drevnosti kirgizkoy stepi I Orenburskogo kraya [Antiquities of the Kirghiz Steppe and the Orenburg Region]. Orenburg, Vol. 22, 164 s.
- Kishibekov, D. & Kishibekov, T. (1994). Kazak-philosof halik. Kaida barsan Korkyttin kori [Kazak – philosopher chaly. Where to go – Cork Tomb]. Akikat, No. 2, S. 29-41
- Kishibekov, D. & Kishibekov, T. (1994). Kazak-philosof halyk. Kaida barsan Korkyttin kori [Kazak – philosopher chaly. Where to go – Cork Tomb]. Akikat, No. 2, S. 35-36
- Kekilbayuly, A. (2000). Tyrkistan taglymy [Turkestan's lecture], Yegemen Kazakstan, 12 sayir, S. 2-3
- Kondybay, S. (2000). Auliyeli Maңgystaudyn kiyelik salty kay zamandarda bastalğan? [When did the holiest tradition of Mangistau begin?], Ysh Kiyan, 1 kyrkyiek, S. 4-7
- Kondybay, S. (2000). Auliyelik geografiya [Holy geography], Altyn Orda, 10 karasha, S. 10-11
- Kondybay, S. (2006). Mangystau men Ystirtin kiyeli oryndary [Sacred places of Mangistau and Ustyurt]. Almaty, Arys, 208 s.
- Konyratbaev, A. (1980). Artina oshpeitin iz kaldirgan [Keeps track of the trail], Kommunizm shamshiragi, November 11, S. 2-5
- Margulan, A. (1948). K izucheniyu pamyatnikov romana Sarysu, Ulytau [On the study of monuments to the novel Sarysu, Ulytau], Vestnik. ANKazSSR, Almaty, №2/55, S. 14-18
- Magauin, M. (1968). Kobuz sarını [Korkut muziks]. Almaty, 156 s.
- Meyer, A. (1865). Materiali dlya geografi i statistiki Rossyi, sobrennie oficerami General'nogo shtaba [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff]. 102 s.
- Samoilovich, A. (1911). K voprosy o narehi imeni u turskih narodov [To the Question of Naming a Name among Turkish Peoples]. Vol. II, 297 s.
- Suyunshaliyev, X. (1977). IX-XII gasırlardagi edebiat eskertkishti [Literature monuments in IX-XII centuries]. Almaty, 198 s.
- Tursunov, E. (1976). Halik ayız edebiatın jasayshılardıń bayırғы okilderi [Indigenous representatives of Kazakh folklore creators]. Almaty, 301 s.

А.М. Маликова

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: malikova.asel@mail.ru

РАЗВИТИЕ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА БОГОСЛОВАМИ АНТИЧНОГО ПЕРИОДА

В настоящее время классическая риторика и современная неориторика разработали основы эффективной, действенной, убеждающей речи. Светское ораторское искусство достигло значительных успехов в разных жанрах, но поскольку современное общество ставит перед собой культурно-образовательные задачи с целью формирования духовной личности, это усиливает внимание общественности не только к светскому, но и духовному красноречию.

Цель исследования: анализ развития ораторского искусства богословами античного периода и его наследия от Древней Руси до нашего времени. Анализ развития ораторского искусства богословов античного периода продемонстрировал необходимость использования в церковной проповеди инструментов риторики и одновременно соблюдения основных постулатов гомилетики для повышения эффективности вербального воздействия на слушателя.

Ораторское искусство гомилетического красноречия, вместе с красноречием светского оратора должны объединить свои усилия в формировании духовной культуры личности, выступить инструментом преодоления речевой агрессии, которые так часто приводили к кровавым войнам, взаимоуничтожению.

Ключевые слова: ораторское искусство, риторика, софистика, гомилетика, античный, красноречие.

A.M. Malikova

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: malikova.asel@mail.ru

Development of Rhetoric by Antique Theologues

At present, Classic Rhetoric and Modern Neo-Rhetoric have established major fundamentals of the effective, powerful, and persuasive speech. Secular public speaking has demonstrated significant achievements in various genres, and yet, since the nowadays society sets cultural and educational goals to shape high moral personality, it sharpens the focus to both secular and spiritual eloquence.

Research Goal: analysis of the development of Rhetoric by antique theologues and further inheritance as from Ancient Rus to our days. Findings of the analysis of the development of Rhetoric by antique theologues prove it necessary to use certain rhetoric tools in sermons in churches along with the parallel adherence to the basic tenets of homiletics to contribute to the effectiveness of the verbal influence on the audience.

Rhetoric mastership of the homiletic eloquence and capturing public speaking skills of a secular speechmaker should be combined in an effort to shape the spiritual culture of a personality and serve as an instrument to overcome aggression in speaking which so often led to bloody wars and reciprocal devastation.

Key words: public speaking skills, rhetoric, sophistry, homiletics, antique.

А.М. Маликова

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: malikova.asel@mail.ru

Антика кезеңіндегі діни шешендік өнердің дамуы

Бүгінгі уақытта классикалық риторика және қазіргі неориториканың тиімділігін, оның ықпалы мен тәсілдерін саралау. Мәселен, иландыру, сендіру жолдарын қарастыру. Бұл орайда антикалық кезеңді нысанға ала отырып, мәдени талдау жасаймыз. Антика кезеңіндегі шіркеу шешендік өнерінің дамуын саралау барысында шіркеу уағызында риторика құралдарын пайдалану және сонымен қатар тыңдаушыға вербалды әсердің тиімділігін арттыру үшін гомилетиканың негізгі постулаттарын сақтау қажеттілігін байқадық.

Гомилеттік көркем сөйлеу өнері зайырлы шешендікпен бірге жеке тұлғаның рухани мәдениетін қалыптастырудағы міндеті: біріктіруге, кей жағдайда қанды соғыстарға, қарама – қайшылыққа әкеп соқтыратын сөз агрессиясын алдын алатын құралы ретінде болуы тиіс.

Түйін сөздер: шешендік өнер, риторика, софистика, гомилетика, көркем сөйлеу, рухани, антика.

Введение

«Испокон веков было Слово, а Слово у Бога было, и Бог было Слово. Оно было в начале у Бога. Все из-за него восстало, и ничто, что восстало, не восстало без него», – сказано в Евангелии от Иоанна (1: 1-4).

Неоспоримой является роль слова в формировании духовно-моральной, духовно-интеллектуальной культуры личности. Представителей духовно-светской сферы не могут не тревожить такие реалии, которые определяются словами «речевая агрессия», «риторика лжи» и т.п.

Наука, образование, культура светского и церковно-богословского направления в современной России все активнее концентрируются на формировании духовно-нравственной культуры общества и отдельной личности с целью подключить все ее внутренние силы и ресурсы к активным поискам истины, добра, красоты. Любое государство, народ существуют как целостность только в контексте созданной ими культуры, поэтому упадок или уничтожение ее неизбежно приводят к падению или уничтожению этого государства, народа. Корнем культуры всегда выступает духовно-нравственный идеал общества через образ человека, который они формируют.

Человек по своей природе способен чутко откликаться на возвышенное, лучше всего воспитывается на высоком, благородном, а способствует этому слово – светское и церковно-богословское ораторское искусство, которые имеют давние корни в мировой культуре.

Исследованиями ораторского искусства богословов античного периода занимались ученые, анализирующие различные аспекты данной проблемы: историю и теорию античной риторики (Herrick J.A. 2005., Рождественский Ю.В.), взаимосвязь риторики и гомилетики (Пряхин М.Н., Федоровская Н.А.), историческую преемственность античной риторики и христианской гомилетики (Decock P.B., Troup C.L., Farrell J.M., Таривердиева М.А.), сущность гомилетики как проповеднического искусства (Куклев, Garrigós).

1. Место ораторского искусства в христианской проповеди периода поздней античности

История ораторского искусства насчитывает две с половиной тысячи лет. Как считает М.Н. Пряхин, оно зародилось в Древней Греции, где стало жизненно важным искусством для любого свободного гражданина тогдашнего общества (Пряхин, 2013:108).

Н.А. Федоровская указывает на тот факт, что в ораторском искусстве античности широко использовались законы риторики, которые излагались в многочисленных светских трактатах (Федоровская, 2009:69). Одновременно с риторикой возникают эристика (искусство спора) и софистика.

Особой популярностью, как указывает Джеймс Неррик, пользовались софисты – платные учителя красноречия и активные политики, которые обещали научить своих учеников одерживать победы в спорах и в судах (Herrick, 2005). По его мнению, злоупотребление эристикой и софистикой, которые часто намеренно выдавали за риторику, становится причиной разворачивания бурных споров о сущности красноречия и его общественном назначении между философами, которые рассматривали софистику как искусство умышленной правдоподобной лжи (Сократом, Платоном, Аристотелем) и непосредственно софистами (Протагор, Продик, Гипсий) (Herrick, 2005:108).

По мнению Ю.В. Рождественского, античная риторика, пройдя длительный путь развития в условиях регулярной ораторской практики, менялась в соответствии с жизненными требованиями, постоянно совершенствовалась и в конце эпохи античности, в силу исторических причин, потеряв связь с конкретными жизненными реалиями, нашла универсальность формы, что расширило возможности ее применения в различных сферах общественной жизни (Рождественский, 1997:597).

М.А. Таривердиева, указывает на то, что с момента возникновения христианства проповеди придавалось первостепенное значение.

Учение о содержании и правилах составления христианской проповеди, наука о церковном красноречии получила название «гомилетика». Образцом для гомилетики стала Нагорная проповедь Христа (5).

По мнению протоиерея Н.А. Фаворова, гомилетика – это «наука, которая излагает правила церковного собеседования и направляет до успешного проведения служения проповеднического». В состав гомилетики входят такие требования: 1) о предмете церковного собеседования; 2) о форме; 3) дух, или внутренний характер; 4) изложение, или внешний характер; 5) о произнесении, составление поучений народа; 6) о наставлении без письменного приготовления, то есть об импровизации (6).

К середине III века церковный оратор считался орудием Святого Духа, транслятором Божьего замысла, поэтому забота о приготовлении церковной речи была неактуальной и даже осуждалась как пренебрежение высшим призванием духовного глашатая. Однако с появлением Евангелий начинается процесс постепенного примирения гомилетики с риторикой, признание полезности ораторского искусства для миссионерства. Цитирование текстов Евангелий привело к рационализации содержания проповедей, требовало предварительной подготовки к их произнесению (Куклев, 2012).

Во времена выдающегося христианского богослова Оригена (185-253 гг. н.э.) появилась традиция записывать речи лучших проповедников с помощью скорописцев, соответственно, усилилось внимание к таким литературным категориям, как содержание и форма. Ориген указывал на активную роль проповедников и, следовательно, необходимость их языковой подготовки. Впоследствии его поддержали и другие выдающиеся мыслители церкви (Desock, 2011).

Итак, в этот период проповедь осознается как литературное произведение, которое является результатом усилий человеческой мысли, требует предварительной подготовки, продуманного словесного оформления и обработки и имеет авторскую атрибуцию.

Августин Блаженный (354-430 гг. н.э.) также признавал определенные достижения античной риторики. Его заслугой считают то, что риторика не была отвергнута христианами и продолжала развиваться. Он одобрял тех ораторов, которые обращались к душе и психологии учеников, высоко ценил дидактические возможности программы семи свободных искусств, предлагал обучать христианских клириков по программам

риторических школ. Однако Августин отвергал античные традиции украшения речи, увлечение вымыслом, доказывая, что ведущее место в проповеди должна занимать Библия (Troop, 2010).

В четвертой книге трактата «О христианском учении» Августин размышляет о роли риторики в толковании библейских положений и становлении христианского проповедничества. Он последовательно доказывает мысль, что успех в проповедовании больше зависит «от благочестивых молитв, чем от ораторских способностей». Августин Блаженный постулирует возможность импровизации во время произнесения церковного поучения именно с целью достичь желаемого эффекта, поскольку, готовясь заранее, сложно предугадать состав и состояние будущих реципиентов (Farrel, 2008).

По мнению Кристины Гарригос, христианская проповедь переняла у античной риторики устойчивую схему расположения материала. Текст проповеди имел четкую традиционную структуру и включал, по крайней мере, три обязательные части: введение, основную часть и вывод. Кроме того, христианская проповедь ввела в систему изобразительных средств жизненный материал, например, сравнения, взятые из реальной жизни (строительство, земледелие и т.п.). Такие приемы делали проповедь доступной для людей разного социального статуса (Garrigòs, 2009).

Проявлением подлинного союза риторики с гомилетикой является творчество святителя Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского (344-407 гг. н.э.). С одной стороны, он отмечал, что риторика занимается лишь тем, чтобы научить хорошо говорить и зарабатывать деньги, а не наставить душу и сформировать ум. Однако, Иоанн Златоуст привнес в христианское богослужение и литературу много достижений риторики как науки (Грайко, 2008), и его вклад в богословское ораторское искусство рассмотрим более подробно.

2. Иоанн Златоуст как символ гомилетического ораторского искусства

Для многих поколений верующих имя Иоанна Златоуста является символом гомилетического ораторского искусства.

Иоанн Златоуст жил и творил в поздний античный период, во времена гонений на христианство и христиан (IV в. н.э.). Он прошел путь от юного монаха до архиепископа Константинопольского, от слушателя школы ора-

торского искусства знаменитого Ливания до христианского учителя-проповедника, автора гомилетических произведений, которые составляют золотой фонд христианского вероучения, от светского адвоката до духовного пастыря, церковного оратора, чье имя – Златоуст – стало символом непревзойденного ораторского искусства.

В «Житиях святых» читаем: «Его поучения были наполнены такой силой, что все слушатели не могли вдоволь насладиться ими... Иоанн был таким сладкоречивым оратором и любезным для всех учителем, что в городе не было ни одного, кто бы не желал слушать его бесед, и когда узнавали, что Иоанн желает беседовать, все с радостью стекались в церковь. Городские правители и судьи оставляли свои занятия, купцы свою торговлю, ремесленники свои дела, и поспешно шли слушать учение Иоанна, заботясь о том, чтобы не пропустить ни одного слова, которое шло из уст его. Все считали огромной потерей, когда не удавалось им слушать сладких речей Иоанновых» (Грайко А.В. 2008).

С течением времени скорописцы начали записывать проповеди Иоанна Златоуста, а затем передавали или продавали их всем желающим. Духовная школа Иоанна Златоуста процветала. Сам Иоанн Златоуст говорил, что как человек в болезни жаждет свежей воды, так друг в разлуке жаждет своих друзей («Беседа на притчу о талантах»). В проповедях он называл своих мирян «любимыми», говорил, что «сердце его пленено красотой их душ, а потому всегда и везде он носит их образ в своем сердце, что даже во сне он не расстается с ними». В эти годы расцвел его педагогический талант, когда послушание доказывали не шумными аплодисментами, которые Иоанн запретил, а тишиной взаимопонимания, которую поныне называют «храмовой тишиной» (Лопухин, 1897, 2009).

Иоанн успешно продолжал письменное учительство – писал духовные произведения, которые стали украшением христианского вероучения, в частности «Три слова к подвижнику Стагирия», размышления «К молодой вдове», где выступал поборником укрепления духа в борьбе с искушениями плоти. Книга «О священстве», анализ которой мы осуществим ниже, стала настольной книгой не только для служителей культа, но и для всех интересующихся проблемами красноречия.

Славянские народы восприняли творческое наследие Иоанна Златоуста. Так, болгарский царь Симеон из его слов и поучительных бесед

составил знаменитый сборник «Златоструй». Известна Супральская рукопись XI в. – собрание слов Иоанна Златоуста, а одна из его бесед есть в святославовом сборнике 1073 г., 187 «слов» находятся в Четьи-Минее XV в., 7 «слов» – в сборнике Троице-Сергиевой лавры XII в. и т.п. Из более поздних изданий едва ли не самым полным является 12-томное издание на русском языке творений Иоанна Златоуста от 1898 года, репринтно воспроизведенное в 1991 г. в Москве издательством «Православная книга», в дальнейшем неоднократно переизданное.

Сегодня пришло время осмысления трудов отцов церкви, в том числе и Иоанна Златоуста, с целью возрождения лучших классических духовных традиций прошлого. Поэтому мы осуществим анализ фрагмента из труда «О священстве», посвященного красноречию священнослужителя.

Знаменитый труд Иоанна Златоуста «О священстве» (Иоанн Златоуст), в частности «Слово пятое», является уникальным источником размышлений проповедника об искусстве слова, гомилетике священнослужителя.

Воспитанный на лучших античных риторических и философских образцах учителями Ливанием и Андрагафием, Иоанн Златоуст размышляет над большой ролью и трудностями церковного красноречия, целью которого является «борьба за истину». Он основывается на известной формуле Аристотеля, который определил следующие ее компоненты: «Речь состоит из трех элементов: из самого оратора, из предмета, о котором он говорит, и из лица, к которому он обращается».

Прежде всего, Иоанн Златоуст обращает внимание на психологические, душевные особенности «пасомых» (аудитории), их нежелание принять скромное положение учеников, взамен претендуя на роль присутствующих на мирских зрелищах зрителей, которые развлекаются, оценивают выступающего, как судьи, а не научаются духовным истинам (Иоанн Златоуст).

Далее он предостерегает оратора-священника, что народ часто не прощает, когда оратор добавляет к своему выступлению часть чужих трудов, за что может попасть под их большие и несправедливые упреки и обвинения. Поэтому церковный оратор должен иметь мужество, чтобы владеть аудиторией, а не подчиняться ее капризам и глупым притязаниям.

По мнению Иоанна Златоуста, есть два пути достижения этого: пренебрежение к похвале со стороны аудитории и сила слова проповедника.

Он основательно анализирует этот тезис, отмечая, что поучение, которое наполнено «благодарью», дает только тот, кто презирает похвалы, не стремится к аплодисментам, кто говорит для пользы, а не для удовольствия народа. Итак, известный постулат античного мира об этосе (этике) оратора находит подтверждение и воплощение в гомилетических трудах Иоанна Златоуста.

Иоанн Златоуст призывает оратора, которого называет «руководителем» народа, в совершенстве владеть словом, особенно в острой ситуации критики, разоблачения недостатков во взглядах слушателей, которые, в свою очередь, не простят ему огрехов, несовершенства – застенчивости, неуверенности, заикания, бедного словарного запаса и т.п., возмутятся от сказанного, а потому может нивелироваться польза «истинного наставления» (Лопухин, 1897; 2009).

Иоанн Златоуст предостерегает пастыря, которого сравнивает с отцом молодых детей, от ненависти и зависти со стороны слушателей, советует ни преувеличивать, ни преуменьшать их значение, но «стремиться быстрее гасить их», уничтожать недобрую славу, смело убеждать обвинителей, насколько это возможно. Он не раз подчеркивает, что «доблестное и достопочтимое» может осуществить лишь тот, кто не падает духом, не обессиливает душу печалью, не очаровывается похвалами, не жалеет, когда их теряет.

Иоанн Златоуст подчеркивает, что силой слова обладает совсем немного людей, и они должны, даже более других, постоянно совершенствовать свое мастерство («сила слова приобретается образованием») постоянными упражнениями. По мнению Иоанна Златоуста, наиболее образованные должны трудиться больше всех остальных, потому что за малейшие недостатки могут подпасть под наибольшие упреки слушателей, которые судят о проповеди не по ее содержанию, а соответственно своему мнению о проповеднике, не прощая ему ничего. Иоанн Златоуст предупреждает, что часто совсем малое, незначительное «уменьшает славу многих и великих мужей», потому что люди не прощают большим людям и малые недостатки. Он с сожалением констатирует неприязнь народа к тем, кто всеми почитается, – следовательно, и к церковному проповеднику, который должен мужественно это сносить, не раздражаться, обессиливая себя негативными переживаниями.

Иоанн Златоуст уверен, что настоящий оратор, должен быть сам судьей своих произведений, как профессионал, как отвечающий за свои деяния мастер. Он уделяет отдельное внима-

ние состоянию души проповедника, которая не должна ослабевать от трудов, терять желание в управлении словом, и одновременно презирать похвалы народа во имя победы истины.

Эти тонкие психологические наблюдения вполне перекликаются с уникальной теорией страстей, разработанной Аристотелем в его трудах, в частности в «Риторике», которая не потеряла своей ценности и в наши дни возрождения интереса к классической гуманитарной риторике.

Конечно, «много трудиться, но получать мало похвал – это действительно может изнурить и погрузить в глубокий сон того, кто не умеет презирать похвалы», – подчеркивает Иоанн Златоуст. По его мнению, для этого нужна душа «будто божественная», «адамантова», чтобы не приунуть или не впасть в ненависть.

Иоанн Златоуст подчеркивает рост любви к красноречию в душах христиан, искреннее почитание тех, кто владеет словом. Он предостерегает, что ораторы должны прилагать много усилий, чтобы «преодолеть дикого зверя» тщеславия, оставаться сильным, спокойным, «якобы в тихой гавани», сохраняя душу от страстей.

Иоанн Златоуст, словно обращаясь к ораторам современности, предупреждает, что есть и другие трудности, о которых может говорить тот, кто пережил их на самом деле.

Таким образом, труды Иоанна Златоуста являются прекрасной школой для всех, кто стремится овладеть секретами гомилетического и светского ораторского искусства. Из наследия Иоанна Златоуста мы узнаем об основных постулатах церковного красноречия: беседы, предназначенные для народа, требуют большого труда; презирать похвалы; постоянно и настойчиво укреплять силу слова; дар слова следует не только приобрести, но и сохранять трудом и упражнениями; чем выше у проповедника дар слова, тем больше он должен трудиться над ним; сильный осознанием своего дара, проповедник может становиться выше рассуждений толпы.

3. Наследие ораторского искусства богословов античного периода – от Древней Руси до нашего времени

Античная, греко-латино-византийская ораторская традиция получила свое творческое развитие на национальной почве Древней Руси, историческое наследие которой имеет особое значение для формирования ораторской культуры современности.

Киевская Русь XI-XII вв. формировала ораторский идеал на принципах христианской религии и морали – идеале личной скромности, но древние русские риторы были духовными и интеллектуальными пастырями, лидерами общества, руководителями социально значимых идей, ценностей, учили простых людей и «сильных мира» во имя патриотизма, укрепления государственности, христианской веры и морали.

Высокими мыслями и благородными чувствами полны «Изборник» 1076 г., «Слово о чтении книг», «Наставление богатым», «Поучение к братии» Луки Жидяты, «Слово о Законе и Благодати» Илариона, «Слово о терпении, и о любви, и о посте» Феодосия Печерского, «Слово о князьях», «Слово о гибели Русской земли» Кирилла Туровского, «О маловерии» Серапиона Владимирского и т.п. (Златоуст, Страхова: 2008)

Ораторская проза Киевской Руси подарила миру два основных жанры красноречия – дидактическое духовное наставление и похвальное эпидейктическое слово, в основном для коллективного и индивидуального чтения, социальную значимость содержания и формы которых можно проследить в таких названиях риторических сборников, как «Златоуст», «Измарагд», «Златая цепь», «Золотая Матица» и т.п. Их создателями были ораторы, служители культа, наиболее образованные люди того времени.

В настоящее время гомилетические учебники (по церковно-богословскому красноречию) древних времен стали основой для появления новых изданий, творчески развивающих классические постулаты Иоанна Златоуста, Василия Великого, Григория Богослова.

В 1998 г. в Православном Свято-Тихоновском Богословском институте на кафедре гомилетики (г. Москва) вышел в свет курс лекций «Искусство речи» иерея Артемия Владимиров (Владимиров, 2011), в котором рассматриваются вопросы духовного слова, афористического Священного Писания, вопросы техники речи, проблемы эпистолярного жанра, проблемы значения художественного образа в проповедническом искусстве, образности языка Библии и т.п.

Отметим, что на технологическом уровне светское и духовное красноречие имеют много общего. В частности, это касается логической, речевой культуры оратора, техники речи и т.п.

Расхождения (в пользу гомилетики) особенно ярко проявляются на уровне содержания, духовной направленности речей (гомилетика) и лишены этих качеств светские речи, особенно политические, судебные, академические и т.п.

Российская школа красноречия плодотворно развивается на основе мировой и пост-советской риторики светской и церковно-богословского направления, развивая духовно-нравственную культуру личности, все активнее развивается педагогика, психология на принципах христианской этики. В России развивается и риторика на принципах христианской этики, все больше внимания молодежи исследователи уделяют проблеме духовного потенциала риторики, красноречия.

Заключение

Сегодня возрождается социальный интерес к классическим ценностям, в том числе и словесному искусству гомилетики, науки об искусстве проповеди, формируется школа светского и духовного красноречия. Государство стимулирует инновационные поиски талантливых педагогов, ученых в области красноречия, потому что повышение риторической культуры говорящих станет весомым фактором гуманизации общества, через конструктивный диалог поможет его членам находить общие точки зрения, приходиться к согласию, консенсусу при решении актуальных вопросов, наполнит уважением к людям с другими взглядами, повысит аргументативную культуру полемистов в духовной и светской сферах, повысит ответственность каждого говорящего за свой риторический поступок, в частности на принципах христианской этики.

Ораторское искусство гомилетического красноречия вместе с красноречием светского оратора выступает единым, мощным инструментом преодоления речевой агрессии, «войны слов», которые так часто приводили к кровавым войнам, взаимоуничтожению.

Наука, культура, образование, искусство, религия, средства массовой информации должны объединить свои усилия в формировании духовной культуры личности средствами ораторского искусства, одухотворенного красноречия как гаранта духовного ренессанса граждан. Миссия христианских ораторов, педагогов, политиков, общественных деятелей – преодолевать хаос раздора словом, могучей силой христианской риторики любви. Сейчас пришло время глобального переосмысления человеческих ценностей под углом зрения формирования духовно-нравственной культуры общества. Ставится вопрос об аккумуляции духовно-интеллектуальных сил общества с целью пропаганды ценностей братства во имя процветания России, в частности, в русле педагогики добродетели, христианской этики.

Литература

- Пряхин М. Н. Риторика и гомилетика: буква и дух // ALMA MATER: Вестник высшей школы. – 2013. – № 2. – С. 107-113.
- Федоровская Н.А. Риторика и гомилетика, Русская речь. – 2009. – № 2. – С. 69-73.
- Herrick J. A History and Theory of Rhetoric: An Introduction. 3rd edition. – New York: Allyn and Bacon, 2005. – 335 p.
- Рождественский Ю. В. Теория риторики. – М.: Добросвет, 1997. – 597 с.
- Таривердиева М.А. Античная риторика и христианская гомилетика: литературное наследие и проблема преемственности // Вестник МГЛУ. – № 21 (681). – 2013. – С. 160-170.
- Фаворов Н. Руководство к церковному собеседованию, или гомилетика. – Киев, СПб.: Н.Я. Оглоблин, 1914. – 259 с.
- Куклев В.В. Проповедь в гомилетике и лингвистике // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. 2012. № 27. С. 302-307.
- Decock P.B. Origen's theological and mystical approach to the Scriptures in the introduction to his commentary on John's Gospel, In die Skriffig. – 2011. – №45(2 & 3). – Pp. 673-688.
- Troup C.L. The Rhetoric of St. Augustine of Hippo: «De Doctrina Christiana» and the Search for a Distinctly Christian Rhetoric (review)//Philosophy & Rhetoric. Penn State University Press. – 2010. – Volume 43. – Number 1. – Pp. 86-90
- Farrell J.M. The Rhetoric(s) of St. Augustine's Confessions, Augustinian Studies. – 2008. – №39:2. – Pp. 265-291.
- Garrigós C. Manipulative Rhetoric in 17th and 18th Century Sermons: Aporia, the Borders of Reason // Revista Alicantina de Estudios Ingleses. – 2009. – №22. – Pp. 99-114
- Горайко А.В. О значении проповеди Церкви в жизни ранневизантийского полиса на примере деятельности Иоанна Златоуста // Древности 2006-2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 7. – Харьков: ООО «НТМТ», 2008. – С. 95-107.
- Св. Дмитрий Ростовский. Житие Святого Отца нашего Иоанна Златоуста, патриарха Константинопольского. 1907. Житие 998. <https://pravoslavie.ru/66135.html>
- Лопухин А.П. Св. Иоанн Златоуст как проповедник человеколюбия и милостыни // Христианское чтение. – 1897. – № 2. – С. 245-260. Сканирование и создание электронного варианта: С-ПбПДА, 2009. <http://christian-reading.info/data/1897/02/1897-02-02.pdf>
- Иоанн Златоуст, святитель. О священстве. Слово первое – Слово шестое, Полное собрание сочинений святителя Иоанна Златоуста: в 12 томах. – Том 1. – М.: Эксмо. – С. 403-483.
- Страхова Н.П. Литература и общественная мысль Древней Руси в домонгольский период // Вестник ВГУ. – 2008. – №2 (14). – С. 12-27.
- Русская социально-политическая мысль. XI–XVII вв. Хрестоматия / Сост. С.В. Перевезенцев, под ред. А.А. Ширинянца, С.В. Перевезенцева. – М.: Издательство МГУ, 2011. – 728 с.
- Протоиерей Артемий Владимиров. Искусство речи: курс лекций / Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2011. – 368 с.

References

- Pryakhin M. N. Ritorika i gomiletika: bukva i dukh//ALMA MATER: Vestnik vysshey shkoly. 2013. № 2. S. 107-113.
- Fedorovskaya N.A. Ritorika i gomiletika, Russkaya rech. 2009. № 2. S. 69-73.
- Herrick J. A History and Theory of Rhetoric: An Introduction. 3rd edition. New York: Allyn and Bacon. 2005. 335 p.
- Rozhdestvenskiy Yu. V. Teoriya ritoriki. M.: Dobrosvet. 1997. 597 s.
- Tariverdiyeva M.A. Antichnaya ritorika i khristianskaya gomiletika: literaturnoye naslediyе i problema preyemstvennosti// Vestnik MGLU. № 21 (681). 2013. S. 160-170.
- Favorov N. Rukovodstvo k tserkovnomu sobesedovaniyu. ili gomiletika. – Kiyev. SPb.: N. Ya. Ogloblin. 1914. 259 s.
- Kuklev V.V. Propoved v gomiletike i lingvistike, Izvestiya PGPU im. V.G. Belinskogo. 2012. № 27. S. 302-307.
- Decock P.B. Origen's theological and mystical approach to the Scriptures in the introduction to his commentary on John's Gospel, In die Skriffig. 2011. №45(2 & 3), pp. 673-688.
- Troup C.L. The Rhetoric of St. Augustine of Hippo: «De Doctrina Christiana» and the Search for a Distinctly Christian Rhetoric (review)//Philosophy & Rhetoric. Penn State University Press. 2010. Volume 43.Number 1. pp. 86-90
- Farrell J.M. The Rhetoric(s) of St. Augustine's Confessions// Augustinian Studies. 2008. №39:2. pp. 265-291.
- Garrigós C. Manipulative Rhetoric in 17th and 18th Century Sermons: Aporia, the Borders of Reason// Revista Alicantina de Estudios Ingleses. 2009. №22. pp. 99-114
- Gorayko A.V. O znachenii propovedi Tserkvi v zhizni rannevizantiyskogo polisa na primere deyatelnosti Ioanna Zlatousta // Drevnosti 2006-2008. Kharkovskiy istoriko-arkheologicheskiy ezhegodnik. Vyp. 7. Kharkov: ООО «NTMT». 2008. С. 95-107.
- Sv. Dmitriy Rostovskiy. Zhitiye Svyatogo Otsa nashego Ioanna Zlatousta. patriarkha Konstantinopolskogo. 1907. Zhitiye 998. <https://pravoslavie.ru/66135.html>
- Lopukhin A.P. Sv. Ioann Zlatoust. kak propovednik chelovek olyubiya i milostyni//Khristianskoye chteniye. 1897. № 2. S. 245-260. Skanirovaniye i sozdaniye elektronogo varianta: S-PbPDA. 2009. <http://christian-reading.info/data/1897/02/1897-02-02.pdf>
- Ioann Zlatoust. svyatitel. O svyashchenstve. Slovo pervoye – Slovo shestoye// Polnoye sobraniye sochineniy svyatitelya Ioanna Zlatousta: v 12 tomakh. Tom 1. – M.: Eksmo. S. 403-483.
- Strakhova N.P. Literatura i obshchestvennaya mysl Drevney Rusi v domongolskiy period // Vestnik VGU. 2008. № 2 (14). S. 12-27.
- Russkaya sotsialno-politicheskaya mysl. XI–XVII vv. Khrestomatiya , Sost. S.V. Perevezentsev. pod red. A.A. Shirinyantsa. S.V. Perevezentseva.M.: Izdatelstvo MGU. 2011. 728 s.
- Protoiyerey Artemiy Vladimirov. Iskusstvo rechi: kurs lektsiy. Pravoslavnyy Svyato-Tikhonovskiy gumanitarnyy universitet. 2011.368 s.

Р.Ә. Мусаев¹ , Ж.А. Жумашова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: rinat.2109@mail.ru

²«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ ТҮСІНІКТЕРІ

Өлім – бұл тірі организмнің барлық формальды қызметі мен процестерінің соңы. Жақын адам өлімінен кейін марқұмның туыстары жерлеуге дайындалу барысында бірнеше салт-жораларды орындау қажеттілігін сезінеді. Сондықтан адам өлімі марқұм мен тірі адамдарды біріктіретін жерлеу дәстүрлерін орындаумен жүзеге асырылады. Көптеген зерттеулерден байқап отырғанымыздай, әр қоғамдағы жерлеу дәстүрлері алуан түрлі. Адамды жерлеу дәстүрлері діни құндылықтарға сүйенетін жеке адамдар, әлеуметтік және отбасылық топтардың түрлі сенімдері бойынша өтеді. Сонымен қатар, жерлеу дәстүрлері қабірге қою мен марқұмның құрметіне жасалатын түрлі салт-жоралардың еске алу мен сыйлау мәдениетінде қолданылатын сенімдер мен дәстүрлердің кешенін біріктіреді. Берілген зерттеу жұмысы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы шетелдік дереккөздерді сараптауды көздейді. Мақаланың мақсаты болып қоғам өміріндегі жерлеу дәстүрлерінің рөлі мен орнын анықтау саналады. Шетелдік ғалымдар еңбектеріндегі ойларды анықтау үшін «Скопус» библиографиялық және реферативті базасы арқылы «funeral rites» түйін сөзі бойынша материалдар іздестірілді. Зерттеу жұмысында жерлеу дәстүрлерін теориялық түсінудің өзектілігі мен маңыздылығы негізделеді.

Түйін сөздер: жерлеу дәстүрлері, өлім, марқұм, мәдениет, отбасы.

R.A. Mussayev¹, Zh.A. Zhumashova²

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: rinat.2109@mail.ru

²University «Turan», Kazakhstan, Almaty

The concepts of funeral rites in the social-humanitarian sciences

Death is the end of all the formal functions and life processes of a living organism. When the death of a close person, the relatives of the deceased feel the need to perform a series of rites in preparation for the funeral. Therefore, death is accompanied by the performance of funeral rites that connect the dead and living people. As can be seen in many studies, funeral rites can be diverse in different societies. A person's funeral rites come from various beliefs of individuals, social and family groups, which in turn are based on religious values. Besides funeral rites include a set of beliefs and customs used by the culture to commemorate and respect the deceased from the burial to various memorial rites held in their honor. This research work is an analysis of foreign sources in the social-humanitarian sciences. The purpose of the article is to determine the role and place of funeral rites in society. In order to determine opinions in the research of foreign scientists on the search for the Scopus, they searched for documents using the keyword «funeral rites». The research work substantiates the relevance and importance of a theoretical understanding of funeral rites.

Key words: funeral rites, death, deceased, culture, family.

Р.А. Мусаев¹, Ж.А. Жумашова²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: rinat.2109@mail.ru

²университет «Туран», Казахстан, г. Алматы

Понятия погребальных обрядов в социально-гуманитарных науках

Смерть – это конец всех формальных функций и процессов жизни живого организма. Когда наступает смерть близкого человека, родственники покойного чувствуют необходимость совершить ряд обрядов при подготовке к похоронам. Поэтому смерть сопровождается выполнением погребальных обрядов, которые соединяют мертвых и живых людей. Как видно из многих исследований, погребальные обряды могут быть многообразными в разных обществах. Погребальные обряды человека исходят из различных убеждений отдельных людей, социальных

и семейных групп, в свою очередь опирающихся на религиозные ценности. Кроме того, погребальные обряды включают в себя комплекс верований и обычаев, используемых культурой для поминания и уважения умерших от погребения до различных поминальных обрядов проводимых в их честь. Данная исследовательская работа представляет собой анализ зарубежных источников по социально-гуманитарным наукам. Целью статьи является определить роль и место погребальных обрядов в жизни общества. Чтобы определить мнения в исследованиях зарубежных ученых по поиску библиографической и реферативной базы «Скопус» искали документы по ключевой слове «funeral rites». В исследовательской работе обосновывается актуальность и важность теоретического понимания исследования погребальных обрядов.

Ключевые слова: погребальные обряды, смерть, покойный, культура, семья.

Кіріспе

Жерлеу дәстүрлері адамның қайтыс болған сәттен қоштасуға дейінгі, қабірге қойылғаннан кейінгі арнайы діни рәсімдер мен ережелер негізінде жүзеге асатын процесс. Тірі адамдардың осы кездегі ең бірінші міндеті ретінде марқұммен осы дүниедегі барлық байланыстарды үзу болып табылады. Марқұм отбасымен өмір сүрген уақытта қолданған заттарынан, кейін үйі мен қоғамнан ажыратылады. Бұл тұста жерлеу дәстүрлерінің салт-жораларын пайдалану маңызды рөл атқарады.

Кез келген халықтың жерлеу дәстүрлері халықтың этногенезін талдаудың маңызды қайнар көзі болып табылады. Өз кезегінде жерлеу дәстүрлері тұжырымдамаларын түсіну әр халықтың осы мәселеге қатысты мәдениетін айқындауға септігін тигізеді. Аталмыш мәселеге байланысты дәстүрлерде ұқсастықтардың бар екендігі байқалса да, көзқарастарды жан-жақты қарастыруға тиіспіз.

Ежелгі дүниеден бастап өлілерге арналған еңбектер жазылған. Мәселен, Ежелгі Мысырдағы «Өлілер кітабында» марқұмдардың о дүниедегі қауіптерді жеңуге көмектесу және қайтыс болғаннан кейін амандықты иеленуді мақсат тұтқан мысырлық гимндер мен діни мәтіндер жинақталған. «Мысырлық өлілер кітабы» пирамида, фараондар, мумиялар мен Сфинкстер секілді Мысырдың символы болып табылады. Осы ежелгі кітап 5000 жылдай әрбір мысырлықтың өмірінде ерекше орын алған. Мысыр қоғамының барлық мүшелері әрдайым «Өлілер кітабының» ілімдеріне сүйенген. Мысырлықты кітапта көрсетілген нұсқауларға қарап жерлеген және халық мәңгі өмір мен бақытқа сенген (Бадж 2010: 523).

«Тибеттік өлілер кітабы» «Мысырлық өлілер кітабына» ұқсас Бардо Тхедолдың буддалық мәтіні. Өлімнің тұжырымдамалары мен сергектік пен аман қалудың буддалық идеяларының тұжырымдамаларына сүйенген кітапта

өмір туралы адам түсініктері кеңейеді. Кітапты оқу барысында әрбір адам өлімге дайындалуды үйренумен қатар, өлім процесінде азапты аз сезіну жолдарын үйренеді. «Тибеттік өлілер кітабында» өлім кезеңіндегі психикалық құбылыстар сипатталып, дүниеге келудегі инстинктің пайда болуы баяндалады. Бірнеше ғасырлардан бұрын жазылған еңбек Батысқа XX ғасырда белгілі болып, К. Юнгтың аналитикалық психологиясына әсер етті (Тхедол 2016: 384).

Өлім мен жерлеу дәстүрлерінің семантикасын ата-бабалардың рәміздік мұрасы ретінде дәйектеген зерттеуде А. Бурчер (Burtscher 2011: 41-54) өлім, ауыр қаза және жерлеуді білдіретін ұғымдар өткен ұрпақтан мұраға қалғанын айқындайды. Автор осы терминдердің шығуына мән бере отырып, олардың ғасырлар бойы мәні өзгеріске ұшыраған этимологиясы мен мағынасын сараптайды. Мәселен, «Адам» түсінігі тек ата-бабаға ғана емес, жер, өлім мен рух құбылыстарымен де тығыз байланысты. Адам денесінен оның рухы шыққандағы бөліну процесі отбасы мен қауымдастықтан ажырау секілді. Бірақ, бұл процесс тек нақты сөздерде ғана емес, жерлеу дәстүрлерінде де көрініс табады. Жерлеу дәстүрлері марқұмның мәңгі тыныштығы, оларды еске алу мұрасын қорғау және осы дүниеде қалғандардың жан тыныштығын қамтамасыз етуді көздейді.

Бүгінде жерлеу дәстүрлері көптеген өзгерістерді көрсететін, қоғам мен өмір салтын түбірімен өзгерткен жаңа, өзге үлгідегі салт-жораларды қолданатын шараларды қабылдады. Жерлеу дәстүрлері дербес, жекеленген құбылыс иеленіп, мәнісі даралық пен зайырлылық негізінде жаңа рәміздік мағынаға ауысты. Өлі денеге де адамдар көзқарасы ізгіліктің жаңа түрлері бағытында әлеуметтік көзқарастар негізіндегі ұжымдық ұстанымда бекітіліп дамуда. Бүгінгі таңда «Өлімге қамқорлық» марқұмның отбасында емес, жерлеу бюроларында жұмыс жасайтын қызметкерлер тәжірибесінде көп қолданылады (Mauro 2013: 133-143).

М.-Ф. Баккенің (Vasqué 2013: 176-181) XXI ғасырдағы демографиялық және мәдени өзгерістер алдындағы Батыс қоғамын талдаған еңбегі де назарымызды қажет етеді. Ғалымның пайымдауынша, осы уақытқа дейін адам қазасы ұжымдық және дербес қатыстылық болып келсе, XX ғасырдың басындағы Францияда туыстан айырылудың мәдени бөлігі бірте-бірте жойыла бастады. Батыс қоғамында осыдан жүз жыл бұрын кара жамылудың қоғамдық көрінісі басым болса, бүгінде адам қайғысының көрінісі өзіндік өзгерістерге ұшырап жатыр. Екі дүниежүзілік соғыстан кейін дәстүрлер өзгеріп, адамның Құдайға сенімі жоғалды, күйзеліс бірінші орынға шықты. Бұрынғы ұжымдық ауыр қаза бүгінде солипсистік (тек өзіне ғана қатысты) түсінікті иеленді. Әрине, бұл қазіргі Батыстағы түсінік, бірақ біз осы мәселеге де мән беруіміз қажет.

Заманауи жерлеу дәстүрлерінің ахуалы мен басымдықтары зерттелген еңбекте берілген тақырып бойынша мамандар арасында пәнаралық ынтымақтастықтың өсіп отырғандығы айтылады. Зерттеу жұмысында 2000 жылдан кейінгі Богемияда жарық көрген әдебиеттерге ерекше назар аударылған (Omelka, Rebounová 2017: 117-133). Пәнаралық байланыстар жерлеу дәстүрлерін тарихи-мәдени контексте талдауға мүмкіндік беріп қана қоймай, түсініктің жеке бөлімдері, бөлшектері мен құбылыстарын зерттеуге ықпал жасайды. Сондықтан жерлеу дәстүрлеріне байланысты зерттеулер жүргізуде пәнаралық байланысты пайдалану өз тиімділігін көрсетеді деп ойлаймыз.

Жерлеу дәстүрлерін әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда зерттеу әлі де қалыптасу жо-

лында деп ойлаймыз. Бұл пікірге біз осы зерттеу жұмысының нәтижелерін алу барысында түсініп отырмыз. Әсіресе, жоғарыда аталған ғылым салаларындағы теориялық тәсілдер мен әдістерді пайдалану өз өзектілігін жоғалтпайтындығы анық. Сондықтан осы зерттеу жұмысында шетелдік ғалымдар еңбектерінің материалдарын талдау арқылы мәселенің шешімін тауып отырмыз.

Зерттеу жұмысының әдістері

Зерттеу жұмысының әдістемелік және теориялық негізін тақырып бойынша жазылған ғалымдардың еңбектері құрайды. Ізденіс жерлеу дәстүрлерін зерттеу бойынша алынған ғылыми нәтижелерге сүйену арқылы жүргізілді. Ғылыми мақаланы әзірлеу барысында жүйелік, құрылымдық-қызметтік, тарихи-философиялық, институционалды зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысы барысында «Скопус» библиографиялық және реферативтік базасындағы материалдарға ерекше мән берілді.

Әдебиеттерге шолу

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында «Скопус» библиографиялық және реферативтік базасынан «funeral rites» кілт сөзі арқылы барлығы 1 009 материал табылды. Жарияланған материалдар базаның 25 саласына қатысы бар және 28 жарияланымның салалары белгісіз. Көрсеткіштер нәтижесін төмендегі кестеден байқауымызға болады.

1-кесте – «Скопус» библиографиялық және реферативтік базасынан «funeral rites» кілт сөзі арқылы табылған материалдар саны (18.10.2019 көрсеткіш)

№	Зерттеу саласы	Саны	№	Зерттеу саласы	Саны
1	Medicine	511	14	Pharmacology, Toxicology and Pharmaceutics	6
2	Social Sciences	273	15	Chemistry	4
3	Arts and Humanities	257	16	Decision Sciences	2
4	Nursing	134	17	Dentistry	2
5	Psychology	74	18	Economics, Econometrics and Finance	2
6	Agricultural and Biological Sciences	19	19	Mathematics	2
7	Biochemistry, Genetics and Molecular Biology	18	20	Physics and Astronomy	2
8	Multidisciplinary	14	21	Veterinary	2
9	Health Professions	9	22	Business, Management and Accounting	1
10	Immunology and Microbiology	9	23	Chemical Engineering	1
11	Neuroscience	7	24	Engineering	1
12	Earth and Planetary Sciences	6	25	Materials Science	1
13	Environmental Science	6	26	Undefined	28

«Скопус» базасынан «funeral rites» кілт сөзі арқылы табылған материалдардың соңғы он жылдық жалпы көрсеткіштерін де анықтауға болады. Осы он жыл ішінде барлығы 380 материал базаға тіркелген:

2-кесте – «Скопус» библиографиялық және реферативтік базасынан «funeral rites» кілт сөзі арқылы табылған материалдардың соңғы он жылдық жалпы көрсеткіштері (18.10.2019 көрсеткіш)

№	Жыл	Саны
1	2010	34
2	2011	42
3	2012	46
4	2013	27
5	2014	48
6	2015	41
7	2016	33
8	2017	46
9	2018	45
10	2019	18
ЖАЛПЫ:		380

Сонымен қатар, «funeral rites» кілт сөзін көп пайдаланған авторлардың да ондығын анықтауға болады:

3-кесте – «Скопус» библиографиялық және реферативтік базасынан «funeral rites» кілт сөзі көп пайдаланған авторлардың ондығы (18.10.2019 көрсеткіш)

№	Автор	Жарияланым саны
1	Green J.	9
2	Bacqué M.F.	5
3	Imanaka T.	4
4	Sheikh A.	4
5	Cacciatore J.	3
6	Dennis M.R.	3
7	Epelboin A.	3
8	Formenty P.	3
9	Gatrad A.R.	3
10	Ito S.	3

Дж. Гриннің зерттеулері көбінесе Ұлыбританияда жарық көретін «Nursing times» журналында жарияланған. Бір қызығы автор «Абыроймен өлім» түсінігін пайдалану арқылы мына мәселелерге мән береді: Ислам (Green 1989a: 56-57); Индуизм (Green 1989b: 50-51); Иудаизм (Green 1989c: 64-65); Буддизм (Green 1989d: 40-

41); Баһаи (Green 1989e: 50-51); Шетелдегі жерлеулер (Green 1989f: 63); Мормондар шіркеуі (Green 1992a: 44-45); Афро-Кариб қауымдастығы (Green 1992b: 50-51) және Растафариандық (Green 1992c: 56-57).

Страсбург университетінің профессоры М.-Ф. Баккенің ғылыми зерттеулері француз тілінде жазылған. Ғалым өз зерттеулерінде жерлеу дәстүрлері жаһандану жолында (Bacqué 2002: 85-95), жарақаттанған денеден рәміздік денеге дейін (Bacqué 2006: 59-68) секілді мәселелерді қарастырған. Әрине, бір мақала шеңберінде жоғарыда көрсетілген шетелдік авторлардың зерттеулеріне әдеби шолу жасау мүмкін емес екендігін ескергеніміз жөн.

Жерлеу дәстүрлері мәселесіне отандық ғалымдар арасында зерттеулер аз жүргізіліп жатқандығы байқалады. Отандық зерттеушілер арасынан А.А. Бисембаев (2010: 130-142), З.Ө. Ибадуллаева (2010: 171-178), А.Б. Қалыш (2012: 29-34), Б.А. Калиев пен М.М. Малибаев (2013) еңбектері маңызды деп ойлаймыз. Қазақтың сенімдері мен тыйымдарының діни және символикалық мағыналары (Mustafina, Borbassova, Maden, Beknazarov, Simukanova 2019: 107-116) зерттелген еңбектің де маңызы зор деп ойлаймыз.

Негізгі бөлім

Әр елдің салты басқа түсінігіне сәйкес, әр халықтың жерлеу дәстүрлерінің өзіндік салт-жоралары бар екендігі анық. Сондықтан зерттеу жұмысында мәселеге әр қырынан қараған ғылыми нәтижелерді қарастыруға тырыстық. Бұл зерттеулер көп жағдайда мәдениеттанулық, археологиялық, философиялық, этнографиялық және дінтанулық көзқарастарға сүйенетіндігін айта кеткеніміз жөн.

Е.В. Спельман (Spelman 2018: 163-176) Платонның «Мемлекет» атты еңбегін талдау барысында трагедиялық поэзияның жойқын салдарын кінәлайтындар ретке келтірілген ахуал мен адам жанына қайғыға орын жоқ деп ойлайтындығын баяндайды. Ғалым Афиныдағы жерлеу дәстүрлеріндегі аза тұтушылар ретінде әйелдер қауымы негізгі орын алатындығын ескере келе, әйел мінез-құлқындағы жылау қасиетін соқраттық сынауға балайды. Қоғамдағы қайғыны басу ұмтылысы жоғарыда айтылған аза тұтуды барынша азайтуды көздейді деп ойлаймыз.

Бельгиялық бір топ ғалымдар (Baeten, Deforce, Challe, De Vos, Degryse 2014: e113142) орта ғасырлық жерлеу дәстүрлеріндегі киелі

иістің химиялық ізтаңбаларын анықтау барысында хош иісті шайыр, қарамай болып табылатын ладанның қасиетіне мән береді. Ладан осы кезеңдерде Батыс және Шығыс қоғамында молшылықтың белгісі саналып, христиандық жерлеу мен литургиялық дәстүрлерінде қолданылған. Кейінгі орта ғасырлар қорымдарындағы жұпыны бейіт бұйымдары арасынан ағаш көмірге толтырылған латералдық ойықталған керамикалық ыдыстар табылды. Ғалымдардың пайымдауынша, ладанмен байланысты бұл дәстүрлер Батыс Еуропаның көптеген аймақтарында кездеседі және бұл салт-жора жерлеу дәстүрлерінде хош иісті пайдалану ретінде түсіндіріледі.

Трансұлттық кезеңдегі жерлеу дәстүрлерін қарастырған еңбекте К.М. Адамс (Adams 2015: 239-266) Сулавеси таулы өлкесінде өмір сүретін Тораджа-Садан халқының антропологиялық зерттеулері негізінде жасалатын салт-жоралар күрделілігін негіздейді. Отанында немесе шетелде тұратын тораджандықтардың басым бөлігі жерлеу дәстүрлері отбасылық және мәдени өзіндік ерекшеліктерін білдіреді деп ойлайды. Ғалымның көзқарасы бойынша, көптеген жергілікті халықтың аралдан тыс өмір сүруіне байланысты отбасылық жерлеу дәстүрі күрделі ортаға бағытталған физикалық, экономикалық және эмоционалдық шиеленіске ие. Зерттеуші өзге елде тұратын мигранттардың марқұм отбасына ақша аударымдарын көп жасайтындығын айта келе, шетелдік туристер әлеуметтік желілер арқылы отбасылық қатынастар мен дәстүрлерді көрсетіп жатқандығын баяндайды. Ғалым Фейсбук арқылы аталмыш халықтың отбасылық құндылықтары мен дәстүрлерінің насихатталғанын дұрыс көреді.

Ханафи мазһабын ұстанатын Сианьдағы Хуэй халқының жерлеу дәстүрлерін талдаған еңбекте жапондық ғалым Т. Иманака (Imanaka 2015: 25-45) адами қатынастарға ерекше мән береді. Бұл халық Қытай Халық Республикасы мойындаған 56 ресми ұлттық азшылық болып табылады және көптеген ғасырлар бойы ислам дінін ұстанатындықтан мұсылман мәдени мұраларын қорғаушы деуімізге негіз бар. Автордың айтуынша, бұл халық көп жағдайда мешіттер жанында мекен етеді және дін орнын қауымдастықтың жүрегі деп есептейді. Соңғы зерттеулер көрсетіп отырғандай Хуэй қауымдастығы айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, кейбіреулері тіпті жоғалып кеткен. Дегенмен, бұл сын-тегеуірлерге қарамастан халық өз дәстүрлері мен салт-жораларын сақтап

қалды. Жергілікті ғалымдардың дәйектеуінше, марқұмның отбасы жерлеу дәстүрлерінде ерекше орын алады. Олар марқұмның соңғы демі қалғаннан, денені мешітке жеткізуге дейінгі барлық процестерге қатысады. Зерттеушінің бақылауы бойынша, мешіт жамағаты кез келген жерлеу дәстүрлеріне белсенді түрде марқұмды құрметтеу мақсатында қызмет атқарады. Әрине, бұл дәстүрлер жапондық ғалым үшін таңсық құбылыс болуы мүмкін, бірақ қазақ халқы үшін түсінікті әрекеттер болып табылады.

Шеркестер (адығтар) халқында марқұмның жанын іздеуге арналған «Су астындағы жоқтау» (Психэгъэ) дәстүрі бар. Бұл дәстүрде шеркестердің (адығтар) аспапты дәстүрі көрініс тауып, тарихи музыкалық аспап «камыль» маңызды рөл атқарады. А.В. Гучева мен Ф.Х. Гулиеваның (Gucheva, Guliyeva 2017: 20-26) зерттеулерінде көрсетілгендей, бұл аспап қасиетті күшке ие, адамның ата-бабалары мен Жаратушы арасындағы шекараны байланыстырады. Ғалымдар бұл дәстүрдің триадасын айқындайды: субъект (аспапты әуен) – реципиент (Жаратушы немесе жебеуші) – объект (қайғыға ұшыраған адам). Айтылған құрамдастар жерлеу дәстүрлерінің өзіндік жүйесі ретіндегі құрылымын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бұл дәстүрде аңыз бен музыканың өзара байланысы бар сияқты.

Чилилік ғалым П.Р. Багамон (Bahamonde 2016: 657-678) өз зерттеу жұмысында үндіс тайпаларынан құралған мапуче халқының жерлеу дәстүрлерін онтологиялық тұрғыдан қарастырады. Автор 2010-2015 жылдары алынған этнографиялық мәліметтер негізінде қайтыс болған ата-бабалардың рөлі мен жерлеу процедураларының ерекшеліктерін талдайды. Зерттеу жұмысында көрсетілгендей, жерлеу кезінде құсты құрбандыққа шалу (дәстүр «каре каре» деп аталады екен) марқұмның рухындағы «онтологиялық өзгерістерге» ықпал жасайды. Дәстүрдің материалды қыры тынығуды көздеп, адамдар арасындағы қатынастар марқұмдардың әруақтар тобына жетуі ретінде қарастырылады.

Отандық ғалымдар А.Б. Сагандыкова, З.М. Асылбекова, Б.С. Сайлан, Г.С. Беделова және У.З. Тулешованың (Sagandykova, Assylbekova, Sailan, Bedelova, Tuleshova 2016: 2273-2284) өлім мифологиясының ежелгі түркі моделін талдаған еңбекте бай дүниетанымдық мәдениет Тәңірі түсінігіне сай келетіндігін баяндайды. Авторлардың көзқарастарына сәйкес, осы кезеңнің өркениеті мен мәдениетін материалды мәдениет бұйымдары мен тілін талдау негізінде

анықтауға болады. Алғашқы адам, өлім туралы түсініктер негізінен мифологиялық уақыттың аяқталуы идеясымен байланысты екендігі дәйектеледі. Мифологиялық көзқарастарда адамдардың өлімі Ғаламның құрылуымен түсіндіріледі. Кез келген жағдайда адам өлімі жаратылыс әрекеттерін бұзуға бағытталған «шекаралық ахуал» ретінде қарастырылады. Сондықтан қоғамға жерлеу дәстүрлерінің қажеттілігі индивидтің қайтыс болғаннан кейінгі өмірін кеңейту мен қоғамда қалыптасқан белгісіздіктен арылумен байланысты.

Түркияның оңтүстігінде орналасқан Дикили қаласы ауылдары тұрғындарының жерлеу дәстүрлеріндегі өзгерістерді талдаған зерттеуде М. Булут (Bulut 2018: 123-138) қайтыс болғаннан кейінгі тәжірибеге сүйенеді. Ғалым мұсылмандық дәстүрлерге сәйкес келетін Орталық Азиямен байланысты дәстүрлі тәжірибелерге қарастыру барысында кейбір өзгерістердің орын алғанын байқайды. Байланыстың жақсаруы мен көлік құралдарының дамуы барысында дәстүрлі тәжірибеде өзгерістер қалыптасқандығын айқындайды. Автордың пікірі бойынша, кейбір жерлеу дәстүрлері ауылға қаланың беретін қызметтері, ауылдардың қалаға қосылуы, миграция кезінде тез жоғалады. Эмиграция жай жүретін ауылдарда жерлеу дәстүрлері баяу өзгереді. Зерттеу барысында ғалым ауыл тұрғындарының басым бөлігі қалаға көшіп кеткендіктен соңғы жылдары өз туыстарын ауылда жерлемегендігін баяндайды. Дегенмен, ғалым көлік пен байланыстың дамуындағы өзгерістерге сәйкес қалаға көшкен халық ауыл бейігіне баратындығын және туыстарының жерлейтіндігін негізгі себеп ретінде көрсетеді.

Нигериялық ғалымдар С.К. Иквумеси мен И.Е. Онвегбуна (Ikweumesi, Onwegbuna 2018: 184-200) өз зерттеулерінде Игбо халқының жерлеу дәстүрлеріндегі шығармашылыққа назар аударады. Авторлар Нигерияның оңтүстік-шығысында мекен ететін игболықтар марқұмдарды азалаумен қатар, адам өлімін ата-бабаларының рухани өміріне жол тартты деген көзқараста мерекелейтіндігін айқындайды. Марқұмды жерлеу дәстүрлерінде дыбыстар, дауыстар, дене қимылдары мен бейнелері отбасының қайғы-қасіретін шығармашылыққа айналдыратындығына ерекше тоқталады. Осы мереке барысындағы адам денесі отбасының барлық шығармашылық әрекеттерінің агенті, ал жерлеу орны көпжоспарлы келіссөздердің кеңістігі ретінде сипатталады.

Испаниялық ғалым Дж.К.Д. Антолин (Antolin 2018: 88-95) өз еңбегінде «кері қайырмалы жерлеу дәстүрі» түсінігі туралы баяндайды. Ұғымды түсіндіру барысында автор кез келген адам мәңгі емес екендігін айта келе, ауруы асқынған адамның өлімі жақындаған мезгілді кері қайырмалы жерлеу дәстүрі деп дәйектейді. Бұл дәстүрде екі әрекет жүреді: жақын туыстарына ауыр қазаны жеңуге көмектеседі; адам өз өлімін күтіп алады. Мұндай құбылысқа жеке, мәдени және қоғамдық құндылықтар ықпал жасай алады.

М.С. Баташев мен Н.П. Макаров (Batashev, Makarov 2018: 4-18) Енисейдің солтүстік халықтары мәдениетінің генезисін қарастыру барысында байырғы тұрғындар мен орыс тұрғындардың материалды және рухани мәдениетіндегі өзара ықпалдар сипатталады. Авторлардың пайымдауынша, аборигендердің христиандалуымен қатар орыстар сеніміне шаманизмнің енуі байқалады. Долғандар мен кеттер орыстардан көлік пен тұрғын үйлердің жаңа түрлерін алып пайдалануда. Зерттеуде байырғы тұрғындар орыс этносына өз шаруашылығын жүргізу тәсілдерін, киімдерін беретіндігі айқындалса, өз кезегінде орыстар өнеркәсіптік өндіріс заттары мен азық-түлік ұсынатындығы дәйектеледі. Сонымен қатар шылым тарту мен алкогольды қолдану кеңінен етек жайып бара жатқандығы айқындалады. Міне, осы құбылыстардың барлығы абориген халықтың көршілердің жерлеу дәстүрлерін иеленіп отырғандығын көрсетеді.

А.С. Скрипкин (2019: 20-34) ертесарматтық мәдениеттегі ескерткіштерді сараптаған еңбекте тек материалды мәдениеттегі ғана емес, жерлеу дәстүрлеріндегі ерекшеліктерге де мән береді. Автордың пайымдауынша, осы кезеңнің жерлеу ескерткіштерінің ерекше қасиеті ретінде жерлеу дәстүрлеріне тән осы уақытқа дейін сармат тайпаларынан табылмаған жаңа заттардың кеңінен таралуы деп есептейді. Осы жаңашылдықтарды мәдени-тарихи талдау барысында Орталық Азия халықтарының белгілері көрінісі бар екендігіне назар аударады. Мәселен, жерлеу орындарынан жүзі бар қарулардың бірнеше жаңа түрлері табылған.

Осы нәтижелерге ұқсас В.М. Клепиков (2019: 35-46) Волга мен Дон аралығындағы сарматтық Ковалевка қорымын зерттеу барысында сол кезеңдегі жерлеу дәстүрлерінің ерекшеліктерін айқындауға болатындығын айтады. Автордың пайымдауынша, бұл кезеңде бірдей үйінділерден түзілген рулық бейіт-қорымдары дәстүрлері

үстемдік жасады. Үйінділер мен жерленген обаларда жылқы сүйектері кездеседі. Ғалымның пікірінше, бұл ертесарматтық мәдениеттің жерлеу дәстүрлерінде сирек кездесетін құбылыс. Зерттелген аймақты біріктіретін тағы бір ерекшелік ретінде марқұмдарды салт-дәстүр негізіндегі ұрлықтарды атап көрсетеді. Жерлеу орындары тонау үшін емес, қорлық көрсету мақсатында бұзылған. Бұл тұжырымға негіз ретінде бейіт түбіндегі жерленген адам сүйектерінің кейбір бөліктері сақталса, қалғандары қаңқа сүйектерінің қозғалмалы бұйындарымен тұтасып бейіттен лақтырылған. Б.э.д. I ғасырдың соңында зерттеліп отырған аймаққа жақсы қаруланған көшпенділер тобы еніп, жергілікті тұрғындар оларды бөтендер деп шеттетілген деп топшылауға болады. Жаңа орында тұрақтап қалу әрекеті мигранттардың өз бейіттерінің орнын қалаудың негізі болса, жергілікті тұрғындардың наразылығы олардың жерлеу орындарын қорлаудан көрініс тауып отыр.

Адам өлімінен кейінгі отбасы мәнінің өзгерістерін талдаған еңбекте америкалық ғалымдар Х.К. Блэк, Х.Р. Сантанелло және Р.Л. Рубинштейн (Black, Santanello, Rubinstein 2014: 522-530) прагматикалық жүйеге ерекше мән береді. Ғалымдар отбасының тірегі саналатын әкенің қайтыс болғаннан кейінгі отбасылық сенімдер белгілерін зерттейді. 34 отбасы мүшелерінен жұбайы мен әкелерінің өліміне байланысты реакцияларды талдай келе, авторлар мына мәселелер маңызды деп анықтайды: әке мен күйеудің өмір мен өлім контексіндегі маңыздылығы; отбасы мүшелерінің келешекке сенімі; өлімнен кейінгі дәстүрлер.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының нәтижелері көрсетіп отырғандай, жерлеу дәстүрлері дұрыс әрі оңтайлы қоғамдық мағынаны иеленді. Адам өлімі марқұмның барлық жақындарын біріктіретін қазалы оқиға екендігі айқындалды. Жерлеу дәстүрлерінің салт-жораларын жүргізу ортақ сезім мен көзқарастарды қалыптастыруға ықпал жасайды. Туған-туыстардың барлығы ұрпақтар арасындағы байланысты үзбеу және бірлігі мен тұтастығын бекіту үшін жиналады.

Жоғарыда айтылған тұжырымдамаларға сәйкес, жерлеу дәстүрлері әрбір тірі адамға маңызды салт-жоралардың бірі болып табыла-

ды. Жерлеу дәстүрлерін салт-жораларға сәйкес дұрыс өткізу марқұм мен барлық тірі адамдардың бейнесін көрсетеді. Жасыратыны жоқ, кез келген адам өз бейітінің болуын, жерлеу дәстүрлерінің барлық ережелеріне сай қабірге қойылуын және туыстары мен достарының жадысында сақталуы үшін жасалатын салт-жоралардың жасалғанын қалайды.

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар салаларындағы шетелдік зерттеушілердің жерлеу дәстүрлері түсініктеріне байланысты тұжырымдамалары әр халық пен қоғамның ерекшеліктеріне байланысты жан-жақты. Зерттеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, барлық халықтың жерлеу дәстүрлерінің құрылымы өте ұқсас. Кез келген қоғам жерлеу дәстүрлері барысында үш негізгі кезеңнен өтеді: 1) адамның қайтыс болуымен байланысты әрекеттер мен марқұмды жерлеуге дайындалу; 2) марқұмды жерлеу; 3) еске алу дәстүрлері. Жерлеу дәстүрлерінің осы құрылымы барлық ұлт пен халыққа ортақ болғанымен, діни ұстанымдар, аймақ ерекшеліктеріне байланысты өзгерістер болады. Дегенмен, қазақ халқының жерлеу дәстүрлеріне кейбір сәйкестіктер бар екендігін де негіздеуімізге болады. Мәселен, үндіс тайпаларынан тұратын мапучелер марқұмды жерлемес бұрын құсты құрбандыққа шалса, қазақ халқы мал сояды. Игболықтар жерлеу дәстүрлеріне шығармашылық тұрғысында қарайтындай, қазақтың әйелдер қауымы марқұм артынан жоқтау айтады.

Жерлеу дәстүрлерінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы түсініктерін талдау және салыстыру барысында әлеуметтік институттардың өзара байланыстарын байқауымызға болады. Бұл байланыстардың мәдени, экономикалық және әлеуметтік қырларын атауымызға негіз бар. Мәдени қырлары дін, идеология мен діни дәстүрлерді біріктереді. Әрбір елдегі, өңірдегі жерлеу дәстүрлерінің өзгешеліктері мен құндылықтары дәстүрлерінің дұрыстығын көрсетеді. Экономикалық қыры, әсіресе Батыста кеңінен етек жайған жерлеу индустриясының кәсібилігімен және оған жұмсалатын шығындармен байланысты. Біздің халықта да жерлеу рәсіміне жұмсалатын қаржы мәселесі де маңызды деп ойлаймыз. Әлеуметтік қыры қоғамдық мәртебемен байланысты деп ойлаймыз. Қайтыс болған адамның артында қалған туыстары, ұлдары мен қыздары әлеуметтік жағдайына қарамастан марқұмның мәртебелі түрде жерленгенін қалайды.

Әдебиеттер

- Бадж, Э.А.У. (2010). Египетская книга мертвых. / Пер. с англ. К. Корсакова. – СПб.: Азбука, 523 с.
- Бисембаев, А.А. (2010) Ақтөбе облысы территориясынан табылған Алтын Орда уақытының элиталық жерлеулері // Отан тарихы. – № 4. – 130-142 бб.
- Ибадуллаева, З.Ө. (2010) Жаңақорған және Түркістан өңірінің жерлеу рәсімдері // Отан тарихы. – №4. – 171-178 бб.
- Калиев, Б.А., Малибаев, М.М. (2013) «Жерлеу дәстүрі» терминін дефинициялау мәселесі // Электрондық ресурс. – Көру режимі: <https://e-history.kz/kz/contents/view/1619>.
- Клепиков, В.М. (2019) Сарматские погребения могильника Ковалевка: чужие среди своих? // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. – №24 (1). – С. 35-46. – doi: 10.15688/jvolsu4.2019.1.3.
- Кальш, А.Б. (2012) Ақтөбе облысы қазақтарындағы жерлеу және еске алу әдет-ғұрыптары // М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – №1 (45). – 29-34 бб.
- Скрипкин, А.С. (2019) Кочевой мир Юга Восточной Европы во II–I вв. до н. э. (восточные инновации, факты, причины, последствия) // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. – №24 (1). – С. 20-34. doi: 10.15688/jvolsu4.2019.1.2.
- Тхегол, Б. (2016). Тибетская «Книга Мертвых». – М.: Эксмо, 384 с.
- Adams, K.M. (2015) Families, Funerals and Facebook: Reimag(in)ing and «Curating» Toraja Kin in Trans-Local Times // TRaNS: Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia. – Vol. 3. – No. 2. – P. 239-266. – doi: 10.1017/trn.2014.25.
- Antolín, J.C.D. (2018) Inverse Funeral Rite. Therapy and Values // Cultura de los Cuidados. – Vol. 22. – No. 51. – P. 88-95. – doi: 10.14198/cuid.2018.51.10.
- Vacqué, M.-F. (2002) Vers une Mondialisation des Rites Funéraires? // Etudes sur la Mort. – Vol. 121. – No. 1. – P. 85-95. – doi: 10.3917/eslm.121.0085.
- Vacqué, M.-F. (2006) Du Cadavre Traumatogene au Corps Mort Symboligene // Etudes sur la Mort. – Vol. 129. – No. 1. – P. 59-68. – doi: 10.3917/eslm.129.0059.
- Vacqué, M.-F. (2013) Speaking from Bereavement Instead of Speaking from Death? // Western Societies in Front of Demographic and Cultural Changes of the 21st Century. Annales Medico-Psychologiques. – Vol. 171. – No. 3. – P. 176-181. – doi: 10.1016/j.amp.2013.02.001.
- Baeten, J., Deforce, K., Challe, S., De Vos, D., Degryse, P. (2014) Holy Smoke in Medieval Funeral Rites: Chemical Fingerprints of Frankincense in Southern Belgian Incense Burners // PLoS ONE. – Vol. 9. – No. 11. – e113142. – doi: 10.1371/journal.pone.0113142.
- Bahamonde, P.R. (2016) The Mapuche Funeral Rite of Descanso (Repose): From the Ontological Change to the Tree of Ancestors // Chungara. – Vol. 48. – No. 4. – P. 657-678. – doi: 10.4067/S0717-73562016005000023.
- Batashev, M.S., Makarov, N.P. (2018) Culture Genesis of the Peoples of the North of the Yenisei. Interaction of Cultures (on the Basis of the Materials of Krasnoyarsk Regional Local Lore Museum) // Journal of Siberian Federal University – Humanities and Social Sciences. – Vol. 11. – No. 1. – P. 4-18. – doi: 10.17516/1997-1370-0176.
- Black, H.K., Santanello, H.R., Rubinstein, R.L. (2014) A Pragmatic Belief System in Family Meaning-Making After Death // Death Studies. – Vol. 38. – No. 8. – P. 522-530. – doi: 10.1080/07481187.2013.879754.
- Bulut, M. (2018) Changes in Traditional Funeral Rites in Dikili Town Villages // Folklor/Edebiyat. – Vol. 93. – No. 1. – P. 123-138. – doi: 10.22559/folkloredebiyat.2017.73.
- Burtscher, A. (2011) The Semantics of Death and Funeral Rites as the Symbolic Legacy of Our Ancestors // Etudes sur la Mort. – Vol. 140. – No. 2. – P. 41-54. – doi: 10.3917/eslm.140.0041.
- Green, J. (1989a) Death with Dignity: Islam // Nursing times. – Vol. 85. – No. 5. – P. 56-57.
- Green, J. (1989b) Death with Dignity. Hinduism // Nursing times. – Vol. 85. – No. 5. – P. 50-51.
- Green, J. (1989c) Death with Dignity: Judaism // Nursing times. – Vol. 85. – No. 8. – P. 64-65.
- Green, J. (1989d) Death with Dignity: Buddhism // Nursing times. – Vol. 85. – No. 9. – P. 40-41.
- Green, J. (1989e) Death with Dignity: Baha'i Faith // Nursing times. – Vol. 85. – No. 10. – P. 50-51.
- Green, J. (1989f) Death with Dignity: Funerals Abroad // Nursing times. – Vol. 85. – No. 11. – P. 63.
- Green, J. (1992a) Death with Dignity – the Mormon Church // Nursing times. – Vol. 88. – No. 6. – P. 44-45.
- Green, J. (1992b) Death with Dignity. The Afro-Caribbean Community // Nursing times. – Vol. 88. – No. 8. – P. 50-51.
- Green, J. (1992c) Death with Dignity. Rastafarianism // Nursing times. – Vol. 88. – No. 9. – P. 56-57.
- Gucheva, A.V., Guliyeva, F.K. (2017) The Structure and the Music of the Circassian (Adyghe) Funeral Rite «Psyheg'e» («Lamentation under Water») // Music Scholarship. – No. 1. – P. 20-26. – doi: 10.17674/1997-0854.2017.1.020-026.
- Ikwemesi, C.K., Onwuegbuna, I.E. (2018) Creativity in Calamity: Igbo Funeral as Interface of Visuality and Performance // Continuum. – Vol. 32. – No. 2. – P. 184-200. – doi: 10.1080/10304312.2017.1391176.
- Imanaka, T. (2015) Human Relationships Among the Hui in Funeral Rites: The Case of Xi'an Huajuexiang Qingzhendasi's Funeral Rites // Sokendai Review of Cultural and Social Studies. Vol. 11. – P. 25-45.
- Mauro, C. (2013) The Complex Motivational Dynamics Behind Becoming a Thanatopractitioner // Etudes sur la Mort. – Vol. 143. No. 1. – P. 133-143. – doi: 10.3917/eslm.143.00133.
- Mustafina, Z.D., Borbassova, K.M., Maden, A.T., Beknazarov, R.A., Simukanova, G.S. (2019). Religious and symbolic meaning of kazakh popular beliefs and taboos // European Journal of Science and Theology. – Vol. 156. – No. 6. – P. 107-116.

Omelka, M., Řebounová, O. (2017) The State and Perspectives of Research into Modern-Age Funeral Rites in Bohemia // *Archaeologia Historica*. – Vol. 42. – No. 1. – P. 117-133. – doi: 10.5817/AH2017-1-6.

Sagandykova, A.B., Assylbekova, Z.M., Sailan, B.S., Bedelova, G.S., Tuleshova, U.Z. (2016) The Ancient Turkic Model of Death Mythology // *Social Sciences*. – Vol. 11. – No. 9. – P. 2273-2284.

Spelman, E.V. (2018) Good grief, it's Plato! In: *Feminists Rethink the Self* // Edited by D.T. Meyers. – London: Taylor and Francis, 278 p. – doi: 10.4324/9780429500466.

References

Budge, E.A.W. (2010). *Egipetskaja kniga mertvyh* [Egyptian Book of the Dead]. Translation from English K. Korsakov. St. Petersburg: Azbuka, 523 p.

Bisembaev, A.A. (2010) Aktobe oblysy territorijasynan tabylgan Altyn Orda uakytynyn jelitalyk zherleuleri [Elite Tombs of the Times of Golden Horde in the Territory of Aktobe Region]. *Otan Tarihi*, 4. P. 130-142.

Ibabbullaeva, Z.O. (2010) Zhanakorgan zhane Turkistan onirinin zherleu rasimderi [Funeral Rites of the Zhanakorgan and Turkistan Region]. *Otan Tarihi*, 4. P. 171-178.

Kaliyev, B.A., Malibekov, M.M. (2013) «Zherleu dasturi» terminin definicijalau maselesi [Problems with Defining the Terminology «Traditions of Burials»]. Electronic resource, Access mode <https://e-history.kz/kz/contents/view/1619>.

Klepikov, V.M. (2019) Sarmatskie pogrebenija mogil'nika Kovalevka: chuzhie sredi svoih? [Sarmatian Burials of the Kovalevka Burial Mound: Strangers Among Friends?] *Science Journal of Volgograd State University. Series 4. History. Area Studies. International Relations*, Vol. 24, no. 1. P. 35-46. doi: 10.15688/jvolsu4.2019.1.3.

Kalysh, A.B. (2012) Aktobe oblysy kazahtaryndagy zherleu zhane eske alu adet-guryptyary [Funeral and Memorial Rites of the Kazakhs of the Aktobe Region]. *Bulletin of the Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University*, Vol. 1, no. 45. P. 29-34.

Skripkin, A.S. (2019) Kochevoj mir Juga Vostochnoj Evropy vo II–I vv. do n. je. (vostochnye innovacii, fakty, prichiny, posledstvija) [The Nomadic World of the South of Eastern Europe in the 2nd – 1st Centuries BC (Eastern Innovations, Facts, Causes and Consequences)]. *Science Journal of Volgograd State University. Series 4. History. Area Studies. International Relations*, Vol. 24, no. 1. P. 20-34. doi: 10.15688/jvolsu4.2019.1.2.

Thodol, B. (2016). *Tibetskaja «Kniga Mertvyh»* [The Tibetan Book of the Dead]. M.: Eksmo, 384 p.

Adams, K.M. (2015) Families, Funerals and Facebook: Reimag(in)ing and «Curating» Toraja Kin in Trans-Local Times. *TRaNS: Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia*, Vol. 3, no. 2. P. 239-266. doi: 10.1017/trn.2014.25.

Antolín, J.C.D. (2018) Inverse Funeral Rite. Therapy and Values. *Cultura de los Cuidados*, Vol. 22, no. 51. P. 88-95. doi: 10.14198/cuid.2018.51.10.

Bacqué, M.-F. (2002) Vers une Mondialisation des Rites Funéraires? *Etudes sur la Mort*, Vol. 121, no. 1. P. 85-95. doi: 10.3917/eslm.121.0085.

Bacqué, M.-F. (2006) Du Cadavre Traumatogene au Corps Mort Symboligene. *Etudes sur la Mort*, Vol. 129, no. 1. P. 59-68. doi: 10.3917/eslm.129.0059.

Bacqué, M.-F. (2013) Speaking from Bereavement Instead of Speaking from Death? Western Societies in Front of Demographic and Cultural Changes of the 21st Century. *Annales Medico-Psychologiques*, Vol. 171, no. 3. P. 176-181. doi: 10.1016/j.amp.2013.02.001.

Baeten, J., Deforce, K., Challe, S., De Vos, D., Degryse, P. (2014) Holy Smoke in Medieval Funerary Rites: Chemical Fingerprints of Frankincense in Southern Belgian Incense Burners. *PLoS ONE*, Vol. 9, no. 11. e113142. doi: 10.1371/journal.pone.0113142.

Bahamonde, P.R. (2016) The Mapuche Funeral Rite of Descanso (Repose): From the Ontological Change to the Tree of Ancestors. *Chungara*, Vol. 48, no. 4. P. 657-678. doi: 10.4067/S0717-73562016005000023.

Batashev, M.S., Makarov, N.P. (2018) Culture Genesis of the Peoples of the North of the Yenisei. Interaction of Cultures (on the Basis of the Materials of Krasnoyarsk Regional Local Lore Museum). *Journal of Siberian Federal University – Humanities and Social Sciences*, Vol. 11, no. 1. P. 4-18. doi: 10.17516/1997-1370-0176.

Black, H.K., Santanello, H.R., Rubinstein, R.L. (2014) A Pragmatic Belief System in Family Meaning-Making After Death. *Death Studies*, Vol. 38, no. 8. P. 522-530. doi: 10.1080/07481187.2013.879754.

Bulut, M. (2018) Changes in Traditional Funeral Rites in Dikili Town Villages. *Folklor/Edebiyat*, Vol. 93, no. 1. P. 123-138. doi: 10.22559/folkloredebiyat.2017.73.

Burtscher, A. (2011) The Semantics of Death and Funeral Rites as the Symbolic Legacy of Our Ancestors. *Etudes sur la Mort*, Vol. 140, no. 2. P. 41-54. doi: 10.3917/eslm.140.0041.

Green, J. (1989a) Death with Dignity: Islam. *Nursing times*, Vol. 85, no. 5. P. 56-57.

Green, J. (1989b) Death with Dignity: Hinduism. *Nursing times*, Vol. 85, no. 5. P. 50-51.

Green, J. (1989c) Death with Dignity: Judaism. *Nursing times*, Vol. 85, no. 8. P. 64-65.

Green, J. (1989d) Death with Dignity: Buddhism. *Nursing times*, Vol. 85, no. 9. P. 40-41.

Green, J. (1989e) Death with Dignity: Baha'i Faith. *Nursing times*, Vol. 85, no. 10. P. 50-51.

Green, J. (1989f) Death with Dignity: Funerals Abroad. *Nursing times*, Vol. 85, no. 11. P. 63.

Green, J. (1992a) Death with Dignity – the Mormon Church. *Nursing times*, Vol. 88, no. 6. P. 44-45.

Green, J. (1992b) Death with Dignity. The Afro-Caribbean Community. *Nursing times*, Vol. 88, no. 8. P. 50-51.

Green, J. (1992c) Death with Dignity. Rastafarianism. *Nursing times*, Vol. 88, no. 9. P. 56-57.

Gucheva, A.V., Guliyeva, F.K. (2017) The Structure and the Music of the Circassian (Adyghes) Funeral Rite «Psyheg'e» («Lamentation under Water»). *Music Scholarship*, no. 1. P. 20-26. doi: 10.17674/1997-0854.2017.1.020-026.

Ikwemesi, C.K., Onwuegbuna, I.E. (2018) Creativity in Calamity: Igbo Funeral as Interface of Visuality and Performance. *Continuum*, Vol. 32, no. 2. P. 184-200. doi: 10.1080/10304312.2017.1391176.

Imanaka, T. (2015) Human Relationships Among the Hui in Funeral Rites: The Case of Xi'an Huajuexiang Qingzhendasi's Funeral Rites. *Sokendai Review of Cultural and Social Studies*, Vol. 11. P. 25-45.

Mauro, C. (2013) The Complex Motivational Dynamics Behind Becoming a Thanatopractitioner. *Etudes sur la Mort*, Vol. 143, no. 1. P. 133-143. doi: 10.3917/eslm.143.00133.

Mustafina, Z.D., Borbassova, K.M., Maden, A.T., Beknazarov, R.A., Simukanova, G.S. (2019). Religious and symbolic meaning of kazakh popular beliefs and taboos. *European Journal of Science and Theology*, Vol. 156 no. 6. P. 107-116.

Omelka, M., Řebounová, O. (2017) The State and Perspectives of Research into Modern-Age Funeral Rites in Bohemia. *Archaeologia Historica*, Vol. 42, no. 1. P. 117-133. doi: 10.5817/AH2017-1-6.

Sagandykova, A.B., Assylbekova, Z.M., Sailan, B.S., Bedelova, G.S., Tuleshova, U.Z. (2016) The Ancient Turkic Model of Death Mythology. *Social Sciences*, Vol. 11, no. 9. P. 2273-2284.

Spelman, E.V. (2018) Good grief, it's Plato! In: *Feminists Rethink the Self*. Edited by D.T. Meyers. London: Taylor and Francis, 278 p. doi: 10.4324/9780429500466.

З. Шадкам , **А.Е. Андирова**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaide.z@kaznu.kz

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СОВРЕМЕННОЙ ТРАДИЦИИ «DÜNÜRLÜK» В ТУРЕЦКИХ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЯХ

Семейный институт и родственная культура, которая включает в себя традиционные ассоциации, основаны на крепком фундаменте в тюркском обществе. В настоящее время множество исследовательских работ в области языка и культуры, а именно связанных с обычаями и традициями, основываются на раскрытии национального понимания и национального образа жизни в тюркском мире. Тем не менее, в качестве лингвокультурного факта в отечественной литературе недостаточно исследований в области турецких устойчивых выражений. В этой статье проанализированы характерные черты традиции «dünürlük» турецкого народа в контексте общетюркских традиций на основе устойчивых выражений и пожеланий, связанных с традицией сватовства. Целью данной статьи является раскрытие значений традиции «dünürlük» в турецком понимании и при помощи содержательно-тематической группировки выявить особенность турецких устойчивых выражений и пожеланий, в которых отражена традиция сватовства.

В статье приводятся примеры устойчивых выражений и пожеланий, их перевод, значение и смысл, которые позволяют определить актуальность и предпосылки традиции «dünürlük». На основе анализа материала проводится сопоставление турецких устойчивых выражений в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: «dünürlük», турки, традиции, устойчивые выражения, лингвокультура.

Z. Shadkam, A.E. Andirova

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaide.z@kaznu.kz

Linguoculturological aspect of the modern “dünürlük” tradition in Turkish sustainable terms

The family and kinship culture, which includes traditional associations, is based on a strong foundation in Turkic society. Nowadays, many research works in the field of language and culture, especially related to customs and traditions, are based on the disclosure of national understanding and national style of life in Turkic world. Nevertheless, as a linguicultural fact, there is not enough research in Turkish proverbs in the literature of our country. This article analyses the characteristic features of the tradition «dünürlük» of Turkish people in the context of all-Turkish traditions based on sustainable terms related to the tradition of swatting. The purpose of this article is to reveal the meaning of the tradition «dünürlük» in the Turkish sense and, with the help of a content-thematic grouping, to identify the specificity of Turkish sustainable terms, which reflect the tradition of swatting.

The article gives examples of sustainable terms, their translation and meaning, which make it possible to determine the relevance and prerequisites of the tradition «dünürlük». Based on the analysis of the material, the Turkish sustainable terms are compared in linguoculturological aspect.

Key words: «dünürlük», Turks, traditions, expressions, linguoculture.

З. Шадкам, А.Е. Андирова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zubaide.z@kaznu.kz

Түрік тұрақты сөз бірліктерінде «dünürlük» салт-дәстүрінің лингвомәдени аспектісі

Дәстүрлі ассоциацияларды қамтитын отбасылық және туыстық мәдениет түркі қоғамында берік негізге негізделген. Қазіргі таңда тіл мен мәдениет саласындағы көптеген зерттеу жұмыстары, әсіресе әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге байланысты зерттеулер, түркі әлеміндегі

ұлттық түсінік пен өмір салты ұстанымын ашуға негізделеді. Дегенмен, лингвомәдени тұрғыдан отандық әдебиетте түрік мақал-мәтелдері саласында зерттеулер жеткіліксіз. Бұл мақалада түрік халқының «*dünürlük*» дәстүрі жалпы түркі әдет-ғұрпы контексіндегі оған тән сипаттары тұрақты сөз тіркестер негізінде талданды. Мақаланың мақсаты түрік ұғымындағы «*dünürlük*» дәстүрінің мәнін ашу және мазмұндық-тақырыптық жағынан топтастыру әдісімен түрік тұрақты сөз тіркестерінің ерекшелігін анықтау болып табылады.

Мақалада «*dünürlük*» дәстүрінің өзектілігі мен алғышарттарын анықтауға мүмкіндік беретін сөз тіркестерінің мысалдары, олардың аудармасы, мәні мен мағынасы берілген. Материалды талдау негізі ретінде түрік тұрақты сөз тіркестерін лингвомәдени аспектіде салыстыруы жүргізілген.

Түйін сөздер: «*dünürlük*», түріктер, дәстүрлер, тұрақты сөз тіркестері, лингвомәдениеттану.

Введение

Исследование проблем этнической идентификации является актуальным во всех культурах мира, так как в этнических константах проявляется дух и самобытность любого народа, его мироощущение и миропонимание, образ жизни, отличающийся от других этносов духовная и материальная культура. Наиболее важными и существенными этническими показателями являются общность ритуалов, обрядов, традиции. Ритуалы как формы превращенного сознания ментально воспринимаются важным источником хранения и передачи информации о мире (Тайлор, 1989: 78). В данном контексте истоки ритуалов и обычаев тюркских народов восходят к эпохе тюркских каганатов, а может еще глубже – к эпохе гуннов и саков. Традиции и ритуалы тюркских народов, как символы тюркской идентичности, тюркской культуры, ментальности и менталитета нашли яркое отражение в древнетюркских рунических памятниках, таких, как Семиреченские и Восточно-Туркестанские. Так, в орхонских памятниках Кюль-тегин, Бильге-каган, Тоньюкук, Куличор, наряду с описанием фактических событий, походов и сражений, раскрываются их традиции, ритуалы, обряды и обычаи, содержащие важную информацию о древнетюркском социуме, раскрывающие картину мира.

На протяжении всей истории в среде тюркских обществ складывались и закреплялись этнокультурные традиции, которые, имея зачастую разные истоки, постепенно формировали этнически существенные особенности, в том или иной мере присущие всем тюркоязычным племенам. В древнетюркский период, т.е. во второй половине I тысячелетия н.э., когда определялись оптимальные формы хозяйственной деятельности (кочевое и полукочевое скотоводство), в основном сложился комплекс материальной культуры, приобрела известную завершенность духовная культура, социально-семейный институт, народная этика, изобразительное искусство

и фольклор. Время воспринималось древними тюрками как последовательная смена поколений. Для каждого человека важно было знать свою генеалогию и историю своего племени. Древность рода определяла социальную значимость его представителей. Древний тюрк не чувствовал себя случайно заброшенным в этот мир, он был продолжением длинной череды предков его рода и имел собственное продолжение в потомстве (Фатыхова, 2002: 210-219).

Тюркские народы считали, что в жизни невозможно предопределить три вещи: с кем будет заключен супружеский брак, пол будущего ребенка и время смерти. Каждому из этих этапов соответствовали специально-специфические обряды, содержащие в себе магические элементы. В силу этого в научном мире одним из актуальных вопросов является изучение процесса выбора спутника жизни. Одним из интересных образов сватовства и выбора спутника можно привести в качестве примера современных турков.

Маршалл Сахлинс в своей очередной работе отметил, что самая крепкая связь между людьми – это родственная связь (Маршалл, 2018: 5). Одиноким бессемейным человеком в среде тюркских народов вызывал негативное отношение, он как бы олицетворял собой отсутствие Всевышней милости, убогость. Например, вдов не приглашали на праздник, связанный с рождением малыша, чтобы их одиночество не спровоцировалось в будущем на ребенка. Создание новой семьи было важным этапом в жизни турецкого народа, к этому тщательно готовились заранее, родители подыскивали сыну либо дочери достойного спутника жизни. Обряд сватовства по-турецки называется *dünürlük* и в турецком обществе воспринимается как «Брак, здравомыслие, сватовство» и «брачное соглашение между семьей жениха и невесты» (TDK Büyük Türkçe Sözlük).

Так же, Маршалл Сахлинс отметил два типа родственных связей: первый из них – «кров-

ные связи» и второй – «построенные связи». Он определил «построенные связи» как «слияние двух семей в результате брака» и отметил, что эта родственная связь является самым сложным, но и в то же время самым крепким. Следуя из этого, мы можем прийти к выводу, что результат обряда *dünürlük* – это построенные связи в семейном институте.

Сватовство как жизненный аспект является важным обрядом, начальным этапом свадебных ритуалов у турков, который отмечается празднеством. Данное мероприятие начинается с предварительных переговоров. Для этого к родителям и родственникам девушки от имени молодого человека отправляли *elçi* одного из близкого родственного представителя. Данная традиция называется *görücü gitme, kız bakma*. Функция и роль *elçi* сводилась к тому, чтобы узнать мнение родителей девушки относительно возможности соединения молодых и их создания семьи. При получении положительного ответа, *görücü gitme* просили о назначении дня свадьбы.

Dünürlük как основной аспект жизнедеятельности турецкого народа в смысловом понимании отражается в устойчивых выражениях. В связи с этим в данной статье на основе раскрытия этимологии *dünürlük* и традиций турецкого народа поставлена цель научного осмысления турецких устойчивых выражений и его отражение в традиции сватовства. В статье использовались такие методы, как исследование русских, турецких, английских материалов, связанных с данной темой, их синтез и анализ устойчивых выражений, пожеланий, относящихся к турецкой традиции сватовства.

Этимология слова *dünür* и его эквиваленты в диалектах современной Анатолии

Слово *dünür* упоминается как *tünjür* в первых тюркских источниках, а именно в памятнике Бегре в предложении “yatda tünjürümä adrılıtm” (Текин, 2003: 231). Памятник обнаружен в местности Мунгаш Чирик по правому притоку Бай Кем реки Бегре. Принадлежит эпохе древних тюрков. Стела из серого сланца. На двух боковых сторонах и краях высечены всего 13 строк надписи. В 1892 г. обнаружил Ошурков. Исследовали В.В. Радлов, Х.Н. Орхун, С.Е. Малов, И.А. Батманов, Д.Д. Васильев, А.С. Аманжолов и др. (Орхун, 1939: 71-75). Клаусон в своей очередной работе предположил, что слово *dünür* в древнетюркском языке означал «формирование племени или союз племен, при котором выдают девушек замуж» (Клаусон, 1972: 523). В старо-уйгурском

словаре *tünjür/ tünjür* определяется двумя значениями: первое – «духовность, родство через брак, достоинство» и второе – «шаманский барабан» (Джафероглу, 1968: 258). Также встречаются словосочетания *Tünjür böşük* и *tünjür böşük ka kadaş*, которые означают «сват, родственник» (Джан, 2010: 236)

Также это слово в нескольких вариантах встречается в работе Махмуда Кашкари «Диуани Лугати’т Тюрк»: *tünjür* – сват, родственники жены (Аталай, 1985b: 362, 372), *tünjürlemek* – сватать, объединять семьи путем сватовства (Аталай, 1985c: 408), *tünjürlemek* – свататься, быть сватом (Аталай, 1985c: 407). В этой работе также встречается интересная поэма, которая может дать представление о двухстороннем браке в тюркской культуре тех времен:

Таблица 1 – Поэма про традицию “dünürlük”

Древне-тюркский язык	Современный турецкий язык	Перевод
<i>Tünjür kađın buluştı</i>	<i>Dünür kayın buluştu;</i>	Сваты встретились,
<i>Ƙırkın tađı ƙoluştı</i>	<i>Kızlarını da birbirlerinden istediler.</i>	Попросили дочерей друг у друга.
<i>Emdi tüşim ƙamaştı</i>	<i>Şimdi dişim kamaştı.</i>	Сейчас мои зубы обомлели
<i>Altı Turumtay’ımnı</i>	<i>‘Turumtay’ımı aldı</i>	Он взял мой «Турумтай»

Аталай объясняет эту поэму из четырех строк следующим образом: «В этих четырех строках Кашкари описывает человека, с которым несправедливо обошлись. В поэме говорится следующее: Он пришел со мной свататься, попросил мою дочь, и я попросил его дочь в ответ. Затем он со мной обошелся несправедливо, забрав определенное количество «Турумтай». Поэтому я разнервничался». В тексте словосочетание «*dişim kamaşmak*» дословно переводится как «обомлели зубы». Данное словосочетание означает «разнервничался (разнервничалась)» или «потерпеть фиаско» (Аталай, 1985b:110). Следуя из этого, мы можем сделать вывод, что эта традиция не была таким празднеством, как в современной тюркской культуре; она больше напоминала сделку между двумя сторонами. Однако автор также резюмирует, что *tünjür* поз-

же в культуре тюрков обладал значениями, как «близкие родственники жены» и «братья, родители, родственники» и тюркский народ относился с почтением к «новым родственникам, новой семье», которые были созданы путем сватовства (Аталай, 1985с: 362).

Впервые слово *dünür* используется вместе со словом *kuda* в произведении Земахшери «Мукаддиметю'л-Едеб» в следующем предложении: «*dünür kuda boldı bođunlarğa*», что в переводе означает «он стал сватом другим племенам» (Гюнер, 2008: 255; Юдже, 1988: 33). В том же произведении встречается слово *kadın* в значении «родственники мужа, сват». Данное слово используется в современном турецком языке: *kaynana, kayın* и др. (Озкан, 2009: 148)

Проделав анализ исследовательских работ вышесказанных авторов, мы пришли к выводу, что слово *dünür* имеет центральное место в этнографических и исторических исследованиях. Сватовство имело смысл продолжения рода, рода племенных связей и предотвращения распрей между племенами. Также данное слово имеет древнетюркские корни, смысл которого, несмотря на большой исторический отрезок времени, не потерял свою изначальную значимость.

В турецкой культуре сваты считаются самыми ценными и уважаемыми людьми, им всегда рады и сажают их на почетное место за столом. В диалектах современной Анатолии, к сватам обращаются *dünür* независимо от пола, возраста или статуса. В сравнении с казахским языком, название *dünür* это – *quda* для мужчин и *qudayı* для женщин. Интересным фактором является то, что в диалектах Анатолии встречаются эквиваленты слова *dünür*, такие как *kuda, kayın kuda, koda* и *kuda*. Эти эквиваленты зарегистрированы в сборнике словарей *Derleme Sözlüğü* и каждому слову даны следующие определения (ТДК, 1993): 1. *Kuda* – а) Человек, который исполнял роль «*elçi*» (Чумра – Конья, Каш – Анталия); б) Семьи, которые отдавали друг другу своих дочерей или сваты (Крымские кочевники, Кадырга – Стамбул, Эрджиш – Ван, Ахлат – Битлис) (ТДК, 1993: 2990); 2. *Kayın kuda* – Родственники со стороны мужа и жены (Керкюк) (ТДК, 1993: 2700); 3. *Koda* – Родственники мужа (Ван) (ТДК, 1993: 2876); 4. *Guda* – Человек, который исполнял роль *elçi* (Стамбул) (ТДК, 1993: 2187).

В силу того, что современная территория Турецкой Республики является полинациональной, эта страна богата диалектами. Диалекты турецкого языка разделены на основные пять географических регионов: Анатолия, Румели, Кипр,

Сирия, Ирак. Так как вышперечисленные эквиваленты встречаются в диалектах региона Анатолии, мы подробно рассмотрим особенность и различия говоров данного региона. Анатолийский диалект внутри себя делится на три группы: 1. Восточная группа; 2. Северо-восточная группа; 3. Западная группа. Диалекты этих трех групп очень отличаются друг от друга и имеют свои специфические особенности. Например, в диалектах Эгейского региона, который входит в западную группу, не используется буква «*g*» в конце слова и заменяется длинной гласной (*var~vaa*). Также главной особенностью данного диалекта является широкое использование заимствованных слов из греческого языка. В городах центральной Анатолии такие, как Анкара вместо звука «*k*» используется «*g*» (*Ankara~Angara, Konya~Gonya, keçi~geçi*). Восточный диалект легко определить по грубому, жесткому горловому звуку «*g*», произошедшем путем взаимодействия с соседними арабскими странами (*alem~galem, aşk~gaşk*).

По мнению Йонг Сонг Ли, наличие слов *kuda, koda, guda, kayın kuda* в диалектах Анатолийского региона связано с монгольским языком. В своей очередной работе автор указал, что слово *kuda* было заимствовано с данного языка (Ли, 1999: 69). В словаре «Диалекты региона Ван Голю» написано, что в городе Ахлат используется эквивалент *guda*, в то время как в городе Ван *goda*, но оба слова определяются как «вторая жена» (Сарыджа, 2006: 68, 71). Эвлия Челеби в своем очередном визите в Ахлат изучил язык местных жителей и отметил сходство данного диалекта с чагатайским и монгольским языками, приводя несколько слов, относящихся к чагатайскому языку как пример (Челеби, 2000: 92). В 1300-х годах в Восточной Анатолии существовала многолюдная монгольская община, у которой было свое войско и свои руководители. Хоть и данная община распалась после 1335 года, она сыграла решающую роль в формировании новой политической картины Анатолии (Хайкыран, 2007: 125, 126). Пьер Амеде Жобер, приехавший в Ван в 1880-х годах, также упоминает о местной татарской общине. Пьер Амедей Эмилиан Проб Жобер (1779-1847) – французский ориенталист, переводчик и путешественник. Он владел арабским, персидским и турецким языками. Также наличие монгольских элементов в турецких диалектах связано с переселенцами из востока Эретнаогулларами, которые, как мы знаем, имеют уйгурское происхождение. Эретна или Эретнаогуллары – один из бейликов, существовавших в

Анатолии в 1337-1398 гг. В 1327-1337 гг. Эрета бей, родом уйгур, был главным наместником монгольских ильханов этого региона (Питчер, 1973: 246)

Наличие слов *kuda* и *kayın kuda* в диалектах современной Турции напрямую связано с татарами, которые в свое время переселились из Крыма в Османскую империю и по сей день населяют Центральную Анатолию (Шахин, 2011: 222).

Наличие таких эквивалентов в диалектах турецкого языка объясняется тем, что в Турции со времен Селджукского государства и Османской империи до нынешних дней живут переселенцы разных национальностей, среди которых есть такие народы, как татары, уйгуры и монголы. Взаимосвязь этих национальностей с турецким народом, привели к заимствованию многих элементов в языке и культуре. Также эта взаимосвязь повлияла на их традицию.

Суммируя вышесказанное, мы пришли к таким выводам:

- «Dünñ» имеет специфически-исторический смысл, начиная от «создания семьи», «объединения двух кланов или племен» и заканчивая с «воспитанием молодого поколения с целью сохранения целостных отношений в семейном институте»;

- Языковые элементы в названии «сват» в турецком языке дается обобщенно, в то время как в других тюркских языках каждому свату, исходя из его/ее возраста, пола дается определенное название;

- В силу исторических, политических и межкультурных обстоятельств, в диалектах современной Анатолии встречаются несколько эквивалентов слова «сват».

Лингвокультурологический аспект традиции *dünñrlük* на основе устойчивых выражений и пожеланий

Семейная и родственная культура, которая включает в себя традиционные ассоциации, основана на крепком фундаменте в тюркском обществе. В результате этого языковые единицы родства и традиции сватовства в тюркских языках огромны по сравнению с другими языками. Для каждого члена семьи были отдельные названия и эти названия включены в турецкий словарь с подробными описаниями. Например, такие слова как *dayı, amca, teyze, hala, yeğen, görünce, elti, bacanak, baldız, kaynana, kayınvalide, kayınbaba, kaynata* и т.д. упоминаются в словаре и к каждому названию дается разностороннее определе-

ние. Ввиду этого можно сделать вывод, что такого рода наименования в детальности определяют степень и уровень уважения между родственниками, где каждому из них отведена социальная роль (Gündoğdu & Özkan, 2011: 1134). Идентичная ситуация и у казахского народа. В казахской культуре у каждого человека есть *öz jurt, kayın jurt* и *nagaşı jurt* и соответственно у каждого его члена были свои названия. Причиной важности семейного института в турецком и казахском народах является историческая нравственность, которая в силу разных социально-политических ситуаций стала ядром социокультурной общности. Для обоих народов очень важно иметь большую, крепкую опору и защиту.

Свадебные обычаи и обряды в разных областях Турции сильно отличаются, но всё же основные из них остаются похожими – примерно такими, как их записал во время пребывания в Турции в начале XX века академик В.А. Гордлевский – известный советский востоковед-тюрколог, этнограф, специалист по турецкому языку, литературе, фольклору и истории Турции. Во время обряда сватовства в турецкой культуре преобладает символика. Молодой парень о желании жениться говорит своим родителям инсказательно: «*я хочу поехать в Стамбул*». Когда молодой парень делает предложение руки и сердца молодой девушке, она в ответ выражает согласие, даря жениху платок. Но всё это в том случае, если желаниям молодых не препятствуют намерения их отцов и близких родственников. Чаще всего вопросы брака решаются только одними родителями, поэтому обряд сватовства играет важную роль в создании семейного института у турецкого народа. В переговорах между семьями молодого парня и молодой девушки главную роль играет отец (если отца нет, близкие родственники мужчины: брат, кузен, дядя и т.п.) девушки: он как бы собственник дочери и выбор будущего зятя остается за ним. Именно к нему отправляет сватов отец жениха. Сватовство в турецкой культуре проводилось в доме будущей невестки. По традиции принято дарить подарки будущим сватам. В день сватовства родители и родственники со стороны молодого человека в качестве подарка приносили в дом девушки сладости, такие как локум, шоколад, баклава и др. Такой подарок означал «*пусть наше сватовство пройдет мягко и пусть отношения между двумя семьями будут сладкими*». Со стороны девушки дарят аналогичные подарки. Ко всему этому, во время сватовства молодому человеку девушка готовит турецкое кофе.

Но вместо сахара добавляют соль в кофе. И если молодой человек выпил до конца соленое кофе, то это означало следующее: «я принимаю вашу дочь со всеми ее капризами и недостатками и сделаю для нее все, вплоть до того, что вылью весь соленый кофе». Также есть другое специфическо-функциональное значение готовки кофе. Женская половина со стороны молодого парня, оценивая приготовленное будущей невесткой кофе, проверяют ее навыки, как домохозяйки. Ведь, как и у казахского народа, у турков женщина является хранительницей очага и членом семьи, которая создает уют в доме. После этого этапа две семьи переходят к обсуждению цели их встречи и назначают день помолвки, который по-турецки называется *nişan*.

Окончательным третьим этапом данной традиции является договор обеих сторон, который по-турецки называется *söz kesimi*. Примерно через неделю после сватовства сваты со стороны жениха опять идут в дом невесты для того, чтобы окончательно договориться о сроках свадьбы и размере калыма. В современной турецкой семье калым называется *başlık parası*. Сегодня подача калыма в денежных эквивалентах не особо распространено. Тем не менее сторона жениха дарит маме невесты обшитый серебром или золотом платок, золотые украшения в знак благодарности. После окончательного договора между сватами, они пьют шербет: питье шербета знаменует завершение их согласия. Совместное питье сватами шербета символизирует образование новой семьи, единение между собой родственников жениха и невесты. На следующий день из дома жениха в дом невесты приносят блюдо с халвой, на котором лежат золотое кольцо, серебряный браслет, вышитые полотенца и платок. Отныне она считается *nişanlı*, то есть обрученной.

Рисунок 1 – Чаша будущего жениха с соленым кофе
<https://listelist.com/kahve-keyfi/>

В современной турецкой культуре очень много устойчивых выражений, используемых в традиции сватовства. Родственники со стороны молодого парня при просьбе руки молодой девушки начинают с фразы «*Allah'in izniyle, Peygamberin kavliyle kızınızı istemeye geldik...*», что в переводе на русский язык означает «По велению Аллаха и уговору с Пророком мы просим вашу дочь...».

Пример: *Allah'in izniyle, peygamberin kavliyle kızınız Ayşe'yi oğlumuz Ahmet'e istemeye geldik.*

Перевод: По велению Аллаха и уговору с Пророком мы просим вашу дочь Айше нашему сыну Ахмету.

В данной традиции немаловажным элементом являются пожелания родителей и родственников молодых людей. В любом обычае тюркских народов большие празднества сопровождались пожеланиями и устойчивыми выражениями, которые сопровождались этнокультурными реалиями и имели значения благополучия, счастья и долголетия. Изучая языковые единицы, используемые в традиции сватовства, мы обнаружили, что роль ислама и мусульманский менталитет превалирует в данных пожеланиях и выражениях.

Заемствования в языке являются важным свидетельством межкультурной коммуникации между различными этническими группами, народностями, нациями, помогающим не только в изучении языковой системы последних, но также в прослеживании и понимании этапов их исторического развития, особенностей культуры, социального устройства, менталитета. Как известно, сильное влияние арабского языка на тюркские племена началось с принятием ими ислама в IX-X вв. и данные лексико-культурологические отношения оказали большое влияние на их социальную жизнь. Вследствие такого тесного взаимодействия в начале огузо-сельджукских племен пришло большое количество арабских заимствований. Яркими примерами влияния исламской культуры мы видим в следующих турецких пожеланиях, используемых в традиции сватовства: 1. *Allah ikinizi bir yastukta kocatsın* (Пусть Аллах состарит вас на одной подушке); 2. *Allah bahtından güldürsün* (Для благословит вас Аллах); 3. *Allah dirlik düzenlik versin* (Дай Аллах стабильной и обильной жизни); 4. *Allah tatamına erdirsin/eriştirsın* (Благослови вас Аллах до конца жизни); 5. *Allah mesut etsin* (Пусть Аллах дарует счастье).

Вышеперечисленные пожелания в основном употребляют семьи, которые придержи-

ваются традиционно-религиозных взглядов. В свете современных лингвистических направлений взаимосвязь языка и религии не вызывает сомнений. Религия представляет собой систему принципов и верований, которые основываются на вере в Бога или в другое надприродное существо, предусматривают систему предписаний и обрядов, соблюдение которых является обязательным. Вышеперечисленные примеры являются ярким примером взаимосвязи языка и религии. Также в Турции в виду идеологического влияния есть часть семей, которые вместо слова Аллах используют слово «Tanrı», что в переводе на русский язык означает «Всевышний»: Tanrı size ve ailenize mutluluk versin (Пусть Всевышний осчастливит Вас и Вашу семью). Есть и другие категории семей, такие как современные европеизированные семьи, которые придерживаются западных взглядов. Они и как большинство современных семей западных стран, желают молодоженам счастья и семейного благополучия, при этом не используя религиозные эквиваленты: 1. Nice mutlu ve huzurlu yıllara (Желаю долгих, счастливых и мирных лет); 2. Sizi tebrik ederim, ömrünüze bereket dilerim (Поздравляю вас, желаю вам изобильной жизни).

Суммируя вышесказанное, мы пришли к выводу, что данная традиция является важной частью турецкой культуры, которая берет свои истоки из древнетюркского периода и имеет специфико-функциональную особенность, такие как символика, устойчивые выражения и пожелания с религиозными эквивалентами. Данная традиция многогранна: она делится внутри себя на несколько этапов и имеет специфические разновидности обрядов в зависимости от региона. Так как время не стоит на месте, меняется образ жизни, менталитет народа, следовательно, традиционная турецкая культура должна адаптироваться к новым экономическим и социальным условиям. Современные традиции уже далеки от классических форм, существовавших до современности, однако самые главные элементы данной традиции до сих пор сохранились в турецкой культуре, в виде устойчивых выражений, пожеланий, пословиц и определенных обрядов. Доказательством этого является вовлечение турецкого народа к процессу сохранения традиционного культурного наследия. В последнее время в разных уголках Турции проводятся разного рода мероприятия по сохранению традиций сватовства.

Заключение и выводы

Вне всякого сомнения, брак является одним из наиболее важных переходных периодов человечества. Это цепь переходов от девичества к женственности, от женственности к материнству, от полового созревания до взрослой жизни и затем к отцовству является неотъемлемой и важной частью жизни каждого индивида. Также брак является главным ключом в создании семейного института. По традиции, брак рассматривался не просто как союз двух людей, а как долговременный союз двух семейно-родственных групп, сохраняющийся даже в случае развода или смерти одного из супругов. Поэтому при заключении брака определяющими оказывались факторы социальной и национально-религиозной принадлежности семей жениха и невесты. Несмотря на то, что турецкое общество идет в ногу с современным миром и передовыми технологиями, каждая его традиция, в том числе традиция сватовства, сохранила в себе следы и особенности традиционной тюркской культуры. Турецкая культура имеет глубоко укоренившуюся историю и непоколебимые ценности. Традиция «dünürlük» – одна из этих ценностей. В связи с этим мы в данной статье на основе раскрытия этимологии «dünürlük» и традиций турецкого народа проанализировали научное осмысление турецких устойчивых выражений и его отражение в традиции сватовства и раскрыли их специфико-функциональную особенность. В дополнение к этому мы изучили пожелания, используемые в данной традиции и проанализировали различия, опираясь на идеологические взгляды современного турецкого общества. Эти различия в основном сосредоточены на религиозных верованиях и на социально-политическую ситуацию, поскольку религия и социум имеют большое влияние на культурные и социальные ценности, ритуалы, обычаи и традиции людей, а также на их образ жизни. Суммируя вышесказанное, можно выделить некоторые научные выводы:

– «Dünür» имеет специфически-исторический смысл, который берет свои истоки из древнетюркского периода и вопреки большому промежутку времени оно не потеряло свой изначальный смысл;

– В силу исторических, политических и межкультурных обстоятельств, в диалектах современной Анатолии встречаются несколько эквивалентов слова «сват». Наличие таких эквива-

лентов в диалектах турецкого языка объясняется полинациональностью Турецкой Республики и наличием нескольких больших основных групп диалектов турецкого языка;

– Языковые элементы в названии «сват» в турецком языке дается обобщенно, в то время как в казахском языке каждому свату, исходя из его/ее возраста, пола дается определенное название;

– «Dünürlük» является многогранной традицией, которая внутри себя делится на

несколько важных этапов и каждый этап имеет свои специфические особенности. В силу территориальных и межкультурных обстоятельств, данная традиция имеет разные формы празднования в зависимости от его географического расположения или идеологического взгляда;

– На основе анализа пожеланий, используемых в данном празднестве, мы можем выделить влияние исламской культуры на традиции турецкого народа.

Литература

- Atalay, B., (1985b). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt III)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Atalay, B., (1985c). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt IV)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Caferoğlu, A., (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Can, M., (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Clauson, S. G., (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, Oxford: Clarendon.
 Evliya Çelebi., (2000). *Seyahatname (Cilt IV)*. YK Yayınları. (Y. Dağlı, – S. A. Kahraman, Dü).
 Gündoğdu, B., & Özkan, A. E., (2011, Summer). *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkçede Atasözleri ve Deyimler*. *Turkish Studies*, 6 (3), 1133-1147.
 Güner, N. (2008). *Mukaddimetü'l-Edeb grameri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Haykıran, K. R., (2007). *İlhanlı hükümdarı Ebu Sa'îd Bahadır Han zamanında Doğu Anadolu (1317 – 1335)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Li, Y. S., (1999). *Türk dillerinde akrabalık adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
 Marshall S., çev. Asena P., (2018). *Akrabalık Nedir, Ne Değildir?*, Ankara.
 Orhun H.N., (1939). *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul.
 Özkan, S. (2009). *Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında isimler giriş-metin-dizin*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Pitcher D. E., (1973). *An Historical Geography of the Ottoman Empire: From Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. Leiden: Brill Archive.
 Sarıca, B., (2006). *Van Gölü çevresi ağızları sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.
 Şahin, C., (2011). *XIII. yüzyıldan günümüze Eskişehir yöresinde Tatarlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 TDK, (1993). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 TDK Büyük Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr>
 Tekin, T., (2003). *Orhon Türkçesi grameri*, İstanbul: Sanat Kitabevi Yayınları.
 Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü'l-edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Тайлор, Э.Б., (1989). *Первобытная культура*. Москва: Издательство политической литературы.
 Фатыхова Ф.Ф., (2002). *Представление башкир о мире и человеке*. Уфа.

References

- Atalay, B., (1985b). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt III)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Atalay, B., (1985c). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt IV)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Caferoğlu, A., (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Can, M., (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Clauson, S. G., (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, Oxford: Clarendon.
 Evliya Çelebi., (2000). *Seyahatname (Cilt IV)*. YK Yayınları. (Y. Dağlı, – S. A. Kahraman, Dü).
 Gündoğdu, B., & Özkan, A. E., (2011, Summer). *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkçede Atasözleri ve Deyimler*. *Turkish Studies*, 6 (3), 1133-1147.
 Güner, N. (2008). *Mukaddimetü'l-Edeb grameri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Haykıran, K. R., (2007). *İlhanlı hükümdarı Ebu Sa'îd Bahadır Han zamanında Doğu Anadolu (1317 – 1335)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Li, Y. S., (1999). Türk dillerinde akrabalık adları. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Marshall S., çev. Asena P., (2018). Akrabalık Nedir, Ne Değildir?, Ankara.
- Orhun H.N., (1939). Eski Türk Yazıtları. İstanbul.
- Özkan, S. (2009). Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında isimler giriş-metin-dizin. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pitcher D. E., (1973). An Historical Geography of the Ottoman Empire: From Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden: Brill Archive.
- Sarıca, B., (2006). Van Gölü çevresi ağızları sözlüğü. Ankara: Atlas Yayınları.
- Şahin, C., (2011). XIII. yüzyıldan günümüze Eskişehir yöresinde Tatarlar. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TDK, (1993). Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK Büyük Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr>
- Tekin, T., (2003). Orhon Türkçesi grameri, İstanbul: Sanat Kitabevi Yayınları.
- Yüce, N. (1988). Mukaddimetü'l-edeb. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taylor, E.B., (1989). Pervobytnaya kultura. [Primitive culture.]- Moskva: Izdatelstvo politicheskoi literatury.
- Fatyhova F.F., (2002). Predstavleniye Bashkir o mire i cheloveke. [Representation of the Bashkirs about the world and human]- Ufa.

А.А. Амангельдиев^{ID}, Г.Б. Алданазарова^{ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: a.azimkhanuly@gmail.com

ПИФАГОР ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ САНДАР МЕТАФИЗИКАСЫ

Пифагор және оның ізбасарлары грек философиясындағы абстрактік сандарға қатысты еңбектер жазды және олар болмыс философиясын математика негізінде құруға тырысты. Олар сандарды құдайдың жаратқандығына сеніп, сандарға діни сипаттар таңып, барлық әлем осы сандардан және олардың көлемдерінен құралған деп ойлады. «Әлемнің билеушісі сандар. Сандар әлемді басқарып тұр» деген сөздің авторы осы Пифагор болатын. Пифагоршылардың көзқарасында «сандарсыз ешбір нәрсе түсініле де, үйреніле де алынбайды. Сондықтан барлық нәрсенің түп-тамыры сандарда жатыр және одан дана ешбір нәрсе жоқ. Яғни, бұл сандар құдайдың өзі» деген түсінік қалыптасты. Ежелгі өркениеттерде, яһуди, христиан және Ислам философиясында сандардың онтологиялық сипаттарына бағытталған қызығушылықтың негізінде осы Пифагордың философиясы жатыр. Натурал сандар ретінде аталатын оң бүтін сандар адам миының ашқан ең таңқаларлық жаңалықтарының бірі. Адамзат тарихы сандарға Пифагордан бері қарай, тіпті әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған мистикалық бір мағына таңып келеді. Бұл мақалада Пифагордың заманынан бері қарастырылып келе жатқан 1 мен 10 арасындағы сандардың онтологиялық және метафизикалық құрылымының болмыспен байланысы талқыланатын болады.

Түйін сөздер: сан ұғымы, Пифагор, сандар метафизикасы, символ, болмыс.

A.A. Amangeldiyev, G.B. Aldanazarova

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: a.azimkhanuly@gmail.com

Metaphysics of numbers in philosophy of Pythagoras

Pythagoras and his followers wrote works related to abstract numbers in Greek philosophy and they tried to create a philosophy of infinite being on the basis of mathematics. They believed that numbers were created by God and characterized numbers as religious phenomenon and thought that the whole world consists of these numbers and their scope. Pythagoras was the author of the word: "Ruler of the world is numbers. Numbers rule the world". In the views of Pythagoras, "without numbers, nothing can be understood or learned. Therefore, numbers carry the root of all developments, and there is nothing wiser than that. That means, these numbers tend to be God. In ancient civilizations, Judaism, Christianity and Islamic philosophy – the philosophy of this Pythagoras was based on an interest in the ontological characteristics of numbers. Positive integers, called natural numbers, are one of the most amazing discoveries of the human brain. The history of mankind amazes with the mystical significance of the numbers of Pythagoras even today, which has not lost its relevance. This article discusses the relation of numbers from 1 to 10 (including 10) and its ontological and metaphysical structure that has been studied since the time of Pythagoras with the infinite being.

Key words: concept of numbers, Pythagoras, metaphysics of numbers, symbol, infinite being.

А.А. Амангельдиев, Г.Б. Алданазарова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Сұлтан, e-mail: a.azimkhanuly@gmail.com

Метафизика чисел в философии Пифагора

Пифагор и его последователи писали труды относительно абстрактных чисел в греческой философии и пытались создать философию бытия на основе математики. Они верили, что числа были созданы Богом, и думали, что мир состоит из этих чисел и их количества. Пифагор был автором слова: «Правитель мира – это числа. Числа правят миром». В взглядах Пифагора «без чисел ничего нельзя понять или выучить. Поэтому корень всего сущего в числах, и нет ничего более мудрого, чем это. То есть эти числа являются божествами». В древних цивилизациях,

иудаизме, христианстве и исламской философии, основанных на интересе к онтологическим характеристикам чисел, лежит философия Пифагора. Положительные целые числа, называемые натуральными числами, являются одним из самых удивительных открытий человеческого мозга. История человечества поражает мистическим значением чисел Пифагора даже сегодня. В этой статье обсуждается связь между числами 1 и 10, онтологической и метафизической структурой, которая изучалась со времен Пифагора.

Ключевые слова: понятие чисел, Пифагор, метафизика чисел, символ, бытие.

Кіріспе

Антика дәуірінің атакты философы әрі математигі Пифагор (б.з.д. 570-490) – саф математика мен музыканың негізін қалаушы. Ол жартылай діни және жартылай математикалық сипатқа ие мектеп ашты. Бұл мектепте тағылым алушыларға саясат, философия және математика дәрістері берілді. Оң бүтін сандардың құдай тарапынан жаратылғандығы, табиғаттағы барлық нәрсеге математика арқылы түсіндірме беріле алатындығы туралы пікірі – Пифагор және оның ізбасарларының артта қалдырған ең үлкен мұрасы болып табылады. Яғни, ежелгі Грекияда философия тарихына өмір сүру мен сенімді, ғылыммен түсіндірмені Пифагор әкелген болатын. Осыған қатысты ол «Тәңір оң бүтін сандарды жаратты, ал басқаларын адамдар өздері ойлап тапқан» – дейді (Dönmez, 2005: 36).

Пифагордың сандарға деген қызығушылығын жай ғана қызығушылық деу, оның сандарға деген қатынасын толыққанды аша алмас еді. Өйткені оның сандарға деген ықыласын адам бойында Жаратушыға деген табынушылықпен, санға ғибадат етумен теңестіруге болады. Тіпті әр сабақты бастардан бұрын Пифагордың сандарға өз алғысын білдіріп, сандарға бағышталған дұғаларды оқып, сабақ бастағаны белгілі.

Пифагор мектебінің өкілдері сандардың жалғыз-тақ, қос-жұп, рационал, иррационал, қарапайым, үшбұрыш және төртбұрыш деп әртүрлі санаттарға бөліп, сандарға көптеген есімдер берді. Жалғыз сандар еркекті, қос сандар әйелдің символы ретінде оларға кейбір теңеулер де жасады. Сондай-ақ, әрбір нәрсенің соңы бар және соңы жоқ элементтермен аралас екендігін алға тартып, қос сандардың соңы жоқ, жалғыз сандардың соңы бар деп тұспалдады. Осы себепті шындық бір-біріне қарама-қайшы заттардың өзара бітімге келуінен құрылғанды. Яғни барлық нәрсе – сан, барлық нәрсе – үйлесімділік арқасында тұр деген сөз. Сандар заттардың себебі және өзегі болып табылады. Сандар заттардың өзегі болғандықтан, ең соңында заттар қайтадан санға айналады.

Пифагор және оның ізбасарлары тәртіп, мөлшер және үйлесімділікті тек физикаға ғана емес, сондай-ақ мораль мен діни сенімдерге қатысты да пайдаланды. Олардың көзқарасына қарай сандар бірліктің үйлесімі болып табылады. Жалғыз бірлік сан бола алмайды. Дегенмен бір бірліктің басқа бірліктермен қосылуы үшін, бұл бірліктердің арасында кейбір айырмашылықтар болуы керек. Бұл айырмашылықтарды жоқ етсек, біріккен бірліктер бір бірлік ретінде бірігеді де сандар жоғалып кетеді. Яғни бұл аралықтар көптің негізі. Ендеше сандарды бір мен көптердің бірігуі деп айта аламыз. Егер бірлік қос болмаса, алғашқы екі саны қос болып табылады. Басқаша айтқанда, сан ол – қос пен қос еместің бірігуі. Пифагоршылар осы тұжырымды затқа да қолдана отырып, сандардың заттарға ұқсайтындығын алға тартты. Пифагоршылардың көзқарасына сай сандарсыз ешбір нәрсе түсіндіріле де, үйретіле де алынбайды. Сондықтан барлық нәрсенің түп-тамыры сандарда жатыр және одан дана ешбір нәрсе жоқ деп тұжырымдайды.

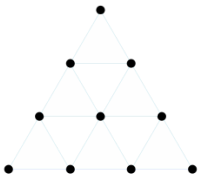
Пифагор және оның мектебінің өкілдері астрономияға да қатысты зерттеулер жасады. Жер шарының домалақ екендігін және өз орбитасында айналатындығын, күннің күн жүйесінің ортасында орналасқандығына қатысты пікірлер айтқандығы жайлы деректер бар. Сонымен қатар, Пифагор күн жүйесінің көрінбейтін ортадағы бір от айналасында айналатындығы көзқарасын алға тартқан болатын. Ол планеталардың орбиталарында математикалық үйлесімділік пен байланыс бар екендігін тапқан. Бұл көзқарастар көп ғасырлардан кейін неміс астрономдары И. Кеплер (1571-1630) мен И.Э. Боденің (1747-1826) еңбектеріне әсер етті (Mankiewicz, 2001: 39).

Зерттеу әдіснамасы ретінде Пифагор және оның ізбасарларының сандарға қатысты негізгі ұғымдарына талдау жасалынды. Сандар метафизикасының өзектілігін, құндылықтық бағдарын ашуда философиялық тұрғыда баға беріліп, зерттеу барысында герменевтикалық, талдау, жіктеу сынды ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Негізгі бөлім

Пифагор философиясындағы сан – музыка және этникалық-әлеуметтік тәртіпке негізделді. Музыка аспаптарындағы ішектің ұзындығы мен дауыстың жоғарылығы арасындағы байланысты ең бірінші ойлап тапқан Пифагоршылар еді. Осылайша үйлесімді дауыстар мен сандық қатынастар арасындағы байланысты негізге ала отырып, олар «барлық нәрсенің негізі – сан» деген пікірге барды (Stumpf, 1994: 10). Олар музыка аспабындағы ішектің ұзындығы мен музыка әуені арасындағы үйлесімділікті 1:2, 2:3, 3:4 сандарына негіздеді. Осының нәтижесінде ең алғашқы 4 толық саны табылды. Осы сандардың жалпы қосындысынан құралған 10 саны ең мінсіз және сандардың барлық табиғатын қамтыған бір сандар иерархиясы ретінде мойындалды. Ең алғашқы төрт санның қосындысының 10 болуы ($1+2+3+4=10$), Пифагоршыларды 10 санын аспан денелерімен байланыстыруларына итермеледі (Аристотель, 2015: 21).

Пифагор ілімінде сандар нүктелермен белгіленіп, жалғыз нүктеде бір, екі нүктеде екі, үш нүктеде үш және т.б. сияқты көрсетілді. Ең қасиетті санның Декад екендігінің қабылданды және оның символы симметриялық тұрғыдан (он) нүктені қамтыған Тетраксис еді. Тетраксис – пирамида түріндегі он нүктеден тұратын үшбұрышты фигура. Пифагорлықтардың мистикалық белгісі және қасиетті геометрияның маңызды элементі (Von Franz, 1974: 89). Басқа бір жағынан он санынан бір пішін жасалынып, зерттелгенде, төменде көрсетілгендей, теңбұрыштар бір үшбұрыш ретінде көрсетіліп, мына мағыналарға келеді.

	Өлемді құрған нүкте монад, сан.
	Екі өлшемдік жазықтық ең алғашқы қос сан, сызу.
	Үш өлшемдік дене және бет. Үшбұрыш. Бастапқыдағы орта және ең соңғы жалғыз сан.
	Төрт өлшемдік ғарыш – заманның белгісі. Төрт бетті бір пішін.

Тетраксисінің бейнеленуі және әр нүктесінің мағынасы

$1+2+3+4 = 10$. 10 саны – мәңгіліктің негізі болып табылады.

Олар осы пікірлерді негізге ала отырып, әлемнің 10 негізгі принциптен құрылғандығын

алға тартты. Бұл принциптерді келесідей тізбектей аламыз: 1. Шек және шексіз → қимылсыз және қимылда болған, 2. Жалғыз және қос → түзу және қисық, 3. Бір және көп → жарықтық және қараңғылық, 4. Оң және сол → жақсы және жаман, 5. Еркек және әйел → төртбұрыш және тік төртбұрыш (Әлемдік философиялық мұра, 2005: 49).

Пифагор философиясында рух пен тән арасындағы байланыс, қарама-қарсылықтардың қақтығысы ретінде де айтылады. Осыған қатысты 10 санының қарама-қарсы мағынасын алға тартады. Яғни, осы қарама-қарсы сөздер арқасында Пифагор философиясында 10 санының маңызы одан да артып отыр. Бұл қарама-қарсы сөздер мыналар: Шек және шексіз, жалғыз және қос, бір және көп, жарық және қараңғы, қимыл және қимылсыз, түзу және қисық, оң және сол, жақсы және жаман, еркек және әйел, төртбұрыш және тік төртбұрыш (Аристотель, 2015: 21).

Енді тақырыбымыздың негізгі мәселесі – Пифагор философиясындағы 1 және 10 арасындағы сандардың метафизикасын қарастырсақ.

Нәтижелері мен талдануы

Онтологиялық және метафизикалық тұрғыдан сандар мен болмыстың қарым-қатынасын қарастырғанда, бұлардың басым көпшілігінің грек философиясынан келгендігін байқауға болады. Дегенмен діни-сенімдердің, бұрынғы мәдениеттердің, мифологиялардың және эпсаналардың да бұған әсері болғандығын айту керек. Сандардың маңыздылығы тек қана философияда ғана емес, әдебиет, өнер, фольклор, музыка сияқты басқа да салаларда сезіледі. Ендігі кезекте осылардың сипаттарына тоқталайық.

1 – Бір (Монад). Пифагордың көзқарасы бойынша, бір – теңдессіз, бастауы әрі аяғы жоқ, шексіз бір – Монад. Бірдің болмысы тәңірдің өзін білдіреді. Пифагор бойынша Бірдің символы – бір нүкте. Ұлы Жаратушымен қатар, ақылдың, яғни даналықтың белгісі. Монад макрокосмосты да, микрокосмосты да ішінде қамтиды. Микрокосмостың жалғыз мақсатының макрокосмоспен бірігу екендігін айтқан Пифагор былай дейді: «Бұл тек қана рухани біліммен, адамның өзін дамытуымен іске асады. Бұған адам өмірі жетпеуі мүмкін. Дегенмен рух мақсатына жету үшін қанша рет керек болса, сонша рет қайта тіріледі» (Antik yunan ezoterizmi, 2015).

Пифагордың бір тәжірибесінде «Монад – барлық материяның бастауы» деп айтылады

(Лейбниц, 1982: 414). Сондықтан Нүкте – Бір (Монад – бөлінбейтін туралық), негізгі қағида. Құдай. Барлық нәрсе бірден шыққан. Бір, ол – нүкте. Барлық жаратылыстың өзгермейтін, таусылмайтын өзегі және шытынамайтын іргесі. Бірдің барлық нәрсенің негізі болуы себебінен, бұл сан пифагоршылар тарапынан шынайы сан ретінде мойындалмады.

Платонның «бірге» берген мағынасының Пифагор философиясындағы бір пәлсапасына ұқсайтын тұстары да, ұқсамайтын тұстары да бар. Платонның көзқарасы бойынша бірдің негізінде аты жоқ. Оның пікірі бойынша бір, ол – Құдай. Ғаламның бастауы. Платон былай дейді: «Егер сен оны айтқың не түсінгің келсе, одан басқа барлық нәрсені одан аластат» (Әлемдік философиялық мұра, 2005: 204). Платон Бірді кейде Құдайға, кейде математикалық санға, кейде «бір» санының табиғаттағы көрінісіне ұқсатады Сол себепті мағынасы ашылмаған бір (немесе Платонның Құдайы) – әрекетсіз, қалауы жоқ, тұйық және өзінен басқа ешкімді танымайтын сипатқа ие бір жаратылыс болып табылады. Платонның Бірі осы жағынан, еті тірі және болмыс өзегі болған Пифагордың ұсынған Бір философиясынан өзгешеленеді.

Қорыта айтқанда, Пифагор философиясындағы Бір түсінігі, барлық пәлсапалық ойлау жүйелерінде одан алдын бір санның келмеуінің, математикалық жағынан да, онтологиялық жағынан да тәңірге тән болған нәрсенің, алғашқылықтың, жалғыздықтың және бастаудың символы болып табылады.

2 – Екі (дуад). Пифагор философиясында Бірден кейін келетін Екі саны әлемдегі бар дуализмді көрсетеді. Бөлінбейтін өзек пен бөліне алынатын тамыр, өмірді жаратқан белсенді ер мен тіршіліктің құрылуына мұрындық болған енжар әйел, бұлар Осирис пен Исида. Бір сызықпен белгіленетін 2 – «Диад», даналықтан туған пікір. Дүниеге әкелуші, осы себептен әйел. Ішінде өмір бар су. Құдайдың әйелдік жағының көрсеткіші.

Пифагордың философиясында нүктенің қимылдауымен сызық пайда болады. Өмірдің барлық саласында екіге бөлулердің, қостар мен екілік құрылымдардың салмағы көрінеді. Екі – әйелдікті және табиғаттың осы әйелдіктен пайда болғандығын түсіндіреді. Яғни жалпы энергияны толығымен сипаттайтын молшылықты білдіреді. Бір – қайталанбайды, екі – жасалынбайды. Бір – тәңрі, оған тағы бір тәңрі қоссаң, екі тәңрі болады, бірақ бұл мәңгілік және теңдессіз «Бір» идеалына үйлеспейді. Осы себепті

теологиялық пәлсапада Екі әрқашан бірлерден гөрі, екі блоктың салыстырылуының символы болды.

Геометриялық жағынан Монадты (жалғыз) бір нүкте ретінде қарастырсақ, Дуад екі нүктеден туындайды. Екі нүктенің арасындағы ең қысқа жол – түзу бір сызық. Ортада қозғалмайтын бірінші нүктенің айналасында екінші бір нүктенің тура қашықтықта айналғанын көзімізге елестететін болсақ, бірінші нүктенің айналасында шеңбер сызылғандығын көреміз. Нәтижеде ортасы нүктелі бір шеңберді аламыз. Оккульттық тұрғыдан алғанда бұл күннің символы болып табылады, әрі екінші бір жағынан астарлы мағынаға ие бір символ екені көрінеді.

Пифагор философиясында екі саны әлемдегі дуализм мен осы дуализмдегі үйлесімділікті білдіреді. Сандардың тақ және жұп, шекті және шексіз болуы, пифагоршыларды заттардың да осындай болуы қажеттілігі ойына келулеріне итермеледі. Алғашқы қоғамдарда қоршаған ортадағы ең ұлы түсініктер жалғыз болатын, дүние, күн, жер ана сияқты. Бірақ патриархалдық қоғамдар тарапынан туып-көбеюдегі еркектің рөлінің көтерілуі, әлемдегі дуализмнің де маңыздылығының артуына апарды. Осы дүние және арғы дүние, күн мен ай, жер ана мен еркек құдай (Кибеле және Аттис сияқты) дуализмі, тіпті әйел мен еркек, ұрғашы мен ер, ыстық пен суық, күндіз бен түн сияқты екіліктер айтылып бастады (Westcott, 2009: 76). Сондай-ақ пифагоршылар заттарда шекті және шексіз, тақ және жұп, бірлік және көптік, ой және сол, еркек және әйел, қимылсыз және әрекетті, түзу және қисық сызық, жарық және қараңғылық, жақсылық және жамандық, төртбұрыш және тік төртбұрыш сияқты бір-біріне қарама-қайшы құбылыстарды әрашан киелі деп қабылдады. Осы нәрселердің үйлесімділігі математиканың пайда болуына жол ашты.

3 – Үш (триад). Пифагор көзқарасы бойынша Монад пен Дуадтың қосындысынан туған «Триад» – даналық пікірінен құралған өнім болып табылады. Оның символы үшбұрыш. Ол өмірдегі барлық заңдылықтар, әсіресе Жаңадан туу заңын қамтитын кілт. Пифагор философиясында Триад – сөз, әлемнің өзі және жердегі тіршілік элементі. Осыған орай адам – от, су және топырақ қосындысынан пайда болған. Тәңірдің барлық көріністерінде рух, жан және тән үштігі бар. Рух оттан, жан судан, тән топырақтан жаратылған.

Геометриялық жағынан Монад – бір, Дуад – екі, Триад – үш нүктеден құрылғандықтан,

Триадтағы үш нүктені бірлестіргенде үшбұрыш пайда болады. Пифагоршылардың пікірі бойынша барлық геометриялық пішіндерді дүниеге әкелетін үшбұрыш. Сан ретінде үш өзінен алдын келетін екі санның қосындысы ($1+2=3$) болуы да маңызды жәйт. Пифагор теориясында: $a^2 + b^2 = c^2$ символ ретінде бұл екі теорияның екі қарама-қайшы элементтің бір-біріне байланыстары нәтижесінде туындаған үшінші элементті көрсетеді (Волошинов, Рязанова, 2011: 337). Мысалға *A*-ны ана, *B*-ны әке десек, *B* олардың баласы болады. Биологиялық жағынан да бала анасы және әкесінің генетикалық құрылымдарының бір синтезі болып табылады. Рухани жағынан айтатын болсақ, баланың мінез-құлқының жетілуінде екеуінің де әсері зор. Үштіктің бір символикалық жағы да, қасиетті бірлесу және туылған бала. Басқаша айтқанда әке-ана мен баланың өзі бір үштікті құрайды. Тән-жан-рухты да тағы бір үштіктің мысалы ретінде айта аламыз. Сондықтан үш саны Пифагор философиясында еркектікті және табиғаттағы тәңірлік бірліктің абсолюттік және міндетті барлығын көрсетеді.

Қазіргі заманғы ғылымда үшке қатысты негізді тезис, антитеза және синтез ретінде қарастырады (Schimmel, 1994: 69). Қандайда бір гипотезаны дәлелдеуден бұрын, оған қарама-қайшы мәліметтерді де назарда ұстау керек. Әйтпесе қол жеткізілген нәтиже бір жақты болады. Жалпы синтез әрқашан бір жақты тезис пен антитезаға қарағанда жақсырақ.

4 – Төрт (тетрад). 4 саны – Тетрад, Пифагордың философиясында шексіздіктің және өлімсіздіктің символы болып саналады. Төрт бұрышпен белгіленетін Тетрад ғаламшарды хаостан тәртіпке әкелген төрт негізгі күштің белгісі екендігі айтылады. Жоғарыда да айтқанымыздай бұл төрт негізгі күш мыналар: от, су, топырақ және ауа.

Пифагор философиясында төрт – құдайдың күшін және әділеттілігін білдіреді (King, 2006: 44). Сырттың қимылдауыменен денелер пайда болады. Тетрадтың ішінде Монад, Дуад және Триад бар. Басқаларына қарағанда төрт, көптеу танымал және жан-жақты бір символ болып табылады. Төрт – екінші төртбұрышы сол себепті төртбұрыш болатын алғашқы сан, мінсіз сан әрі барлық пішіндердің негізгісі. Ең құрметті сан әрине Жалғыздың символы Монад. Монадтан кейін сандардың ғарыштағы құндылықтары ақырын-ақырын түсіп отырады. Осылайша әрбірі өзінен бұрынғыдан әлдеқайда күрделі бола береді. Сан үлкейген сайын ол қамтитын

зандылықтар көлемі да көбейеді. Сондықтан түспұсқа Монадтың тазалығынан және қарапайымдылығынан алшақтайды. Тетрад ең алғашқы қосынды сан (2×2) болғандықтан, оның Дуадпен жақын байланысы бар.

Бұрынғылар айналысқан геометриялық мәселелердің бірі – дөңгелекті төртбұрышқа айналдыру немесе керісінше жасау болатын. Тетрад – Дуад, Триад және Монадты қамтиды. Монад – ең бірінші негіз/принцип, ал Триад оның құрметті кеңістігіндегі үш негізгі принципті қамтиды. Формула ретінде айтатын болсақ: Өзек = плюс+алу+тарапсыз, ақ = қызыл+көк+сары (негізгі түстер).

Герметизм ілімінде төрт элементке қатысты көптеген түсініктер бар. Төрт тіршілік әлеміне байланысты доктрина келесідей: Төрт тіршілік әлемі төрт элементтің (ауа, от, су және топырақ) балдары (Эвола, 2019: 141). Бұлар қазба байлықтар әлемі, өсімдіктер әлемі, жануарлар әлемі және адамдар әлемі. Бір қарағанда қазба байлықтарды жануарлар сыныбына алу артықтау сияқты көрінуі мүмкін. Бірақ ежелгі грек пәлсапасынан гилозоизм доктринасына дейін, көптеген пәлсапа жүйелерінде барлық нәрсенің жаны бар деп сенілетін. Эзотеризмде ең кішкентай организм ол – атом. Атомның маңызды бөлшектері негативке ие электрон, позитивке ие протон және тарапсыздыққа ие нейтрон. Олардың бір-біріне байланыстары және төртінші элемент энергиямен барлығы бір бүтін болады. Жасушаларда да дәл сондай төрттік бір бөлінуді көруге болады. Негативті элемент дене массасын құрайтын протоплазма, белсенді элементті барлық жасуша процестерін құрайтын митохондрия, тарапсыз элементі ДНҚ және РНК молекулаларын қамтитын жасуша өзегі, және төртінші элемент өмір/тіршілік энергиясы (Mü-пір, 1983: 55).

Бір жағынан төрт саны әділеттілікті білдіреді. Сондай-ақ төрт басқа да көптеген мағыналар беруі мүмкін. Мысалға бір стол төрт аяқтың үстінде тұрады, себебі тепе-теңдікті ең жақсы осы төрттік сақтайды. Көптеген жануарлар да төрт аяқпен жүреді. Адам да бала кезінде еңбектегенде екі қол, екі аяғымен еңбектейді. Осы себепті төрт санын бекемдіктің де символы деуге болады.

5 – Бес (пентад). «Пентад» ретінде аталатын 5 саны – «адамның» және оның өмір сүретін «дүниенің» және бес ұшы бар жұлдыздың символы болып табылады. Пифагор философиясынан бұрын да білінген бес ұшты жұлдыздың әрбір ұшы отты, суды, жерді, ауаны

және осылардың қосындасынан туындайтын әлемді бейнелейді. Пифагор философиясында Диад және Триадтың қосындысынан пайда болатын Пентад, дүниауи махаббаттың және отбасының символы ретінде де қарастырылады. Ер 3 пен әйел 2-нің бөлінбейтін одағы ретінде таза математикалық себептер негізінде, еркек пен әйелдің бірлігін сипаттауға лайық бір сан.

Тетрактисің саны он болғандығын жоғарыда жазған болатынбыз, ендеше оның жартысы бес санының Пифагор ілімінде ерекше бір орын алатындығын айту керек. Сонымен қатар бес заттағы әртүрлілікті де білдіреді. Макрокосмостың саны он болса, адамның ғаламы микрокосмостың саны бес болуы керек. Себебі микрокосмостың ар жағында да кішкентай космостар бар. Адам осы кішкентай космостар мен бүкіл әлемнің арасында көпір рөлін атқарып, ортасынан орын алады. Осы негізбен бестің адамның саны екенін айтуға болады. Адам қолдары мен аяқтарын жайса, басымененен бірге бес ұшты жұлдызға ұқсайды. Адамның қолдарында және аяқтарында бес-бестен бармақ бар. Сондай-ақ адамның көру, есіту, иіскеу, дәм сезу және ұстау ретінде 5 сезім мүшесі бар. Жалпы бес саны адамның өмірі және бес сезім мүшесіменен байланысты болып келеді.

Бес санының төрт элементке де қатысы бар. Ежелгі шақта төрт элементті бір ортада ұстап тұратын бесінші бір элементтің бар екендігіне сенетін. Жер, су, ауа және отты махаббат бірлестіреді, ал жек көрушіліктің оларды таркатады деп түсінді. Бұл жерде махаббат және жек көрушілік бесінші элементті білдіреді. Символизмде бес ұшты жұлдыз өмірдің символы ретінде де қолданылған (Schimmel, 1994: 66).

6 – Алты (гексад). Пифагор жүйесінде алты саны қосындысы жағынан да, бөліктері жағынан да ең мінсіз сан саналады. Алты саны – абсолюттіктің символы 1, әйелдің принципі 2 және ер адам принципі 3 сандарының қосындысы болып табылады. Бұл қосынды абсолюттік Бірмен бірлескендігі үшін, ұрпақтардың әрі қарай жалғасуын да осы сан бейнелейді. Сол себепті органикалық және өмірдегі жаратылыстардың түрлі пішіндерін сипаттайды (Lundy, Ashton, Martineau, 2010: 23). Алты саны Пифагордан кейінгі философиялық ойларда да мінсіз сан ретінде қабылданды. Бұның себебі алты санының көбейтілген сандардың нәтижесіне тең болуы. $1 \times 2 \times 3 = 6$ және $1 + 2 + 3 = 6$. Осылайша алты мінсіз бір сан ретінде қарастырылады. Бұл сан табиғатта жүйелі түрде кездесіп отырады.

Геометриядағы бүкіл жазықтық пішініндегі қысқартулар (нүкте, сызық және үш бұрыш), бір-біріне кірген екі қос қабырғалы үшбұрыштан құралған пішін алтыбұрышты болады (Волошинов, 2000: 64). Үшбұрыштың төбеге бағытталған жағы кемелдікке жетіп құдайға барған рухты, төменге қараған үшбұрыштың топыраққа оралуды білдіретіндігі айтылады. Басқа бір пікірде төбеге қарағаны оттың, төменге қарағаны судың символы екендігі баяндалады. Әлемдегі екі қарама-қайшы күштің, жақсылық пен жамандықтың күресі ретінде қарастырылатын сенімдерде (әсіресе отқа табынушыларда), төменге қараған үшбұрыш шайтан және қараңғылықты, төбеге бағытталған үшбұрыш болса құдайды және жарықтықты білдіреді. Басқа бір көзқарас бойынша жоғарыға қараған үшбұрыш адамдардың өркендеуі мен кемелденуін, ал төменге бағытталған үшбұрыш оған түскен мейірімді бейнелейді.

Ежелгі замандарда алты саны уақыт пен мекеннің қосындысы ретінде қабылданатын. Өйткені уақыттың да, мекеннің де мерзімді және домалақ екендіктеріне сенетін. Бір шеңбер циркульмен сызылып, сосын циркульдың көлбеу бұрышын бұзбай шеңбер сызылса, бұл шеңбер дәл алтыға бөлінеді. Осы себепті уақыт пен мекен алтыға бөлінеді. 12 ай, 24 сағат, 60 минут, 60 секунд сияқты немесе бір шеңбердің 360 деңгейге бөлінуі секілді.

7 – Жеті (гептад). Жеті санының Пифагор философиясында маңызы өте зор. Киелі үштік Триад пен тәртіп құрушы Тетрадтың қосындысынан пайда болғандығы үшін кемелдік заңдылығының белгісі саналады. Оның символы – төрт бұрыш үстіндегі үш бұрыштардан құралған пирамида. Осылайша Пифагор Мысырдағы пирамидалардың салыну пішіндеріне де бір түсініктеме беріп кеткендей болды. Сонымен қатар жеті шексіздікті білдіреді. Ғаламда әр нәрсенің сандар негізінде құралғанын дәлелдеген музыка ілімі де, 7 нота негізінде құралған. Музыка зерттеушісі А.Лосевтың пікірінше «жарықтың жеті түсі қосындысының ақ түсті және мөлдірлікті туындататыны секілді, музыканың жеті нотасы $1/2$, $2/3$, $3/4$ немесе $5/8$ сияқты өлшемдермен шалынуы, музыкада да мінсіз мөлдірлік, ырғақ және үйлесімділік туындатады (Лосев, 1999: 645). Рухқа үндестірілу және үйлесімділік қажет екендігіне сенген пифагоршылар, осы себепті барлық рәсімдерде музыка ойнататын. Бұл сенімнің классикалық түсініктегі ырғақ пен

үйлесімділіктің және гармоника музыкасының дамуына үлес қосқандығын айтуға болады.

Пифагор философиясында жеті саны денсаулықты және қауіпті уақыттарды білдіреді. Әрі ақыл, жарық және күштің символы ретінде қарастырылады. Бұл өз кезегінде табиғаттың әрқашан өзгеріп тұратындығын және ең соңында барлығының бір бірлікке қайтатындығын көрсетеді. Аптадаға жеті күн, бойдағы жеті сүйек, төбеде жеті қабат аспанның болуы, осының бәрі жеті санының қасиетті деп танылауына негіз болды. Сол себепті жетіге қатысты символизм әрқашан және әр жерде алдымыздан шығуы ықтимал. Ол кездерде әлемнің бекем түрде тұрғандығына және жеті планетаның оның айналасында айналатындығына адамдар сенетін. Бұл планетелар мыналар: Меркурий, Венус, Марс, Юпитер, Сатурн, ай және күн (Трое Посвященных, 2013: 35). Ежелде адамдар әрбір планетаның бір аспан қабатында орналасқандығына сенетін, осыған орай «Жеті қабат аспан» сөзінің сол заманнан қалғандығын айтуға болады. Кейбір эзотерикалық ілімдердегі инициацияда, жердегі жеті қабат аспанның жеті қабатына шығуды білдіреді.

Пифагор ілімінде жеті қасиетті, анасы жоқ бойдақ қыз саналады. Жетінің бойдақтығының, бөлінбейтін бір сан болуының және анасының жоқтығының себебі – оның әйел жұп санынан немесе ер тақ санынан таралуы. Яғни ол тікелей өзінің атасы Монадтан келеді.

Алты – мөлшер мен өлшем саны болса, жеті – сапалық саны болып саналады. Дыбыс үндерін жеті нотаға ең алғаш бөлген Пифагор екендігі айтылады. Дегенмен бұл жерде нотаны ежелгі гректер ойлап шығарса да, олардың өздерінен алдыңғылардың еңбектерінен пайдаланғандығын айтпасақ болмайды. Әпсана бойынша бойынша Пифагор дыбыстағы математикалық ара қатынасты табу үшін әртүрлі тәжірибелер өткізеді. Ең бірінші бір-біріне қарағанда ауырлау жеті металлды біртіндеп ұрып көреді, сөйтіп бұдан шыққан дыбыстардың музыканың ноталарын құрайтындығы пікіріне келеді. Екінші тәжірибесінде бұл металлдарды жеті созылған ішектің ұштарына байлап, ішектерге ұрып көреді, нәтижеде тағы да музыка ноталарының шыққандығын байқайды. Үшінші тәжірибеде де дәл солай бірдей созылған, бірақ бұл жолы бір-біріне қарағанда ұзындау ішектерге ұрып көреді, осылайша тағы да музыка ноталарын естиді. Сондай-ақ, Пифагор әрбір музыка ноталарының жеті «қасиетті» планеталардың біреуіне сәйкес келетіндігін

және планеталардың орбиталарында әрекет ету арқылы дауыстар шығарып, «әлемдердің музыка» шалатындығын және инициация өкілдерінің бұл әуенді есіте алатындығына назар аударғызды (Рожкина, Рымарчук, Ланденюк, 2010: 408).

8 – Сегіз (огдоад). Пифагор философиясында сегіз, кубтың негізі болған екі жұптан құралады. Метафизикалық тұрғыдан махабат, достық, ақыл, мораль және жақсылық мағыналарына келеді. Сегіз – жеті қабат аспан сенімінің жалғасы болып, тәңірдің қабаты болып есептеледі. Сондай-ақ сегіз шыққан жолдың соңына келуді және мінсізденуді білдіреді. Ислам пәлсапасында сегіздің жұмақты білдеретіндігі айтылады. Сегіз жұмақ пен жеті тозақ (есігі) сенімінің де осыған байланысты айтылғандығын алға тартуға болады. Христиан сенімі бойынша аспанның тағын сегіз періште тасиды. Буддизмдегі сегіз жапырақты лотус гүлі де сегіз дәрежелі бір жүйенің символы саналады. Сол сияқты тамплиерлер арасында да сегіз дәрежелі бір инициация жүйесі бар болатын (Schimmel, 1994: 169).

9 – Тоғыз (еннаед). Тоғыз үш санының шеңбері болуы себебінен болса керек, Пифагор философиясында әділеттілікті, ұлы кемелдікті және барлық нәрсенің кемелдікке жететіндігін білдіреді. Тоғыз бұрынғы символизмде тәмамдануды көрсетеді. Тақ сандардың соңы және үштің шеңбері болуы себебінен жеткен жерді, яғни бітуді білдіреді. Сонымен қатар тоғыз, аяқталу болған жерде, басталудың да бар екендігінен хабар береді. Бұрындары аспанның тоғыз қабаттылығы туралы пікір кең тараған болатын. Осыған орай + 7 жұлдыз қабаты, + тұрақты жұлдыздардың қабаты, осылай аспан тоғыз қабаттан тұрады деп сенген (Холл, 2018: 256).

– **Он (декад).** Пифагор философиясында айтылған сандардың үстінде ең маңызды сан 10 тұрады. Тақ және жұп сандардың қосындысы ретінде «Қасиетті Тетраксис» аты берілген және төрт бөлімдік үш бұрыш пішінімен білдірілетін 10 саны, алғашқы төрт санның яғни Монад, Диад, Триад және Тетрадтың қосындысынан пайда болады. Қасиетті Тетраксис $(1+2+3+4=10)$ осы сипаты себебінен мінсіздіктің және кемел адамның тәңірмен тең болуының символы болып табылады. Нөл мен бір сандарының бірлесуіменен жазылатын 10 саны, жоқтық пен жалғыздықтың үйлесімі мағынасы да келеді. 10 – бұл үйлесімнің көрінісі макрокосмостың сан ретіндегі символы (Аристотель, 2015: 29). Барлық жаратылыстардың макрокосмоста үлкен бір

үйлесімділік ішінде жаңадан қосылатындығын білдіреді. Пифагоршылардың өз анттарын осы санмен айтуы да бекер емес еді. Олар бұл сандарды әрқашан қасиетті терминдермен айтқан. Сонымен қатар, екі қол саусақтарының санының да он болуы, он санының бүтіндік пен мінсіздіктің символы болуының тағы бір дәлелі ретінде көрінеді.

Қорытынды

Пифагор және оның ізбасарларының бізге қалдырған ең үлкен философиялық мұрасы – оң бүтін сандардың құдай тарапынан жаратылғандығы, табиғаттағы барлық нәрсе математикалық тұрғыдан түсіндіріле және оған түсініктеме беріле алатындығы идеясы. Пифагор философиясында болмыс философиясының негізінде математикалық элементтер жатқандығы айтылады. Олардың пікірі бойынша болмыстың негізі сан және болмыста пайда болу, осы сандардың ішкі тәртібінен және үйлесімінен туындайды. Пифагор басқа философтар сияқты болмыстың түпкі затын материалдық элементке емес, метафизикаға және шындықтың өзегі бойынша математикалық және рухани бір болмысқа/санға әкеліп тірейді. Пифагор философиясының болмыс тәртібінде 1 мен 10 арасында тізбектелген сандар, иерархиялық құрылымға ие. Әсіресе алғашқы төрт сан қосындысының 10 болуы (тетрактис), болмыс тәртібіндегі алғашқы төрт санның маңыздылығын көрсетеді. Бұл сандар

тиісінше: 1 – ғалам құрылған нүктені яғни монадты; 2 – екі пішінді жазықтықты, тұңғыш жұпты және сызықты; 3 – үш пішінді денені, үстіңгі бетті және үш бұрышты, бастапқы орта және соңғы тақ санды, 4 – төрт пішінді ғарыш пен уақыттың символы және төрт жүзді бір пішінді білдіреді.

Пифагоршылар сандарды тақ және жұп ретінде бөліп, олардың арасында әртүрлі байланыстар құрды. Тіпті ғаламдағы барлық нәрсені екі санатқа айырды. Тақ сандар оң жаққа тиесілі болып, шекті, ер, жарық шашатын, жақсылыққа толы геометриялық пішінмен түсіндірілгенде төрт бұрышпен байланысты ретінде қарастырылды. Жұп сандар болса сол тарапқа тиесілі еді, шексіз аспан өрісіне тәуелді, шексіз, шексіздікке бөліне алатын, көп қабатты, әйел, белсенді, өтірікке толы, қараңғылық, жамандық және геометриялық пішінмен түсіндірілгенде тік төртбұрышқа тәуелді екендігі айтылатын.

Пифагор философиясы яһудилікке, христиандыққа, Исламға және басқа да бұрынғы мәдениеттерге әсер етті. Әрбір ойлау жүйесінде өзінің құрылымдық сипаттарына негізделген сандар метафизикасын кездестіруге болады. Қорыта айтқанда, сандарының тарихи эволюциясы мен таңбалық құрылымдарының философиямен, этномәдениетпен жақындығын табиғи заңдылық деп, сандық символикаға негізделген ұлттық көзқарастар жүйесі халықтың рухани мәдениетіндегі сандарға деген түсінігін қалыптастырған әртүрлі тарихи жағдайлардың нәтижесі ретінде түсінуге болады.

Әдебиеттер

- Dönmez Ali (2005) *Dünya Matematik Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 194 p.
- Richard Mankiewicz (2001) *The Story of Mathematics*. Princeton University Press, 192 p.
- Samuel Enoch Stumpf (1994) *Philosophy: History and Problems*. McGraw-Hill College; 5th edition, 976 p.
- Аристотель (2015) *Метафизика, Аристотель / Перевод с греческого А.В. Кубинского*. М.: Эксмо. С. 448. (Антология мысли).
- Von Franz Marie-Louise (1974) *Number and Time: Reflections Leading Towards a Unification of Psychology and Physics*. Rider & Company, London, Str 332.
- Әлемдік философиялық мұра (2005) *Жиырма томдық. 3-том. Аристотель философиясы*. Алматы: Жазушы, 568 б.
- Antik yunan ezoterizmi, Pisagor, Eflatun [Электронный ресурс]. Режим доступа к сайту: <http://muratag.tripod.com/antik.htm>, свободный. Описание основано на версии, датир.: ноя. 11, 2015.
- Лейбниц Г.В. (1982) *Сочинения в четырех томах: Т. I*. – М.: Мысль. – 636 с.
- Wynn W. Westcott (2009) *Numbers: Their Occult Power and Mystic Virtues*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 140 p.
- Волошинов А.В., Рязанова Н.В. (2011) Пифагорейское учение о числе: генезис числа как объекта культуры // *Вестник Саратовского государственного технического университета*. №1. – С. 336-342.
- Annemarie Schimmel (1994) *The Mystery of Numbers*. Oxford University Press; Reprint edition, 336 p.
- Jerry P. King (2006) *The Art of Mathematics*. Dover Publications, 320 p.
- Эвола Ю. (2019) *Герметическая традиция*. – Воронеж: «Terra Foliata». – С. 272.
- Yeğin Münip (1983) *Atomdan Hücreye*. İstanbul, Yeni Asya. s. 94.
- Lundy M., Ashton A., Martineau J. (2010) *Quadrivium: The Four Classical Liberal Arts of Number, Geometry, Music, & Cosmology*. Bloomsbury USA, 416 p.

- Волошинов А.В. (2000) Математика и искусство. – 2-е изд. – М.: Просвещение. – С. 399.
- Лосев А.Ф. (1999) Музыка как предмет логики, Самое само. – М.: Эксмо-Пресс. – С. 823.
- Трое Посвященных (2013) Кибалион. Герметическая философия Древнего Египта и Греции. Переводчик: Лебедова Н. – М.: София. – С. 160.
- Рожкина Н.Р., Рымарчук А.А., Ланденко А.В. (2010) Космическая музыка в концепциях Пифагора. Актуальные проблемы авиации и космонавтики. Социально-экономические и гуманитарные науки. – С. 408-409.
- Мэнли П. Холл (2018) Тайные учения всех времен. Энциклопедическое изложение герметической, каббалистической и розенкрейцерской символической философии. Переводчик: В. В. Целищев. – М.: Азбука-Аттикус. – С. 1250.

References

- Dönmez Ali (2005) Dünya Matematik Tarihi Ansiklopedisi. – İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 194 p.
- Richard Mankiewicz (2001) The Story of Mathematics. Princeton University Press, 192 p.
- Samuel Enoch Stumpf (1994) Philosophy: History and Problems. Mcgraw-Hill College; 5th edition, 976 p.
- Aristotel (2015) Metafizika, Aristotel. Pervod s grecheskogo A.V. Kýbinskogo. M.: Eksmo. S. 448. (Antologia mysli).
- Von Franz Marie-Louise (1974) Number and Time: Reflections Leading Towards a Unification of Psychology and Physics. Rider & Company, London, Str 332.
- Álemdik filosofialyq mura (2005) Jyрма tomdyq. 3-tom. Aristotel filosofiasy. Almaty: Jazýshy, 568 b.
- Antik yunan ezoterizmi, Pisagor. Eflatun [Elektronny resýrs]. Rejim dostýpa k saity: <http://muratag.tripod.com/antik.htm>, svobodny. Opisanie osnovano na versii, datir.: noya. 11, 2015.
- Leibnis G.-V. (1982) Sochinenia v chetyreh tomah: T. I. M.: Mysl, 636 s.
- Wynn W. Westcott (2009) Numbers: Their Occult Power and Mystic Virtues. CreateSpace Independent Publishing Platform, 140 r.
- Voloshinov A.V., Rázanova N.V. (2011) Pifagoreiskoe ýchenie o chisle: genezis chisla kak obekta kúltýry, Vestnik Saratovskogo gosýdarstvennogo tehnikeskogo ýniversiteta. №1. S. 336-342.
- Annemarie Schimmel (1994) The Mystery of Numbers. Oxford University Press; Reprint edition, 336 p.
- Jerry P. King (2006) The Art of Mathematics. Dover Publications, 320 r.
- Evola Íy. (2019) Germeticheskaya traditsiya. Voronej: «Terra Foliata», S. 272.
- Yeğin Münip (1983) Atomdan Hücreye. İstanbul, Yeni Asya. s. 94.
- Lundy M., Ashton A., Martineau J. (2010) Quadrivium: The Four Classical Liberal Arts of Number, Geometry, Music, & Cosmology. Bloomsbury USA, 416 p.
- Voloshinov A.V. (2000) Matematika i iskusstvo. 2-e izd. M.: Prosveshenie, – S. 399.
- Losev A.F. (1999) Mýzyka kak predmet logiki. Samoe samo. M.: Eksmo-Press, S. 823.
- Troe Posváshennyh (2013) Kibalion. Germeticheskaya filosofiya Drevnego Egipta i Gresii. Pervodchik: Lebedova N. M.: Sofia. S. 160.
- Rojkina N.R., Rymarchýk A.A., Landenok A.V. (2010) Kosmicheskaya múzyka v koncepsiakh Pifagora, Aktýalnye problemy aviasii i kosmonavтики. Sosialno-ekonomicheskoe i gýmanitarnye nauky. S. 408-409.
- Menli P. Hol (2018) Tainye ýchenia vseh vremen. Ensiklopedicheskoe izlozenie germeticheskoi, kabbalisticheskoi i rozenkreiserskoi simvolicheskoi filosofii. Pervodchik: V. V. Selishev, M.: Azbyka-Attikýs, S. 1250.

3-бөлім
САЯСАТТАНУ

Section 3
POLITICAL SCIENCE

Раздел 3
ПОЛИТОЛОГИЯ

Н.А. Антанович

Белорусский государственный университет,
Беларусь, г. Минск, e-mail: antanovich.bsu@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА И ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ МЕХАНИЗМОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье государственное управление изучается как процесс формирования, реализации и оценки различных направлений политики. Государственная политика рассмотрена как результат политического цикла. Определены предметные поля прикладного анализа политического процесса.

Цель статьи – на основе концептуализации этапов цикла государственной политики изучить инструментальные механизмы государственного управления.

В статье решались вопросы: о соотношении моделей «этапов государственной политики» и «политических потоков» с инструментальными механизмами государственного управления; об особенностях применения конкретных управленческих инструментов в разных политических системах; применимости опыта других стран в выборе инструментов государственного управления; инструментальных технологиях обеспечения политической стабильности с учетом оценки эффективности реализации государственной политики.

Основу методологии, примененной в статье, составили дедуктивные методы, с помощью которых общее знание о процессуальном характере государственного управления трансформировалось в понимание инструментов реализации политики в конкретных условиях, также использованы сравнительный анализ, методы наблюдения и case studies.

Основные результаты исследования: классическая модель «этапов государственной политики» сведена к трем укрупненным этапам: I) установка повестки дня и формирование государственной политики; II) реализация (имплементация) политических решений; III) контроль и оценка эффективности имплементации. Три указанных этапа коррелируют с концепцией политических потоков («проблемный поток», поток выработки политического курса, поток «процессуальной политики»). Инструментальные механизмы выступают связующим звеном между формулированием того или иного направления политики и ее реализацией. Приведены различные классификации управленческих инструментов. Типы государственной политики по классификации Т. Лоуи – распределительная, перераспределительная, регулирующая, конституирующая типы политики – рассмотрены в связи с доминирующими инструментами управления.

Научная значимость статьи состоит в приращении знания о процессах государственного управления. Практическая значимость определена возможностями прикладного применения научного знания об инструментах государственного управления.

Ключевые слова: государственное управление, государственная политика, инструменты государственной политики, этапы политического цикла, политические потоки, политическая наука

N.A. Antanovich

Belarusian State University,
Belarus, Minsk, e-mail: antanovich.bsu@gmail.com

Conceptualization of the process and instrumental mechanisms of public administration in political science

Public administration is studied as a process of formation, implementation and evaluation of public policies in the article. Public policy is seen as the result of a policy cycle. The scientific fields of the policy process analysis are determined.

The purpose of the article is to discuss the instrumental mechanisms of public administration based on the conceptualization of the public policy cycle stages.

The article addressed the following questions: on the relationship between the models of “policy stages” and “policy streams” with instrumental mechanisms of public administration; about application of the specific instruments / public administration tools in different political systems; about applicability of the external experience in the selection of public administration instruments; instrumental technologies for ensuring political stability, taking into account the assessment of the effectiveness of the public policy implementation.

Methodology used in the article: deductive methods to gain general knowledge about procedural nature of public administration which were transformed into understanding of the policy implementation tools in the specific conditions, comparative analysis, observation and case studies methods were also used.

The main results of the research: the classical model of “stages of public policy” is reduced to three stages: I) the agenda setting and public policy formulation; II) political decisions implementation; III) monitoring and evaluation of the implementation effectiveness. These three stages correlate with the political flows concept (problem stream, policy stream, politics stream). Instrumental mechanisms link policy formulation and policy implementation. Various classifications of the public policy instruments are presented. Types of public policy according to the T. Lowe’ classification (distributive, redistributive, regulatory, constituent types) are considered in connection with the dominant policy instruments.

The scientific significance of the article consists in the increasing of knowledge about the processes of public administration. The practical significance is determined by the possibilities of applied scientific knowledge about the instruments of public administration.

Key words: public administration, public policy, public policy instruments, policy cycle stages, policy streams, political science.

Н.А. Антанович

Белорус мемлекеттік университеті,
Беларусь, Минск қ., e-mail: antanovich.bsu@gmail.com

Саяси ғылымдардағы мемлекеттік басқару механизмдері мен тұжырымдамалау процесі

Мақалада мемлекеттік басқару саясаттың әртүрлі бағыттарын қалыптастыру, іске асыру және бағалау процесі ретінде зерттеледі.

Мемлекеттік саясат саяси циклдың нәтижесі ретінде қарастырылады. Саяси процестердің қолданбалы сараптамасының пәндік аумағы анықталды.

Мақаланың мақсаты – мемлекеттік саясат кезеңдерін тұжырымдамалау негізінде мемлекеттік басқару механизмдерін зерттеу.

Мақалада келесі сұрақтар қаралды: «мемлекеттік саясаттың кезеңдері» және «саяси ағымдар» модельдерінің мемлекеттік басқарудың инструменталды механизмдерімен байланысы туралы; әртүрлі саяси жүйелерде басқарудың нақты құралдарын қолдану ерекшеліктері туралы; мемлекеттік басқару құралдарын таңдауда басқа елдердің тәжірибесінің қолданылуы; мемлекеттік саясатты іске асырудың тиімділігін бағалауды ескере отырып, саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудің аспаптық технологиялары. Мақалада қолданылған әдістеменің негізін мемлекеттік басқарудың іс жүргізу табиғаты туралы жалпы білімнің нақты жағдайдағы саясатты жүзеге асыру құралдары туралы түсінікке айналатынын көрсететін дедуктивті әдістер құрады, сонымен қоса, салыстырмалы талдау, бақылау әдістері және кейстер қолданылды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері: «мемлекеттік саясат кезеңдерінің» классикалық моделі үш этапқа жинақталған: I) күн тәртібін белгілеу және мемлекеттік саясатты қалыптастыру; II) саяси шешімдердің іске асырылуы (имплементация); III) іске асыру тиімділігін бақылау және бағалау.

Көрсетілген үш кезең саяси ағындар тұжырымдамасымен («проблемалық ағым», саяси бағыттың ағымы, «процедуралық саясат» ағымы) сәйкес келеді.

Аспаптық тетіктер саясаттың белгілі бір бағытын тұжырымдау мен оны жүзеге асырудың арасындағы байланыс ретінде әрекет етеді.

Басқару құралдарының әр түрлі жіктелімдері келтірілген. Т. Лоуи классификациясы бойынша мемлекеттік саясаттың түрлері – таратудың, қайта бөлудің, реттеудің, құрылтай саясатының түрлері – басым басқару құралдарына байланысты қарастырылады. Мақаланың ғылыми маңыздылығы мемлекеттік басқару процестері туралы білімнің артуында жатыр. Практикалық маңыздылығы мемлекеттік басқару құралдары туралы қолданбалы ғылыми білімнің мүмкіндігімен анықталады.

Түйін сөздер: мемлекеттік басқару, мемлекеттік саясат, мемлекеттік саясат құралдары, саяси цикл кезеңдері, саяси ағымдар, саясаттану.

Введение

Развитие теории государственного управления в политической науке связано с изучением публичной политики, процессов формирования и реализации государственной политики. Основы концепции политико-управленческих наук (Policy Sciences) заложены в конце 1940-х – начале 1950-х годов в работах Г. Лассуэлла, Д. Лернера, Г. Саймона. Теория публичной политики как академическая сфера сложилась в США 1960-е годы. Значимый вклад в развитие теории публичной политики внесли Т. Биркланд, Р. Гудин, Г. Питерс, Дж. Перри. Англоязычный термин Public Policy трактуют и буквально, как публичную политику, и конкретно, как государственную политику (работы Н.Ю. Беляевой, Л.И. Никовской, А.И. Соловьева, А.Ю. Сунгурова, Н.А. Шматко), и в усредненном варианте как общественно-государственную политику. С нашей точки зрения, *публичная политика* представляет собой сферу политического управления, находящуюся под влиянием широкого гласного обсуждения социально значимых вопросов и проблем. Применяя модель политической системы, можно утверждать, что *государственная политика* является результатом политического цикла, в ходе которого общественные запросы преобразуются во властные решения государственных институтов. Термин *общественно-государственная политика* позволяет охватить взаимодействия государственных институтов с социумом (в лице бизнес-сектора и его организаций, а также НКО) при выработке политических, нормативно-правовых, административных механизмов государственной экономической, финансовой, кредитной и денежной политики, политики в области науки, культуры, образования, здравоохранения, экологии, социального обеспечения и оплаты труда (ст. 107 Конституции Республики Беларусь). Кристаллизация того или иного вида и направления государственной политики становится результатом взаимодействия органов государственной власти и общества, а также сложных взаимодействий между самими центрами принятия политических решений. Политологами разработана модель «цикла государственной политики» (см. работы Дж. Андерсона, Р. Рипли, Ф. Бенойт). Данную модель также называют линейной, последовательной или «моделью эвристических этапов» (Benoit, 2013). М. Хоулетт, А. Макконнелл, Э. Перл считают, что развитие теории государственно-

го управления и публичной политики происходило благодаря «выдающимся метафорам с высоким аналитическим потенциалом: метафорам этапов и циклов, множественных потоков» (Howlett, McConnell, Anthony, 2014). Наибольшую известность получили пятистадиальная модель (установка повестки дня, формирование государственной политики, принятие решений, их реализация и оценка) и модель «политических потоков» Дж. Кингдона.

Несмотря на достижения современной политической науки в изучении процессуальной составляющей государственного управления, актуальными и проблемными остаются следующие вопросы:

Как соотнести модели «этапов государственной политики» и «политических потоков» с инструментальными механизмами государственного управления?

Какие особенности политического курса влияют на выбор конкретных управленческих инструментов?

Насколько уместен / полезен опыт других стран в выборе инструментов государственного управления?

Каковы инструментальные технологии обеспечения политической стабильности с учетом оценки эффективности реализации государственной политики?

Цель данной статьи – на основе концептуализации этапов цикла государственной политики изучить инструментальные механизмы государственного управления.

Объектом исследования в данной статье являются государственная политика и управление, *предметом* – инструментальные механизмы государственного управления.

Основу методологии, примененной в статье, составили дедуктивные методы, с помощью которых общее знание о процессуальном характере государственного управления трансформировалось в понимание инструментов реализации политики в конкретных условиях, также применены сравнительный анализ, методы наблюдения и case studies.

Основная часть

Для достижения цели кратко рассмотрим предметные поля прикладного анализа политического процесса (рис.1). При осуществлении визуализации предметных полей использованы идеи Лоуренса Мида (Mead, 2013: 389). Государственная политика и управление являются

междисциплинарным предметом исследования: политическая наука (политическая теория и политическая этика), правовые науки, социология, экономическая наука вносят основной вклад в

изучение указанного предмета, опираясь на терминологическую демаркацию и формирование специализированных исследовательских программ.

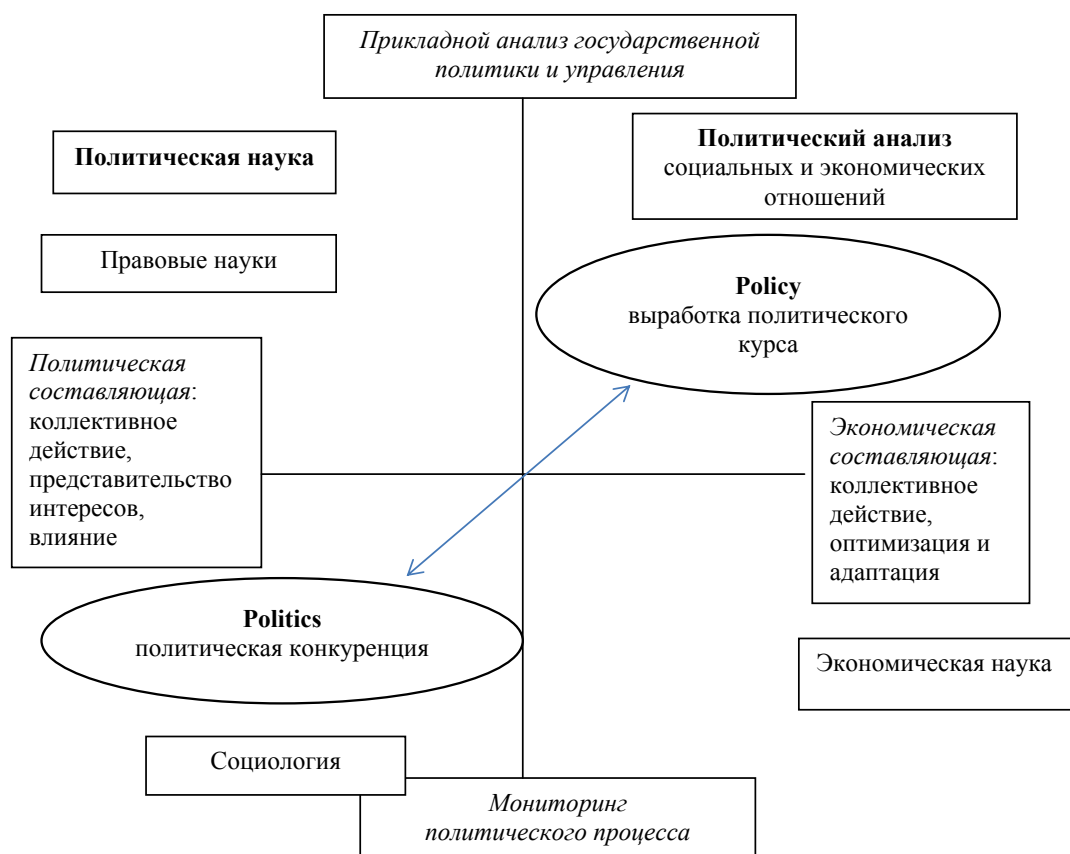

Рисунок 1 – Предметные поля прикладного анализа политического процесса

Для концептуализации этапов цикла государственной политики нами будут использованы две модели – «этапов государственной политики» (или стадийная модель) и «политических потоков». С нашей точки зрения, ставшую классической модель «этапов государственной политики» можно свести к трем укрупненным этапам:

- I) установка повестки дня и формирование государственной политики;
- II) реализация (имплементация) политических решений;
- III) контроль и оценка эффективности реализации решений (Antanovich, 2018: 27).

Три выше указанных укрупненных этапа коррелируют с концепцией политических потоков, разработанной Дж. Кингдоном. Для

описания концепции политических потоков необходимо отразить многоуровневые трактовки политики. 1) Polity – полития – представляет собой институциональную систему, закрепленную конституционно и охватывающую структурные и нормативные компоненты системы, формирующие основу для социально-политического действия. 2) Policy – политическая линия, политический курс государства. Policy называют содержательным и материальным измерением политики, отражающим определенный набор действий, которые предпринимает администрация для решения проблем. 3) Термин «politics» фиксирует процессуальные аспекты политики. Политика – конфликтно-консенсусный процесс, в котором представлены общие и различающиеся интересы и взгляды, конфликты и компро-

миссы, противостояние и переговоры (к примеру, в форме политического представительства, избирательных кампаний, парламентских дебатов, коалиционных переговоров, лоббирования) (Key Definitions, 2015).

Модель Дж. Кингдона является нелинейной, учитывает пересечение трех политических потоков: 1) «проблемного потока» (problem stream), 2) потока выработки политического курса (policy stream), 3) потока «процессуальной политики» (politics stream). «Проблемный поток» касается жизни граждан, а также формирования повестки дня политики. Поток выработки политического курса охватывает действия политиков и высших должностных лиц, экспертов и лоббистских групп (Kingdon, 1994). Поток «процессуальной политики» включает изменения в органах исполнительной власти, внесение изменений в нормативно-правовые акты, а также колебания общественного мнения.

Как верно отмечают М. Хоуллетт, А. Макконнелл и Э. Перл, три «политических потока» коррелируют с формированием, реализацией и оценкой политики. Выявленные Кингдоном потоки независимы друг от друга, пока не возникают обстоятельства, ведущие к их слиянию. Пересечение потоков формирует так называемые «окна возможностей», которые возникают в периоды политических изменений и кризисов, иных «драматических фокусирующих событий». Кингдон применил метафору «окон возможностей, чтобы уловить перспективы повестки дня политики». Действующие политики или «политические предприниматели» проявляют свою волю по проблемам, которые ранее не были приоритетными и выдвигались на политическую повестку (Howlett, McConnell, Perl, 2014: 421).

Концепция политических потоков соотносится с теорией организационной анархии, основы которой сформулированы М. Коэном, Дж. Марчем, И. Олсеном. Теория организационной анархии описывает организации со сложной средой для принятия решений (условия высокой неопределенности), оперирующие неопределенными целями («проблемными предпочтениями»), осуществляющие внутриорганизационные процессы на основе проб и ошибок («неясные технологии»), отличающиеся плохо определенными ролями («текучесть кадров»). Как результат – «границы организации являются неопределенными и меняющимися». Организационные анархии характеризуют быстро меняющиеся организации с небюрократической структурой. Наиболее яркие примеры таких организаций –

общественные и образовательные, а также нелегальные организации (Cohen, March, Olsen, 1972a: 1). М. Коэн, Дж. Марч, И. Олсен критиковали стадийную модель и обосновывали «потокую модель», назвав ее моделью «мусорной корзины» (Garbage can model). Указанные авторы обращали внимание на четыре потока: проблемы, решения, участники, возможности выбора (Cohen, March, Olsen, 1972b: 3).

Далее рассмотрим три укрупненных этапа государственной политики и управления подробней.

I. На этапе *установки повестки дня и формирования государственной политики* заинтересованные группы, организации, СМИ и государственные институты соперничают за выдвижение проблем на повестку дня. В этом смысле различают общественную, медийную, институциональную, формальную типы повестки дня политики. Борьба за выдвижение *определенных* проблем в *определенной* формулировке – это форма политической борьбы за объективную или конструируемую *политизацию* социальных проблем.

Согласовать различные типы повесток дня призваны специальные процедуры и «переговорные площадки». Примеры согласительных процедур: работа с письмами и обращениями граждан и юридических лиц, выездные заседания государственных комиссий; конференции, семинары, круглые столы; общественные слушания и обсуждения, общественные /консультативные советы; Зеленые и Белые книги (или иные документы для обсуждения).

Остановимся на согласительных процедурах. В развитых политических системах в явной форме присутствует стадия выдвижения и рассмотрения вероятных вариантов/альтернатив решений. В демократических политических системах на этой стадии задействуется общественный потенциал, в процессе согласований применяются дискуссионные документы. «Бумажный процесс, – по выражению Т. Ферриса, – как правило, начинается с Зеленых книг, которые являются дискуссионным документом, где изложена проблема, предложены различные варианты ее решения, преимущества и недостатки этих вариантов. Общественности предлагается высказаться по выдвинутым вариантам. Далее составляется Белая книга, в которой излагается позиция правительства». Феррис указывает, что «иногда названия Зеленые и Белые книги не используются... Белые книги могут публиковаться без Зеленых книг. Также применяются докумен-

ты, эквивалентные Белым книгам, но называемые стратегическими или справочными. Сам процесс консультаций также различен» (Ferris, 2015a: 94).

На рассматриваемом этапе принимаются решения, формирующие основу для социально-политического действия. Указанные решения воплощаются в *программах действий политико-административных институтов*. Государственные программы, с нашей точки зрения, различаются тем, что одни лишь фиксируют долгосрочные цели и намерения правящих политических элит, слабо учитывая при этом ресурсную составляющую достижения желаемого. Другие программы отличаются обстоятельным ситуационным анализом проблемы, учитывают ресурсную составляющую и строятся по принципу «трех W» (Who/ Кто, Where/ Где, Why/ Как).

Завершая рассмотрение первой стадии, приведем критическое замечание Т. Ферриса: «Линейной политика будет в идеальном мире, где политические решения, начинаясь с ряда вариантов, затем фильтруются до приемлемых, а далее уточняются с помощью исследований, консультаций и оценки регулирующего воздействия и воплощаются в единый вариант, который должен быть обсужден в парламенте, включен в законодательство, а затем принят к реализации правительством» (Ferris, 2015b: 89).

II. На втором этапе происходит *реализация (имплементация) политических решений*. Ключевое значение здесь имеет применение релевантных принятым решениям инструментов, поскольку инструменты выступают связующим звеном между формулированием того или иного направления политики и ее реализацией. Применение управленческих инструментов (или средств практической реализации принятых решений) осуществляется для достижения целей политики, с учетом социальных, экономических проблем и политико-административных ресурсов.

В западной социальной науке инструменты государственной политики часто подразделяют на регулирующие, финансово-экономические и инструменты «мягкой силы». Для указанных трех групп инструментов применяются метафоры: «палки», «морковь» и «молитвы». М. Холлетт и М. Ремеш детально рассмотрели набор инструментов политики, применяемых в американской политической системе (ссылаясь на работы Р. Даля, Ч. Линдблома, С. Линдера, Г. Питерса):

– сертификация, стандарты качества;

– администрирование, контроль цен, ограничения и запреты, «жесткое давление» государства, «процедурное руководство»;

– кредитные гарантии, ссуды, денежные гранты;

– налоговые льготы;

– государственные инвестиции и предприятия, спонсируемые государством;

– квоты, лицензии / разрешения; франшиза; страхование (Howlett, Ramesh, 1993a: 7).

Инструменты также разграничиваются по применению принуждения: приказы, медиация, консультирование, информирование; по характеру государственного контроля: национализация, лицензирование, налогообложение, субсидирование, макрорегулирование (Howlett, Ramesh, 1993b: 6).

Ласкум П., Симард Л., Маккой Дж. выделяют следующие управленческие инструменты: законодательство, налогообложение и госрасходы, государственные институты, административно-бюрократический аппарат, информирование, убеждение, осуждение и поощрение (Lascoumes, Simard, McCoy, 2011: 12).

В белорусской социальной науке инструменты управления подразделяют на политические и правовые, программно-целевые и организационно-распорядительные. Особенности выбора управленческих инструментов в Республике Беларусь изучены коллективом ученых под руководством К. В. Рудого (с 2016 по 2020 гг. Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Беларусь в Китайской Народной Республике). В монографии «Финансовая диета» описан инструментарий государственного капитализма в Беларуси: государственная поддержка и директивное доведение показателей предприятиям, антикризисное управление предприятиями (госорганы выступают в роли антикризисных управляющих), прямое администрирование (административный ресурс, использование совещаний, «штабов», расширенных коллегий органов государственной власти), банковская система, Государственный целевой бюджет национального развития (Ruduj, 2016: 34–42).

С точки зрения автора статьи, основными управленческими инструментами являются:

– управленческие приемы: антикризисный менеджмент (АКМ), «ручное управление» (совещания, коллегии, заседания «штабов»), доведение показателей для выполнения, директивное воздействие на производственный сектор;

– институты, осуществляющие госрегулирование экономики и отношений собственности;

государственные целевые фонды; налоговая, кредитно-денежная системы;

– нормативно-правовые акты (общие и специальные правовые нормы, обеспечивающие реализацию отраслевых видов политики) и оценка регулирующего воздействия (ОРВ)¹;

– социально-психологическое воздействие и мотивация к производительному труду;

– воздействие посредством использования символической политики; приемы убеждающей коммуникации, агитация, пропаганда.

Одно из ключевых мест в перечне управленческих инструментов занимают *экономические инструменты*. Однако они вторичны по отношению к политической воле, политическим решениям. Приведем цитату на этот счет. «Фактически политические решения прямо или косвенно влияют на распределение и перераспределение экономических и иных ресурсов, – указывают М. Драшкович, М. Делибасич, В. Драшкович, М. Ивич – ... распределение и перераспределение ресурсов осуществляется в политическом процессе и лишь частично путем рыночных отношений. Различные статусы и роли граждан, являющихся потребителями общественных благ, производимых государством, в политической системе определяют возможности их влияния на принятие решений. Потребители общественных благ проявляют и защищают свои интересы в ходе голосования. Влияние этого большинства граждан на принятие политических решений зависит от специфики политической системы, ее демократичности, от процедур голосования, которые не являются нейтральными» (Draskovic, others, 2017a: 599).

Можно утверждать, что применение тех или иных управленческих инструментов является не только следствием идеологических установок лиц, принимающих решения, но и их представлений о конкретных проблемах. Поэтому применение управленческих инструментов является следствием когнитивных эффектов. Кроме того, формирование параметров государственной политики «зависит от пути». К примеру, Э. Бардач подчеркивает: «современные вариан-

ты политики являются продуктом политических решений, принятых ранее, несколько десятилетий назад. Отсюда возникает концепция зависимости от пути. Ранее принятые решения могут иметь как сдерживающих, “замкнутый” эффект, так и эффект повышения возможностей» (Bardach, 2011: 945).

Говоря о стадии имплементации, уместно упомянуть классическую классификацию типов государственной политики Т. Лоуи: распределительная, перераспределительная, регулирующая /нормативная, конституирующая типы политики (Lowi, 1972: 298-299).

При реализации *распределительной* политики речь идет о распределении госконтрактов и госзаказов. Группы, представляющие бизнес-интересы, ведут борьбу за заказы от государства. Реализация распределительной политики востребует следующие инструменты: государственные институты, осуществляющие регулирование экономического развития и отношений собственности; кредитно-денежная система; сертификация, стандарты качества; государственные целевые фонды; налоговая система.

Перераспределительная политика означает, что в государственном управлении применяются механизмы передачи ресурсов от одних групп другим. Подобную политику называют также классовой. Как указывает П. Чалекиан, «число получателей благ может расти, ...и в отличие от распределительной политики может потребоваться принуждение по отношению к лицам и организациям, которые уклоняются от оплаты» (Chalekian, 2014).

При реализации перераспределительной политики используются такие инструменты как «ручное управление», «процедурное руководство», «жесткое давление» государства, ограничения и запреты, контроль цен, доведение показателей и директивное воздействие на производственный сектор, государственные инвестиции в предприятия, спонсируемые государством.

Регулирующая / нормативная политика направлена на контроль поведения индивидов и групп, воплощается в принятии и обеспечении соблюдения правовых норм. Этот тип политики направлен на гармонизацию социальных отношений, но, несмотря на это, порождает конфликты в разных типах политических систем. Инструменты реализации данного типа политики: общие и специальные правовые нормы, обеспечивающие реализацию отраслевых видов политики, ОРВ, согласительные процедуры.

¹ Относительно ОРВ примеряют различные названия: в Украине – анализ влияния регуляторного акта, в Кыргызстане – анализ регулятивного воздействия нормативно-правовых актов, в Республике Казахстан – оценка социально-экономических последствий законов, в Российской Федерации – оценка регулирующего воздействия, в Республике Беларусь – экономическая экспертиза (Ahmetzhanova, 2014), в Евразийском экономическом союзе – оценка регулирующего воздействия.

Учредительная политика (constituent) или политика *правительственных реформ* (government reform) изменяет структуру политической системы и политический режим. Инструменты политики правительственных реформ: принуждение; информирование, консультирование, медиация; социально-психологическое воздействие и мотивация; инструментальные технологии стабилизации политической системы.

Все четыре типа государственной политики встречаются в разных сочетаниях в большинстве современных политических систем, а доминирование того или иного типа характеризует политический курс. Так, доминирование перераспределительной политики свойственно странам с сильной социальной политикой, избравшим социалистические и социал-демократические ориентиры развития. Перераспределительная политика применяется и при консервативно-корпоративистском политическом курсе. Доминирование регулирующей и распределительной политики свойственно для либерального/неолиберального политического курса.

III. На третьем этапе реализуется *контроль и оценка эффективности реализации решений*. Мы считаем, что данный этап является наиболее «чувствительным» для правящих элит, как минимум по трем причинам.

Во-первых, оценка эффективности реализации политики крайне важна для самих правящих элит в силу необходимости мониторинга результатов и последствий проводимой политики, учета материальных ресурсов, выявления латентных конфликтов и дисфункций государственных институтов.

Во-вторых, запозывание правящих элит в объективном оценивании своих действий создает возможности для ожесточенной критики со стороны оппозиции даже несущественных просчетов официальных властей.

В-третьих, в переходных политических системах возникает так называемое «оппортунистическое поведение бюрократии». Это значит, что чиновники используют недостатки развития политических и экономических институтов («институциональный дефицит»), асимметрию информации о регулировании рынка на фоне слабого контроля в своих целях (Draskovic, others, 2017b: 601).

А. Макконелл рассмотрел спектр возможных результатов реализации политики: от успеха до провала. Политика успешна при следующих об-

стоятельствах: она легитимна, при ее реализации сформировались устойчивые коалиции, она символизирует инновации и влияние; оппозиция не принимала участия в процессе реализации политики, а поддержка политики практически универсальна. Провальной политику признают, если: цель не достигнута, цель и инструменты ее реализации вступили в противоречие; реализация политики нанесла ущерб легитимности правящих сил; политика символизирует устаревшие идеи; противодействие процессу реализации политики было практически универсальным, а поддержка отсутствовала (McConnell, 2010: 352).

Все выше сказанное говорит о необходимости разработки *инструментальных технологий обеспечения политической стабильности*. Динамическая трактовка политической стабильности такова – это способность политической системы развиваться, меняться, не разрушаясь. С. Липсет рассматривал политическую стабильность через призму поддержания легитимного конституционного порядка. Стабильными Липсет считал политические системы, в которых власть легитимна и эффективна. Д. Истон и Г. Алмонд рассматривали политическую стабильность в связи со способностями системы реагировать на внутренние и внешние импульсы. Анализируя факторы дестабилизации политической системы, А. Лейпхарт указал на два основных: раскол политических элит и глубокие социальные, религиозные либо этнические расколы в обществе. Устойчивость открытых политических систем зависит от «адаптации системы к новым реалиям, изменениям внешней среды, повышая или понижая пороги синхронизации между акторами в системе» (Bilyuga, 2018: 52). Возможности применения согласительных «мягких» инструментов возникают в условиях невысокой «турбулентности» политической системы. Как указывает М. Холлетт, «в беспокойных обстоятельствах, когда политические идеи и действующие лица часто меняются, политика должна быть гибкой, поскольку... требует не только дополнительных ресурсов, но и способности правящих кругов менять курс по мере изменения условий» (Howlett, 2019: 31).

В таблице 1 рассмотрена связь между подлежащими контролю факторами дестабилизации политической системы и инструментальными технологиями стабилизации системы.

Таблица 1 – Связь между подлежащими контролю факторами дестабилизации политической системы и инструментальными технологиями стабилизации системы

Факторы, подлежащие контролю	Инструментальные технологии стабилизации политической системы
Политические факторы и эффективность политических решений	Реалистичность и исполнимость политических программ, поэтапность политических изменений, баланс мотивационных /убеждающих и административных /менеджеральных технологий, эффективная кадровая политика, инструменты политического управления – различные формы работы с гражданами
Социальные факторы: выявление и дифференциация интересов социальных групп	Мониторинг и учет степени разброса /согласованности мнений, мониторинг реализации функций артикуляции и агрегирования интересов, корректировка направлений политики в зависимости от удовлетворения интересов социальных групп, обратная связь между властью и обществом
Правовые и экономические факторы	Разделение полномочий властных институтов, четкие правовые нормы для субъектов экономики и для институтов гражданского общества, стимулирование самостоятельной экономической активности, адаптивные технологии госрегулирования и контроля над ключевыми секторами экономики.

Заключение

Для концептуализации этапов цикла государственной политики используются модели «этапов государственной политики» (стадиальная модель) и «политических потоков» (потоковая модель). Классическая модель «этапов государственной политики» сведена автором статьи к трем укрупненным этапам: I) установка повестки дня и формирование государственной политики; II) реализация (имплементация) политических решений; III) контроль и оценка эффективности реализации решений. На первом этапе должна быть обеспечена легитимация принимаемых решений. На втором этапе для реализации политики требуется не только побуждение к действию, но и принуждение. Для осуществления оценки политики на третьем этапе требуется готовность официальной власти не только провозгласить свои победы и достижения, но признать просчеты и ошибки. Стадиальная модель описывает решение стандартных проблем в условиях стабильной политической системы. Модель потоков описывает турбулентные политические процессы, когда решаются слабо структурированные проблемы, а повестка дня политики формируется политическими силами, альтернативными правящим элитам /официальным властям. Модель потоков применима к организациям, функционирующим как «организационные анархии». Указанные модели позволяют понять процессы выработки государствен-

ной политики в политических системах различного типа. Соответственно опыт других стран и сравнительный анализ выбора инструментов государственного управления уместен и полезен.

Спектр инструментов (механизмов, средств, технологий), применяемых на различных стадиях разработки и реализации государственной политики, суммирован автором статьи и представлен следующим образом:

- управленческие приемы: АКМ, «ручное управление», доведение показателей для выполнения, директивное воздействие на производственный сектор;
- нормативно-правовые акты, обеспечивающие реализацию отраслевых видов политики, ОРВ;
- институты, осуществляющие госрегулирование экономики и отношений собственности; государственные целевые фонды; налоговая и кредитно-денежная системы;
- социально-психологическое воздействие и мотивация к производительному труду;
- инструменты символической политики; приемы убеждающей коммуникации, агитация, пропаганда;
- инструменты и технологии обеспечения политической стабильности.

Выбор конкретных управленческих инструментов зависит от институционализации политической конкуренции, механизмов согласования интересов и готовности к диалогу основных политических сил в стране.

Литература

- Bardach E. (2011) Policy Dynamics. The Oxford Handbook of Political Science. Ed. by Robert E. Goodin, N.Y. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-045>
- Benoit F. (2013) Public Policy Models and Their Usefulness in Public Health: The Stages Model. Montréal, Québec: National Collaborating Centre for Healthy Public Policy. URL: http://www.ncchpp.ca/165/Publications.ccnpps?id_article=966
- Borrás S., Edquist Ch. (2013) The Choice of Innovation Policy Instruments. Centre for Innovation, Research and Competence in the Learning Economy (CIRCLE), Lund University. Paper no. 2013/04. URL: http://wp.circle.lu.se/upload/CIRCLE/workingpapers/201304_Borrás_Edquist.pdf
- Chalekian P. (2014) Patterns of Public Policy and Administration: Identifying Interfaces and Relationships. Proceedings of the 21st Conference on Pattern Languages of Programs. Article № 6, Monticello, Illinois. The Hillside Group, USA.
- Cohen M. D., March J. G., Olsen J. P. (1972). A Garbage Can Model of Organizational Choice Administrative Science Quarterly. Vol. 17, № 1, p. 1-25.
- Draskovic M., Delibasic M., Draskovic V., Ivic M., Pupavac D. (2017) Public sector management as a development problem in the countries of Southeast Europe. Public Policy and Administration. Vol. 16, № 4, p.593–604.
- Ferris T. (2015) Reflections on the public policy process in Ireland. Administration. Vol. 62, № 4, p. 87–106.
- Howlett M. (1991) Policy Instruments, Policy Styles, and Policy Implementation: National Approaches to Theories of Instrument Choice. Policy Studies Journal. №19, p.1-21. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-045>
- Howlett M., Ramesh M. (1993). Patterns of policy instrument choice: Policy styles, policy learning and the privatization experience // Policy Studies Review, 12(1), p.3-24.
- Howlett M. (2019) Procedural Policy Tools and the Temporal Dimensions of Policy Design. Resilience, Robustness and the Sequencing of Policy Mixes. International Review of Public Policy, № 1, p. 27-45.
- Howlett M., McConnell A., Perl A. (2014) Streams and stages: Reconciling Kingdon and policy process theory. European Journal of Political Research. Vol.54, p. 419–434. 10.1111/1475-6765.12064.
- Key Definitions: Polity, Policy, Politics, Corporate Communications, Public Affairs, Lobbying, Government Relations (2015) / Association of Accredited Public Policy Advocates to the European Union. URL: <http://www.aalep.eu/key-definitions-polity-policy-politics-corporate-communications-public-affairs-lobbying-government>
- Kingdon J. (1994) Agendas, alternatives, and public policies / J. Kingdon. Glenview : S. Foresman. XI, 240 p.
- Lascoumes Pierre, Simard Louis & McCoy Jil. (2011). Public policy seen through the prism of its instruments: Introduction. Revue française de science politique (English). Vol. 61, № 1. 10.3917/rfspe.611.0001.
- Lowi T. J. (1972) Four systems of policy? Politics and choice. Public Administration Review. Vol. 32, № 4. Jul.-Aug., p.298–310.
- McConnell A. M. (2010) Policy Success, Policy Failure and Grey Areas In-Between. Journal of Public Policy, № 30(03), p. 345-362.
- Mead L. M. (2013) Teaching Public Policy: Linking Policy and Politics. Journal of Public Affairs Education JPAE. № 19(3), p.389–403. DOI: 10.1080/15236803.2013.12001742
- Антанович Н. А. (2018) Теория и методы анализа государственного управления в политической науке : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.01 ; Бел. гос. ун-т. – Минск, 2018. – 52 с
- Ахметжанова С. (2014) Особенности оценки регулирующего воздействия в странах ЕАЭС. Kazinform: Международное Информационное Агентство. 14.12.2014. URL: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/osobennosti-ocenki-reguliruyuschego-vozdeystviya-v-stranah-eaes_a2731899](https://www.inform.kz/ru/osobennosti-ocenki-reguliruyuschego-vozdeystviya-v-stranah-eaes_a2731899).
- Билюга С. Э. (2018) Политическая стабильность: основные подходы к анализу устойчивости политических систем // Век глобализации, № 2 (26), с. 46-56.
- Финансовая диета : реформы государственных финансов Беларуси / [К. В. Рудый и др.; под науч. ред. К. В. Рудого]. – Минск : Звезда, 2016. – 461 с.

References

- Bardach E. (2011) Policy Dynamics. The Oxford Handbook of Political Science. Ed. by Robert E. Goodin, N.Y. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-045>
- Benoit F. (2013) Public Policy Models and Their Usefulness in Public Health: The Stages Model. Montréal, Québec: National Collaborating Centre for Healthy Public Policy. URL: http://www.ncchpp.ca/165/Publications.ccnpps?id_article=966
- Borrás S., Edquist Ch. (2013) The Choice of Innovation Policy Instruments. Centre for Innovation, Research and Competence in the Learning Economy (CIRCLE), Lund University. Paper no. 2013/04. URL: http://wp.circle.lu.se/upload/CIRCLE/workingpapers/201304_Borrás_Edquist.pdf
- Chalekian P. (2014) Patterns of Public Policy and Administration: Identifying Interfaces and Relationships. Proceedings of the 21st Conference on Pattern Languages of Programs. Article № 6, Monticello, Illinois. The Hillside Group, USA.
- Cohen M. D., March J. G., Olsen J. P. (1972). A Garbage Can Model of Organizational Choice Administrative Science Quarterly. Vol. 17, № 1, p. 1-25.
- Draskovic M., Delibasic M., Draskovic V., Ivic M., Pupavac D. (2017) Public sector management as a development problem in the countries of Southeast Europe. Public Policy and Administration. Vol. 16, № 4, p.593–604.

Ferris T. (2015) Reflections on the public policy process in Ireland. *Administration*. Vol. 62, № 4, p. 87–106.

Howlett M. (1991) Policy Instruments, Policy Styles, and Policy Implementation: National Approaches to Theories of Instrument Choice. *Policy Studies Journal*. №19, p.1-21. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-045>

Howlett M., Ramesh M. (1993). Patterns of policy instrument choice: Policy styles, policy learning and the privatization experience // *Policy Studies Review*, 12(1), p.3-24.

Howlett M. (2019) Procedural Policy Tools and the Temporal Dimensions of Policy Design. Resilience, Robustness and the Sequencing of Policy Mixes. *International Review of Public Policy*, № 1, p. 27-45.

Howlett M., McConnell A., Perl A. (2014) Streams and stages: Reconciling Kingdon and policy process theory. *European Journal of Political Research*. Vol.54, p. 419–434. 10.1111/1475-6765.12064.

Key Definitions: Polity, Policy, Politics, Corporate Communications, Public Affairs, Lobbying, Government Relations (2015) / Association of Accredited Public Policy Advocates to the European Union. URL: <http://www.aalep.eu/key-definitions-polity-policy-politics-corporate-communications-public-affairs-lobbying-government>

Kingdon J. (1994) *Agendas, alternatives, and public policies* / J. Kingdon. Glenview : S. Foresman. XI, 240 p.

Lascoumes Pierre, Simard Louis & McCoy Jil. (2011). Public policy seen through the prism of its instruments: Introduction. *Revue française de science politique (English)*. Vol. 61, № 1. 10.3917/rfspe.611.0001.

Lowi T. J. (1972) Four systems of policy? Politics and choice. *Public Administration Review*. Vol. 32, № 4. Jul.-Aug., p.298–310.

McConnell A. M. (2010) Policy Success, Policy Failure and Grey Areas In-Between. *Journal of Public Policy*, № 30(03), p. 345-362.

Mead L. M. (2013) Teaching Public Policy: Linking Policy and Politics. *Journal of Public Affairs Education JPAE*. № 19(3), p.389–403. DOI: 10.1080/15236803.2013.12001742

Antanovich N. A. (2018) *Teoriya i metody analiza gosudarstvennogo upravleniya v politicheskoy nauke : avtoref. dis. ... d-ra polit. nauk : 23.00.01 ; Bel. gos. un-t. – Minsk, 2018. – 52 s.*

Ahmetzhanova S. (2014) Osobennosti ocenki reguliruyushchego vozdejstviya v stranah EAES. *Kazinform: Mezhdunarodnoe Informacionnoe Agentstvo*. 14.12.2014. URL: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/osobennosti-ocenki-reguliruyushchego-vozdeystviya-v-stranah-caes_a2731899](https://www.inform.kz/ru/osobennosti-ocenki-reguliruyushchego-vozdeystviya-v-stranah-caes_a2731899).

Bilyuga S. E. (2018) Politicheskaya stabil'nost': osnovnye podhody k analizu ustojchivosti politicheskikh sistem. *Vek globalizacii*, № 2 (26), c. 46-56.

Finansovaya dieta : reformy gosudarstvennyh finansov Belarusi / [K. V. Rudyj i dr.; pod nauch. red. K. V. Rudogo]. – Minsk : Zvyazda, 2016. – 461 s.

А.К. Жунусова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com

ПРИЧИНЫ НЕДОВЕРИЯ КАЗАХСТАНСКИХ ГРАЖДАН К ИНСТИТУТУ ВЫБОРОВ НА ОСНОВЕ МОНИТОРИНГА СМИ

Выборы являются важным институтом демократии, а недоверие к ним может выступать одним из факторов кризиса легитимности. В современных условиях существует много исследований, касающихся доверия к политическим институтам: к институту президентства, парламенту, политическим партиям и др. Вместе с тем, малоизученной остаётся проблема доверия казахстанских граждан к институту выборов. Поэтому в данной статье акцентируется внимание на причинах и факторах недоверия казахстанцев к институту выборов (экономические, политические, историко-культурные, организационные факторы). Исследование теоретических трудов ученых позволило раскрыть сущностное содержание категории «доверия», её роль и функции в общественно-политической жизни. Востребованность новостных ресурсов в Интернете позволяет сделать вывод о необходимости их углубленного изучения. Данная тема приобретает особую актуальность, поскольку в социальных сетях отражается отношение граждан к проводимой органами государственной власти политике, политическая культура и ценности населения, уровень их политического участия. С помощью программы мониторинга мнений и упоминаний в информационном пространстве OMSystem был получен большой массив данных, который позволил определить основные причины недоверия казахстанцев к институту выборов.

Ключевые слова: институт выборов, доверие, политические ценности, социальные сети.

A.K. Zhunussova

al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com

The reasons for the distrust of Kazakhstan citizens in the election institution based on media monitoring

Elections are an important institution of democracy, and distrust of them can be one of the factors in the crisis of legitimacy. In modern conditions, there are many studies related to trust in political institutions: the institution of the presidency, parliament, political parties, etc. At the same time, the problem of confidence of Kazakhstan citizens in the institution of elections remains poorly understood. Therefore, this article focuses on the causes and factors of Kazakhstan's distrust of the election institution (economic, political, historical, cultural, organizational factors). A study of the theoretical works of scientists made it possible to reveal the essential content of the category of "trust", its role and functions in socio-political life. The demand for news resources on the Internet allows us to conclude the need for in-depth study. This topic is of particular relevance, as social networks reflect the attitude of citizens to the policies pursued by public authorities, the political culture and values of the population, and the level of their political participation. With the help of the monitoring program of opinions and references in the information space OMSystem, a large data array was obtained, which made it possible to determine the main reasons for the distrust of Kazakhstan people in the election institution.

Key words: election institution, trust, political values, social networks.

А.К. Жунусова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com

Қазақстан азаматтарының БАҚ мониторингі аясындағы сайлау институтына сенімсіздік таныту себептері

Сайлау – демократияның маңызды институты, сондықтан оларға сенімсіздік легитимді дағдарысының факторларының бірі болуы мүмкін. Қазіргі жағдайда саяси институттарға сеніммен байланысты көптеген зерттеулер жүргізілуде: президенттік институт, парламент, саяси партиялар

және басқалар. Сонымен бірге, қазақстандықтардың сайлау институтына сену проблемасы әлі де жақсы түсіндірілмеген күйінде қалып отыр. Сондықтан, бұл мақалада Қазақстанның сайлау институтына сенбеуінің себептері мен факторларына (экономикалық, саяси, тарихи, мәдени, ұйымдастырушылық факторлар) назар аударылған. Ғалымдардың теориялық еңбектерін зерттеу «сенім» категориясының маңызды мазмұнын, оның қоғамдық-саяси өмірдегі рөлі мен функцияларын ашуға мүмкіндік берді.

Интернеттегі жаңалықтар ресурстарына деген сұраныс тереңдетілген, сондықтан зерттеу қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл тақырып ерекше өзекті, өйткені әлеуметтік желілер азаматтардың мемлекеттік органдар жүргізетін саясатқа қатынасын, халықтың саяси мәдениеті мен құндылықтарын, олардың саяси қатысу деңгейлерін көрсетеді. OMSystem ақпараттық кеңістігінде пікірлер мен сілтемелер мониторингі бағдарламасының көмегімен үлкен мәліметтер жиынтығы алынды, бұл қазақстандықтардың сайлау институтына сенбеуінің негізгі себептерін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: сайлау институты, сенім, саяси құндылықтар, әлеуметтік желілер.

Введение

Недоверие к политическим институтам создаёт существенные препятствия общественному и экономическому развитию, так как низкий уровень доверия тормозит политические процессы, но в то же время увеличивает затраты на них. Например, это может сказываться в качестве чрезмерной бюрократизации, «раздутом» государственном аппарате, большом количестве должностей. Высокий уровень доверия, напротив, способен увеличивать скорость выполнения политических решений и снижать затраты на их реализацию. Доверие к политическим институтам имеет влияние на целый комплекс вопросов, связанных с общественно-политическими процессами, и выполняет ряд значимых функций в обществе:

Во-первых, доверие к государству и к институту выборов выступает в качестве важной политической ценности демократического общества, так как, доверяя политическим институтам, человек делает выбор на ценностном уровне, который закладывает основы для политического поведения, образует новые политические смыслы.

Во-вторых, доверие формирует в обществе такую систему отношений, при которой снижается уровень страхов, граждане чувствуют себя безопасно и знают, что могут рассчитывать на защиту своих интересов. Низкий уровень доверия вызывает обратный процесс, что ведёт к увеличению преступности и коррупции в обществе.

В-третьих, доверие консолидирует и таким образом влияет на общественное развитие. Оно позволяет прогрессу не стоять на месте, сохраняя стабильный социальный порядок, а в кризисные периоды способствует преодолению трудностей. Исходит это из того, что граждане объединяются на основе общего доверительного

отношения к государству и осознанно выполняют свои социально-политические роли.

Несмотря на то, что доверие – это многоаспектный феномен, в целом, его можно выразить в двух основных показателях: ожидание у граждан эффективного выполнения политическими институтами своих функций и готовность делегировать полномочия политическим институтам. Существенным идентифицирующим критерием доверия либо недоверия представляются ожидания пользы и ожидания вреда (Купречейко, 2008: 57).

Сущностное содержание категории «доверие»

Для того чтобы определить причины недоверия, необходимо сначала выявить без каких критериев доверие не может возникнуть. Потому что доверие к политическим институтам не является иллюзорным представлением индивидов, а конструируется на основе ключевых составляющих условий.

Одно из главных условий доверия – прозрачность и открытость политических процессов. Если в государстве не создан канал политической коммуникации, по которому граждане могут быть проинформированы обо всех важных политических действиях и событиях, то их информационное поле будет заполнено альтернативными неофициальными, не институционализированными источниками, и в целом, население будет легко подвержено слухам, стереотипам, информационным выбросам. В свою очередь большое количество просмотров оппозиционных каналов в интернет-пространстве говорит не столько о ярко выраженных оппозиционных настроениях большого количества граждан, сколько о существующей потребности людей узнать альтернативные версии объяснения происходящих политических событий. Данная проблема описана

в концепции польского социолога П. Штомпки, который рассматривает проблему доверия как появляющуюся в период неопределённости, не понимания и не способности контролировать будущие события (Sztompka, 2000: 15).

Другое условие возникновения доверия связано с его рационализацией и накопленным в результате познания социально-политической реальности опытом. Так, Н. Луман (Luhmann, 2000) описывает доверие как необходимость, связанную с усиливающейся глобализацией, а значит и новыми рисками, поэтому в современном мире доверие выступает в качестве рациональной меры, становится фактором стабильности. Таким образом, доверие к институтам возникает на основе положительного опыта, вследствие чего субъектами прогнозируется положительный результат, а значит, доверие помогает избежать дополнительных рисков, сохранить стабильным существующий порядок. При этом важную роль играет именно осознание индивидами своего выбора, а не ограничивающий выбор в условиях вынужденности. Н. Луман данный вопрос поднимает при дифференциации понятий «доверие» и «уверенность». Уверенность возникает вследствие отсутствия других вариантов, в то время как доверие есть предпочитаемый выбор в обстоятельствах множества вариантов. Учёный выражает точку зрения, согласно которой отсутствие дифференциации между «доверием» и «уверенностью» обусловлено также непониманием различий между рисками и опасностью. Схожая позиция обосновывается в трудах М. Вебера (Вебер, 1990: 8), который основную функцию доверия видит в интеграции общества, однако подчёркивает, что повторяющееся политическое поведение индивидов при этом не всегда рациональное, исходит не из доверия, а из привычного образа действия (Misztral, 1996). Таким образом, политическое поведение, основанное на привычке, не характеризует феномен доверия и выступает в качестве «подводного камня» для исследователя.

Следующим рассматриваемым условием формирования доверия является удовлетворённость населения разными аспектами своей жизни: ощущением безопасности, экономическим благосостоянием, социальным статусом и т. д. В свою очередь неудовлетворение потребностей приводит к снижению уровня доверия и социально-политическим конфликтам. К выводу, что доверие тесно связано с чувством удовлетворения и безопасности, можно прийти, исходя из

концепции человеческих потребностей (Burton, 1990). Также здесь применим и экономический подход Э. Даунса, при котором оценивание гражданами собственной жизни влияет на электоральное поведение и мотивацию участия в выборах, то есть, поведение избирателей определяется собственными экономически выгодными интересами (Downs, 1997: 36).

Отсюда следует ещё одно условие – представленность интересов общества во власти. Так, представитель структурного функционализма Т. Парсонс (Parsons, 1971: 21) считал доверие возможным в случае, когда государство берёт на себя ответственность за эффективное выполнение своих социальных функций, т.е. доверие по Т. Парсонсу связано с ожиданием у населения качественного выполнения работы государственными служащими, которые считают себя частью общества. Таким образом, доверие к государству формируется при уверенности, что в структуре политической власти находятся те, кто учитывает их интересы. Из этого будет исходить самоидентификация индивидов с противниками или сторонниками существующей политической системы.

Таким образом, доверие является сложным, многоаспектным феноменом и формируется на основе прозрачности политических процессов; положительного оценивания гражданами институтов вследствие накопленного опыта; наличия свободного выбора через который индивиды смогут рационализировать доверие; удовлетворённости жизнью; представленности и реализации интересов в политике. Соответственно недоверие построено на отсутствии вышеперечисленных условий.

Основные факторы и причины возникновения недоверия казахстанских граждан к институту выборов

На сегодняшний день СМИ и социальные сети приобретают всё большее значение при формировании общественного мнения. В первую очередь, это происходит, потому что пространство Интернета имеет лёгкий доступ для участия в дискуссии и свободный контент, который меньше поддаётся цензуре. Социальные сети служат коммуникационным пространством, которое выступает способом демонстрации мнений, тревог, потребностей, ожиданий, поддержки и т. д. Интернет используется как средство, позволяющее, не ограничено и открыто говорить о своих чувствах, выражать эмоции и предпочтения в отношении политических процессов.

Зарубежные ученые в контексте политического доверия и протестности в социальных сетях выделяют следующие тенденции:

- Количество пользователей увеличивается в определённые периоды нарастания протестных настроений. Социальные сети могут придавать массовость протестам и зачастую выступают как средство коммуникации протестующих (Jost et al., 2018; Lopes, 2014).

- Протестный дискурс может служить для пользователей интеграционным фактором.

- В условиях недемократического режима социальные сети являются основным каналом информации в противовес официальным источникам (Атанесян, 2019: 75).

- Высокая способность социальных сетей к «размножению» информации (Brouwer, Bartels, 2014: 15).

- Социальные сети не являются причиной протестов, но могут применяться и обществом, и властью как средство достижения политических целей (Comminos, 2011: 15).

- Социальные сети не активизируют граждан к политической активности, а напротив, ограждают от реальной политической жизни, приобщая к виртуальным платформам (Gerbner, 2000: 11).

Автор считает, что в Казахстане социальные сети берут на себя большую часть протестных настроений, что, с одной стороны, способно несколько нивелировать конфликты, когда высказывания в интернете служат разрядкой социальной напряженности, а с другой стороны, они могут нести характер усиливающихся недовольств. Пассивная протестность в социальных сетях не воспринимается в качестве реальной угрозы для существующего режима, однако стоит учитывать важность того, что пассивная протестность также не выступает и в качестве поддержки политической системы. Она показывает, что в обществе присутствует потребность «высказаться и быть услышанным», а данный коммуникационный канал служит возможностью для казахстанцев демонстрации своих политических убеждений, оценок, взглядов и мнений.

По данным Казахстанского института стратегических исследований (Chernyh, 2014: 127), социальный портрет казахстанского пользователя – это горожанин в возрасте от 18-39 лет, оценивающий уровень собственных доходов как средний, в профессиональной деятельности управленец среднего звена, предприниматель, студент или высококвалифицированный специалист.

Чаще всего в социальных сетях значительно преобладают отзывы негативного характера. Однако, это не говорит о том, что реальная ситуация находится в критическом состоянии. Большое количество негативных комментариев психологи объясняют «эффектом негативности» и понятием «гиперкритичности», согласно которому индивиды склонны давать в первую очередь негативную оценку общественным процессам. Похожей позиции придерживаются исследователи Марк Тресслер и Стюарт Сорочка (Trussler, Soroka: 2014), которые в своём исследовании пришли к выводу, что индивиды обращают большее внимание и быстрее реагируют на негативные новости. Так эксперимент Терезы Амабайль (Гарвардская школа бизнеса) (Amabile, 1983) или Брайана Гибсона (Gibson, 2008) обосновывают, что негативный текст воспринимается индивидами умнее, чем положительный. А значит, написание негативного комментария помогает пользователю в сети выглядеть умнее и компетентнее.

Поэтому СМИ и социальные сети не моделируют масштаба реальной ситуации с доверием в обществе, но, тем не менее, репрезентируют существующие проблемы и протестные настроения в государстве.

Выборы определяют расстановку политических сил в будущем, поэтому недоверие к выборам может проявляться как восприятие гражданами будущего в негативном контексте. В свою очередь, проблема низкого уровня доверия к институту выборов на сегодняшний день характерна для многих стран. Универсальной методики, которая позволила бы измерить доверие к институту выборов, не существует, т.к. феномен доверия многогранен и представляет собой множество оценок происходящих общественно-политических процессов, при этом многие элементы связанные с уровнем доверия, могут принимать латентную, относительную форму. С распространением средств массовой информации и интернета становится возможным выявить причины недоверия, что в значительной степени способно внести ясность в недостатки политических процессов.

Электоральный опыт показывает, что для казахстанцев выборы являются политической ценностью. Так, согласно шестой волне исследований проекта Всемирного исследования ценностей Р. Инглхарта (Inglehart, 2014), для Казахстана признаком демократии является то, что люди выбирают своих лидеров на свободных выборах (Рисунок 1), также многие согласны с тем, что

выборы выступают существенным фактором экономического развития страны. При этом большинство опрошенных ответили, что «Правительство должно взять на себя больше ответственности по обеспечению», нежели «Люди должны взять на себя больше ответственности, чтобы обеспечить себя». В целом, исследование показало, что казахстанцы позитивно рассматривают сильного лидера в политической системе, но при этом демократию также характеризуют с подчинением своим правителям и как положительное изменение воспринимают большее уважение к власти в будущем.

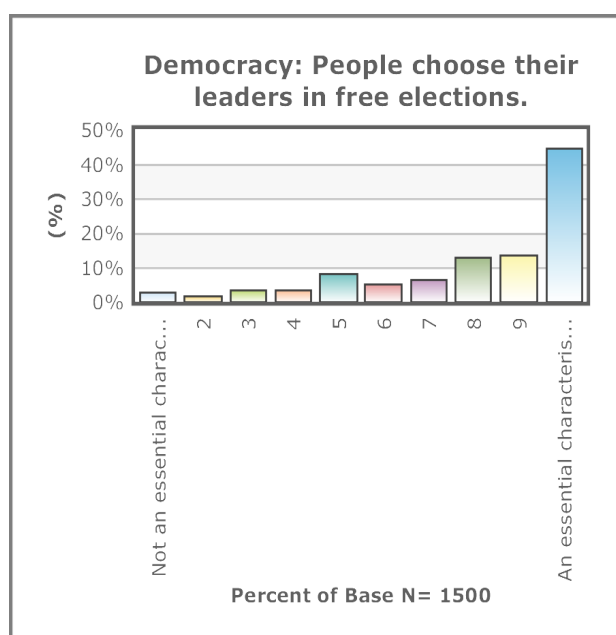

Рисунок 1 – Обзор мировых ценностей волна 6: 2010-2014 гг., Демократия: люди выбирают своих лидеров на свободных выборах

Данные опроса иллюстрируют, что для казахстанцев важна приверженность демократическим ценностям, и граждане признают значимость института выборов. Об этом также свидетельствует высокая явка избирателей на выборы. При этом наибольшие показатели доверия у населения имеет институт президентства (Umbetalieva, 2016: 25).

Доверие к институту выборов затрагивает не только качество избирательного процесса, но и охватывает широкий политический контекст, поэтому оно тесно связано с общественным настроением, уровнем протестности и поддержки, удовлетворённостью социально-политическим

развитием страны. Данные вопросы не раз поднимались в казахстанской научной среде. Особенное внимание аналитики уделяли изучению молодёжной среды. Так, В 2016 году Фондом им. Ф. Эберта в Казахстане был опубликован труд «Молодежь Центральной Азии. Казахстан» (Umbetalieva, 2016: 143), который анализировал политические ценности молодёжи и её удовлетворённость различными аспектами жизни. Результаты показали, что 77,7% респондентов удовлетворены развитием демократии в стране. Не доверяет молодёжь политическим и религиозным лидерам, которые выступают больше абстрактными категориями, но наиболее высокий уровень доверия – 95,8% респонденты оказывают Президенту, из них полностью доверяют 64,6%. Таким образом, в целом исследование продемонстрировало положительные результаты относительно удовлетворённости политической системой, но с некоторыми элементами персонафицированности политики.

Наиболее остро фокусировалось внимание на данной теме в 2014 году, в связи с «украинским сценарием». Так, Альянсом Аналитических Организаций и Фондом имени Конрада Аденауэра в 2014 году была выпущена книга «Коктейль Молотова: анатомия казахстанской молодёжи» (Satpaev, 2014: 167), где анализировался деструктивный потенциал молодёжи. Эксперты оценили уровень политического участия молодых людей как низкий, однако отметили рост гражданского самосознания и стремление к демократическим свободам.

В том же году Казахстанский институт стратегических исследований опубликовал книгу «Интернет-коммуникации в Казахстане: степень мобилизационного потенциала» (Chernyh, 2014: 125), где по результатам социологического исследования была осуществлена оценка казахстанского интернет-сообщества. Согласно этому исследованию большинство опрошенных воспринимают участие в обсуждении общественно-политической информации в социальных сетях как проявление гражданской позиции. Это доказывает, что социальные сети являются важной альтернативной площадкой политической коммуникации. При этом большинство (71%) не готовы принимать участие в гражданских акциях, организованных посредством социальных сетей.

Стоит отметить, что недоверие влияет на явку избирателей на выборы. Например, гражданин может голосовать на выборах из-за страха, что в случае неявки его голос может быть отдан какому-либо кандидату. Или распространены

случаи, когда гражданин не доверяет институту выборов и поэтому не участвует в голосовании. Проведение корреляции между доверием к выборам и электоральным поведением нуждается в тщательном исследовании.

В целом, недоверие к институту выборов может быть обусловлено различными группами факторов. Эти факторы как напрямую, так и косвенно влияют на причины недоверия.

1. Экономические факторы включают в себя неудовлетворение экономическим развитием страны и доходами населения, большие экономические затраты на выборы, высокий уровень коррупции и т.д.

2. К политическим факторам можно отнести недоверие населения к элитам, отсутствие реальной конкуренции на политической арене и сменяемости власти, большая вероятность выигрыша на выборах того или иного кандидата, низкий уровень развития гражданского общества и низкая вовлеченность граждан в политическую жизнь, отсутствие прозрачности политических процессов, невыполнение кандидатами предвыборных программ и обещаний, критика выборов со стороны международного сообщества и т.д.

3. Историко-культурные факторы, к которым могут относиться: культурный детерминизм; поведенческие установки; стереотипы о выборах, оставшиеся в советский период, и причины, связанные с историческим прошлым. Такие факторы формируют устоявшееся мнение на счёт выборов.

4. Организационные (административные) факторы. Например, использование студентов и государственных служащих в качестве административного ресурса на выборах, принуждение к голосованию, проведение выборов в не конституционные сроки, срочность и формальность проведения выборов, несоблюдение различных административных процедур во время выборов, зафиксированные нарушения и др. В основном административные факторы связаны с негативным опытом участия на выборах, как например: злоупотребление служебным положением органами государственной власти в электоральный период, неспособность избирательной комиссии добиться прозрачного и подотчетного подсчета голосов, давление на избирателей, манипуляции общественным сознанием и т. д.

В Казахстане всего было проведено 6 президентских выборов и один референдум о продлении полномочий в 1995 году. Особенностью проведённых выборов можно считать то, что они все, кроме 1991 года, являлись внеочередными. В 2019 году отставка Главы государства

и проведение выборов представлялись для многих граждан началом новой политической эпохи в жизни страны. Аналитиками подчёркивалось повышение интереса к политике у населения, рост гражданской активности. Всё это актуализирует вопросы изменения отношения со стороны населения к институту выборов в политико-ценностном аспекте.

При исследовании причин недоверия к институту выборов была использована специальная программа мониторинга мнений и упоминаний в информационном пространстве OMSystem.

Данные мониторинга социальных сетей показали, что в Казахстане проблема доверия к власти является особо актуальной. Обзорная аналитика по теме «Выборы в Казахстане 2019» была сформирована программой OMSystem на период с 07.04.2019 по 17.05.2019 с результатами, показанными в Таблице 1.

Таблица 1 – Результаты аналитики на период с 07.04.2019 по 17.05.2019

Название ресурса	Количество результатов
Вконтакте:	1437
Instagram:	377
Youtube:	3585
Новости:	3345

Общее количество записей и комментариев показало высокую обсуждаемость, что подчёркивает актуальность данного политического дискурса. Основными источниками дискуссий выступают новостные порталы (38,2%) и youtube (41%), при этом youtube является площадкой, где наиболее остро поднимаются проблемные вопросы.

График результатов по датам показывает, что есть периоды активности обсуждения выборов. Они напрямую связаны с определёнными информационными поводами.

Высокая активность обсуждения начинается с 9 апреля, когда была объявлена дата проведения внеочередных президентских выборов в Казахстане. Следующий пик обсуждаемости зафиксирован 23 апреля, в связи с тем, что Касым-Жомарт Токаев выдвинут кандидатом от партии «Нур-Отан». После этого в целом продолжается достаточно высокий уровень обсуждаемости выборов с некоторыми падениями и пиками активности. Словосочетание «Касым-Жомарт Токаев» по количеству записей оказалось наиболее

часто употребляемым новостными порталами, что стало фактором влияния на изменение позиции интернет-пользователей на то, что К. Токаев является вероятным победителем выборов. Данное мнение сохраняется в дальнейшем на протяжении всего выборного периода.

Несмотря на то, что завершение выдвижения кандидатов произошло 28 апреля, наивысший пик обсуждений достигнут 26 апреля, к моменту когда уже стали известны все возможные канди-

даты. В этот период обсуждается кандидатура Д. Еспаевой и А. Косанова. Пользователи отмечают, что впервые в кандидаты выдвинута женщина. В дальнейшем сохраняется обсуждение голосования за кандидата А. Косанова.

К 6 мая была досрочно завершена регистрация кандидатов в Президенты, что послужило ещё одним информационным поводом. Последующие пики обсуждения связаны с митингами, задержаниями и блокировкой интернета.

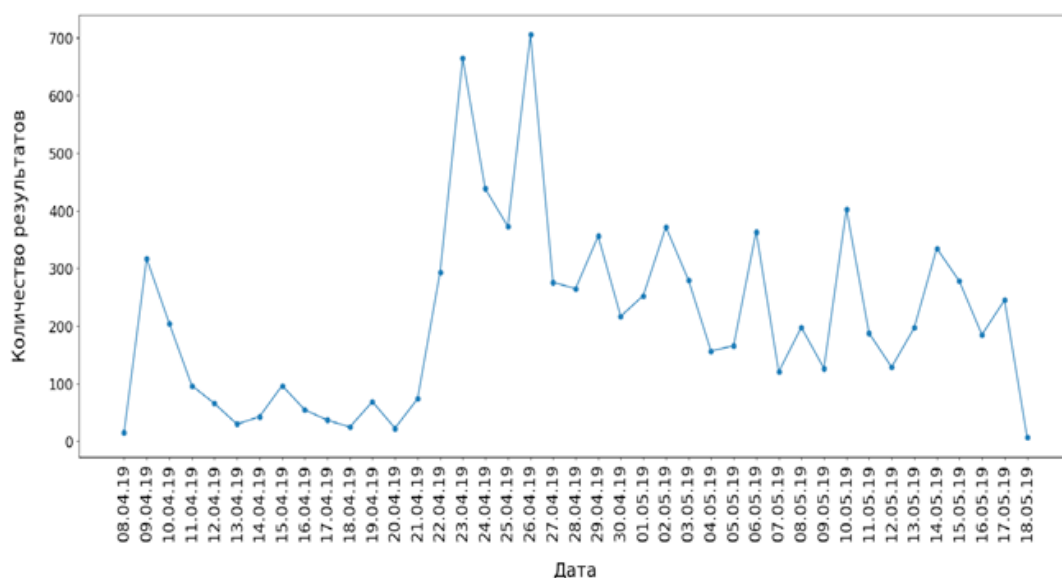

Рисунок 2 – График результатов по датам «Выборы в Казахстане 2019» (OMSsystem)

На основе совокупности обсуждений выявлено, что интерес казахстанцев к политическим новостям базируется не на доверии, а скорее связан с попытками населения рассмотреть во всём политические технологии, спрогнозировать ситуацию, понять, какие могут быть дальнейшие шаги политических элит.

Следует обратить внимание на закономерность, которая подчёркивалась в аналитической записке Kofi Annan Foundation в 2016 году о том, что чем выше ставки на выборах, тем больше вероятность того, что результаты могут быть ненадежными или оспариваться. Ставки могут зависеть от: а) количества кандидатов; б) шансов получить представительство, сформированное избирательной системой; в) наличие полномочия и влияния на избирательную систему; г) финансовые и другие условия для физических лиц занимать государственные должности; д) другие важные вопросы, которые могут быть решены или под влиянием результатов (например, до-

ступ к финансированию для определённых кандидатов) (Half, 2016: 13).

Следовательно, чем больше предположений по поводу выигрыша кандидата, тем больше это вносит непредопределённости в избирательный процесс и снижает уровень доверия. По итогам мониторинга выборов в Казахстане в массиве информации представлена большая доля именно предположений и прогнозов от пользователей, при этом политические прогнозы характеризуются понятием не «доверие», а «уверенность».

В интернет-ресурсах недоверие к выборам проявляется как восприятие гражданами будущего в негативном контексте, потому что именно через выборы можно наблюдать отношение индивидов к политическим переменам. В этом контексте пользователями сформировано два негативных представления:

- либо пользователи желают перемен, но не ожидают их, т.е. запрос на перемены не осуществляется с выборами;

- либо изменения в государстве посредством выборов прогнозируются, но в худшую сторону.

Мониторинг выявил то, как казахстанцы обосновывают недоверие к институту выборов. Высказывания в социальных сетях помогают объяснить существующие недовольства и отражают причины недоверия в обществе, при этом пользователи свободно говорят о назревших проблемах.

В Казахстане недоверие к институту выборов среди интернет-пользователей демонстрируется реакцией на новость о проведении выборов, а именно чувством предопределённости. Уровень эмоций недоверия в комментариях варьируется от апатично настроенных индивидов, использующих сарказм, до протестующих граждан, которые применяют бойкотирующие лозунги. Также недоверие выражается пользователями чувством безысходности и несправедливости, зачастую апатией. Стоит подчеркнуть, что в понимании граждан не всегда присутствует четкое разграничение между недоверием к институту выборов и недоверием к политической системе в целом или политическим элитам. В основном недоверие к политике наслаивается и проецируется на отношении к выборам.

В целом, причины недоверия к институту выборов могут быть представлены двумя группами:

- Общие причины, которые связаны с недоверием к политической системе в целом. Общие причины недоверия представляют собой сомнение в эффективности института выборов. В основном они возникают впоследствии скептического отношения к власти. Общие причины включают в себя социально-политическую обстановку в стране, особенности политической и правовой культуры, специфику ценностной системы общества, недостаточную сформированность системы политического представительства интересов, а также другие факторы социокультурного, политического, экономического, правового, организационного характера.

- Частные причины касаются процедуры определённых выборов, отдельно взятого избирательного процесса. Включают в себя непосредственно процесс самих выборов, а именно: нарушение избирательного законодательства, применение нелегитимных избирательных технологий и т.д.

Проведённый анализ позволяет сгруппировать причины недоверия казахстанцев к институту выборов. Прежде всего, к общей группе

причин недоверия можно отнести те, что сформированы впоследствии таких проблем как недостаточное развитие гражданского общества и коррупция. Таким образом, на общую группу причин недоверия казахстанцев к институту выборов влияние оказывают в основном экономические и политические факторы. Например, пользователи подчёркивают зависимое положение политических партий и движений, их неготовность к реальной конкуренции на политической арене.

«Если реально, то не я вижу принципиальной разницы, когда пройдут выборы президента сейчас в декабре или через год. Мы, гражданское общество, не готовы выдвинуть своего кандидата, ни сейчас не будем готовы это сделать в декабре 2019, ни через год. Просто потому что у нас нет, и не будет по настоящему независимого Республиканского объединения (движения) или партии. Сам пробовал создавать 3 раза и знаю точно, регистрации не пройди».

Наблюдается тенденция того, что экономические факторы воспринимаются через политическую призму. Так, негативное отношение сформировано к затратам на выборы и коррупционной составляющей. Пользователи, которые чувствуют предопределённость выборов, отрицательно относятся к затратам на выборы. Особо беспокоит казахстанцев наличие коррупции на уровне политической элиты.

«Вы знаете, мы устали от всего этого: коррупции, взяточничества, воровства в государстве. От этого обмана, лжи и обещаний. И когда мы хотим выразить свои возмущения, нас арестовывают»

«Ни копейки на выборы!»

«А не проще без денег взять и посадить на кресло президента кого уже подготовили»

Также в дискуссиях часто поднимаются вопросы справедливого распределения благ и высоких налогов.

«А потом налоги на все поднимут, чтоб быстрее все в казну вернуть – так и живем...»

«И главным лозунгом и национальной идеей, которая объединит всех казахстанцев, должна быть – Справедливость! Справедливость во всем! Казахстанцы, кто «за»? Голосуем!»

По отношению к власти пользователи показывают дифференциацию интересов народа и власти. Поднимают проблему отсутствия представленности и реализации интересов граждан в политике.

«Не ходи и твой голос автоматом уйдет туда куда «им» нужно!»

«Не нужно мне такое государство! Все валят, и я свалю! Тут никогда народ не будет жить хорошо»

Частные причины недоверия казахстанцев связаны с самой процедурой выборов и негативным опытом участия, в основном они обусловлены административными факторами.

«Все знают, какие у нас выборы и как производят подсчет и только им нужна явка»

«Выборы есть, а выбора нет!»

Также участники интернет-дискуссий предполагают использование студентов в качестве административного ресурса на выборах.

«И кого обяжут писать посты? Студентов?»

Для многих пользователей программы кандидатов в сети освещены мало, а контент новостных порталов не раскрывает содержание предвыборных программ. Пользователи обращают внимание на срочность проведения выборов и высказывают волнения по поводу того, что не успеют ознакомиться с программами кандидатов, а также предположения по поводу подставных кандидатов.

«А как успеть ознакомиться с программами кандидатов, познакомиться с ними на встречах не понятно. Ведь эти кандидаты абсолютно не знакомы избирателям».

«Сколько месяцев назад обещали, что досрочных не будет? Два месяца на предвыборную кампанию – это смешно»

«Против всех такого пункта там нет, а зачем мне голосовать за левого незнакомого, в чем смысл тогда голосования?»

«Вы видели когда-нибудь фейковые страницы в Вконтакте? То же самое происходит и с нашими кандидатами»

«За кого голосовать то? Сразу обозначьте, чтоб мы вам статистику случайно не портили своими неправильными галочками»

«Все куплено, расходимся»

Протестное настроение и протестное действие показано призывами бойкотировать выборы и принимать участие в митингах. Недоверие к выборам также связано с отношением к задержаниям на митингах в период выборов.

«Как эти выборы можно считать честными, если во время выборной кампании полиция забирает молодежь за пустые плакаты?»

Следует отметить, что граждан волнует вопрос безопасности, многие высказались по по-

воду того, что не чувствуют себя защищенными в государстве. В свою очередь, как подчёркивалось выше, чувство безопасности и доверие являются близкими категориями.

«Гарантий безопасности что-то вообще нет. Очень страшно»

«Господин президент, сделайте, пожалуйста, реформу в МВД! за детей страшно очень много преступности, грабежей, угонов, насильников и убийц»

Несмотря на большое количество негативных отзывов, именно через высказывания в социальных сетях снимается социальное напряжение, что является несомненным положительным эффектом. Недоверие к институту выборов влияет на актуализацию проблем, которые поднимаются пользователями в социальных сетях и новостным порталах.

Если в 2014 году факторами роста гражданской активности в Интернете выступали ухудшение уровня жизни населения и непопулярные меры правительства в сфере социальной политики, то на сегодняшний день превалирует политический контекст, что говорит о запросе на новую политическую повестку, политическое реформирование. На основе проведённого анализа выявлено, что политические реформы будут восприниматься обществом положительно. При том, что социальная и экономическая сфера остаётся важной, люди ждут новую политическую повестку, а именно политические реформы приводят к экономическим и социальным эффектам. Высокий уровень доверия достигается пережитым опытом, от совместных действий, который может быть получен в рамках деятельности в общественных организациях. Поэтому присутствует необходимость вовлекать граждан в политический процесс, обеспечивать реальные механизмы в управлении.

Таким образом, проблема недоверия – это, в первую очередь, проблема отсутствия коммуникации между властью и обществом, где результатом выступает отсутствие поддержки со стороны граждан. Проведение постоянного мониторинга открывает возможности для построения эффективной политической коммуникации на основе учёта требований и запросов населения. Это позволит учесть недостатки, которые могут возникнуть при проведении следующих выборов, а соответственно повысить уровень политического доверия к институту выборов.

Литература

- Атанесян А.В. Влияние социальных сетей на протестное поведение (на примере Армении) // Социс (Социологические исследования). – №3. – 2019. – С. 73-84.
- Вебер, М. Избранные произведения / пер. с нем. М. Вебер; сост., общ. ред. Ю.Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
- Купречейко А.Б. Психология доверия и недоверия. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 564 с.
- Сатпаев Д. и др. Коктейль Молотова: анатомия казахстанской молодёжи. – Алматы: Альянс Аналитических организаций, Фонд им. Конрада Аденауэра, 2014. – 194 с.
- Умбеталиева Т., Ракишева Б., Тешендорф П. Молодёжь Центральной Азии. Казахстан. На основе социологического опроса. – Издание второе / Под научным руководством проф. Клауса Хуррельманн (Германия, Берлин). – Алматы, 2016. – 281с.
- Черных И.А. Интернет-коммуникации в Казахстане: степень мобилизационного потенциала (по результатам социологического исследования). – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2014. – 172 с.
- Amabile T.M. Brilliant but cruel: Perceptions of negative evaluators // Journal of Experimental Social Psychology Elsevier, 1983, P. 146-156.
- Brouwer L., Bartels E. Arab Spring in Morocco: Social Media and the 20 February Movement. Afrika Focus. Vol. 27. No. 2, 2014, P. 9–22.
- Burton John. Conflict: Resolution and Provention. New York: St. Martins Press, 1990.
- Comminos A. Twitter Revolutions and Cyber Crackdowns User-generated Content and Social Networking in the Arab Spring and Beyond. Association for Progressive Communications (APC), 2011.
- Downs A. An Economic Theory of Democracy. New York: Harper, 1957
- Gerbner G. Cultivation Analysis: an Overview. Communicator. October-December: 3–12, 2000.
- Gibson, B., Oberlander, E. Wanting to appear smart: Hypercriticism as an indirect impression management strategy. Self & Identity, 7, 2008, P. 380-392.
- Half M. Confidence in elections and the acceptance of results. Kofi Annan Foundation, 2016, <http://aceproject.org/ero-en/misc/confidence-in-elections-and-the-acceptance-of>
- Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2014. World Values Survey: Round Six – Country-Pooled Datafile Version: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVS-DocumentationWV6.jsp>. Madrid: JD Systems Institute.
- Jost J.T., Barberá P., Bonneau R., Langer M., Metzger M., Nagler J., Sterling J., Tucker J.A. How Social Media Facilitates Political Protest: Information, Motivation, and Social Networks. Political Psychology. No. 39, 2018, p. 85–118.
- Lopes A.R. The Impact of Social Media on Social Movements: The New Opportunity and Mobilizing Structure. Creighton University, 2014.
- Luhmann N. 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives', in Gambetta, Diego (ed.) Trust: Making and Breaking Cooperative Relations, electronic edition, Department of Sociology, University of Oxford, chapter 6, 2000, p. 94-107, <https://www.sociology.ox.ac.uk/papers/luhmann94-107.pdf>.
- Misztal, B. Trust in Modern Society. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 55-59.
- Parsons T. The system of modern societies. Englewood Cliffs: Prentice-Hall (Foundations of Modern Sociology Series), 1971. – 152 p.
- Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. – New York: Cambridge University Press, 2000.
- Trussler, M., Soroka, S. Consumer Demand for Cynical and Negative News Frames. The International Journal of Press/Politics, 19(3), 2014, p. 360-379.

References

- Атанесян А.В. Влияние социальных сетей на протестное поведение (на примере Армении) [Atanesyan A.V. The impact of social networks on protest activities (the Case of Armenia)], Socis (Sociological research). 2019, No3, s. 73-84.
- Amabile T.M. Brilliant but cruel: Perceptions of negative evaluators. Journal of Experimental Social Psychology Elsevier, 1983, P. 146-156.
- Brouwer L., Bartels E. Arab Spring in Morocco: Social Media and the 20 February Movement. Afrika Focus. Vol. 27. No. 2, 2014, P. 9–22.
- Burton John. Conflict: Resolution and Provention. New York: St. Martins Press, 1990.
- Черных И.А. Интернет-коммуникации в Казахстане: степень мобилизационного потенциала (по результатам социологического исследования) [Internet communications in Kazakhstan: the degree of mobilization potential (based on the results of a sociological study), Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2014, 172.
- Comminos A. Twitter Revolutions and Cyber Crackdowns User-generated Content and Social Networking in the Arab Spring and Beyond. Association for Progressive Communications (APC), 2011.
- Downs A. An Economic Theory of Democracy. New York: Harper, 1957
- Gerbner G. Cultivation Analysis: an Overview. Communicator. October-December: 3–12, 2000.

Gibson, B., Oberlander, E. Wanting to appear smart: Hypercriticism as an indirect impression management strategy. *Self & Identity*, 7, 2008, P. 380-392.

Half M. Confidence in elections and the acceptance of results. Kofi Annan Foundation, 2016, <http://aceproject.org/ero-en/misc/confidence-in-elections-and-the-acceptance-of>

Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2014. World Values Survey: Round Six – Country-Pooled Datafile Version: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVS-DocumentationWV6.jsp>. Madrid: JD Systems Institute.

Jost J.T., Barberá P., Bonneau R., Langer M., Metzger M., Nagler J., Sterling J., Tucker J.A. How Social Media Facilitates Political Protest: Information, Motivation, and Social Networks. *Political Psychology*. No. 39, 2018, p. 85–118.

Kuprechejko A.B. Psihologija doverija i nedoverija [Kuprecheiko A.B. The psychology of trust and mistrust]. M.: Institut psihologii RAN, 2008, 564 s.

Lopes A.R. The Impact of Social Media on Social Movements: The New Opportunity and Mobilizing Structure. Creighton University, 2014.

Luhmann N. 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives', in Gambetta, Diego (ed.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, electronic edition, Department of Sociology, University of Oxford, chapter 6, 2000, p. 94-107, <https://www.sociology.ox.ac.uk/papers/luhmann94-107.pdf>.

Misztral, B. *Trust in Modern Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 55 – 59.

Parsons T. *The system of modern societies*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall (Foundations of Modern Sociology Series), 1971. – 152 p.

Satpaev D., et al. Molotov Cocktail anatomy of the Kazakh youth. Alliance of Analytical Organizations. – Almaty, 2014. – 172 P.

Sztompka P. *Trust: A Sociological Theory*. – New York: Cambridge University Press, 2000.

Trussler, M., Soroka, S. Consumer Demand for Cynical and Negative News Frames. *The International Journal of Press/Politics*, 19(3), 2014, p. 360-379.

Umbetaliyeva T., Rakisheva B., Teshendorf P. Youth in Central Asia. Kazakhstan. Based on a sociological survey. Research Advisor: Prof. Klaus Hurrelmann (Berlin, Germany). Almaty, 2016 – pp. 260.

Weber, M. *Izbrannyye proizvedeniya: per. s nem. M. Veber; sost., obshh. red. Ju.N. Davydova* [Weber, M. *Selected Works: Per. with him. M. Weber; total. ed. Yu.N. Davydova*] M.: Progress, 1990, 808 c.

Christopher Primiano , **Gianluca Spezza**

KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: c.primiano@kimep.kz

ASSESSING THE TRUMP ADMINISTRATION FOREIGN POLICY TOWARDS CHINA AND THE DPRK: CHANGES, LESSONS LEARNED, AND FUTURE OUTLOOK

This paper reviews and examines the main drivers and events in U.S. foreign policy towards the People's Republic of China (China) and the Democratic People's Republic of Korea (North Korea) since the inception of the Trump administration. The article makes a direct comparison between the D. Trump administration and its immediate predecessor, the B. Obama Administration. We look at how U.S. Foreign policy towards these two Asian countries is, under Trump, framed by a reliance on personalism and power politics on part of the current U.S. administration. The paper makes an assessment of how practical issues with both China (trade, geopolitics in Asia-Pacific), and North Korea (nuclear weapons, sanctions, human rights) have evolved over the last three years, presenting hypothesis for future scenarios in either the case of a Trump re-election, or a change of leadership in the White House.

Key words: North Korea, DPRK, US foreign policy, Trump, China, government, presidential election, administration, power politics, denuclearization.

Кристофер Приммиано, Джанлука Спецца
КИМЭП университеті,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: c.primiano@kimep.kz

Трампа әкімшілігінің Қытай мен КХДР-ға қатысты сыртқы саясатын бағалау: өзгерістер, алынған сабақ және болашақ болжамы

Шетелдік саяси демонстрациялар мен бейбітшілікті нығайтуға бағытталған саясаттың негізін қалаушы халықтардың Қытай Халық Республикасының (Қытай) және Корейдің Халықтық-Демократиялық Республикасының (Северная Корея) үкіметі. Мақалада Д. Трамп әкімшілігі мен оның алдындағы Б. Обама әкімшілігі арасындағы тікелей салыстыру қарастырылған. Біз Трамптың басшылығымен осы екі Азия елдеріне қатысты АҚШ-тың сыртқы саясатының қазіргі АҚШ әкімшілігінің дербестігі мен қуат саясатына сүйенуіне қалай қараймыз. Мақалада Қытаймен (Азия-Тынық мұхиты аймағындағы сауда, геосаясат) және Солтүстік Кореямен (ядролық қару, санкциялар, адам құқықтары) практикалық проблемалардың соңғы үш жылда қалай өрбігендігі, болашақ сценарийер немесе гипотезалар туралы гипотеза ұсынылған. Трамптың қайта сайлануы немесе Ақ үйде басшылықтың ауысуы туралы жағдай.

Түйін сөздер: Солтүстік Корея, КХДР, АҚШ сыртқы саясаты, Трамп, Қытай, үкімет, сайлау, әкімшілік, билік саясаты, ядролық қарудан бас тарту.

Кристофер Приммиано, Джанлука Спецца
Университет КИМЭП,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: c.primiano@kimep.kz

Оценка внешней политики администрации Трампа в отношении Китая и КНДР: изменения, полученные уроки и перспективы на будущее

В данной статье рассматриваются и исследуются основные движущие силы и события внешней политики США в отношении Китайской Народной Республики (КНР) и Корейской Народно-Демократической Республики (КНДР) с момента создания администрации Президента Дональда Трампа. В статье проводится прямое сравнение между администрацией Трампа и ее непосредственным предшественником, администрацией экс-Президента Барака Обамы. Авторы рассматривают в данной статье то, как внешняя политика со стороны нынешней администрации США в отношении этих двух азиатских стран, при Трампе, в большей степени основана на опоре

на персонализм и политику власти. В статье дается оценка практическим проблемам внешней политики США как с Китаем (торговля, геополитика в Азиатско-Тихоокеанском регионе), так и с Северной Кореей (ядерное оружие, санкции, права человека), а также их развитию в течение последних трех лет с представлением гипотез для будущих сценариев в случае переизбрания Президента Трампа или смены руководства в Белом доме.

Ключевые слова: Северная Корея, ДНРК, внешняя политика США, Трамп, Китай, правительство, выборы, администрация, политика силы, денуклеаризация

“North Korea best not make any more threats to the United States. They will be met with fire and fury like the world has never seen”.
- Donald Trump, interview at Bedminster, August 8, 2017

“Rocket Man is on a suicide mission for himself and for his regime”.
- Donald Trump, address at the United Nations General Assembly, September 19, 2017

Introduction

The purpose of this article is to offer a panoramic of the main divers, events and scholarly insights gathered insofar in the media and relevant literature on the foreign policy of the Trump administration towards the People’s Republic of China (hereinafter, *China*) and the Democratic People’s Republic of Korea (hereinafter *DPRK* or *North Korea*).

Since Trump’s presidential inauguration in January of 2017, the world has witnessed a fundamentally different tone coming from the White House regarding world affairs (Borger et al., 2019). Trump has been eager to show that he is willing to do and say things that previous US presidents would not, opting for quite an unorthodox style of conducting foreign affairs. This involves going to China and publicly criticizing previous US presidents regarding the way in which they [poorly, according to Trump] conducted foreign policy with the PRC, or engaging in verbal disputes with North Korea by way of social media (Nakamura and Parker, 2017). Trump lauded the Chinese government for, over the years, taking advantage of the US government, as Trump stated that he can sympathize with such actions. Those comments in Beijing were well-received by Trump’s Chinese audience, as reporters and others in the room started clapping and chanting in support of what Trump just said, viewing it as giving their country face. Previously, there was common acceptance that when the US president is overseas, the president and other members of US House and US Senate did not publicly criticize each other, let alone a sitting US president criticize other US presidents while overseas. The game has changed with Trump.

During the campaign trail, Trump, on numerous occasions, decided to harshly criticize China on trade, stating that “China is raping the US” regarding unfair trade practices (Nakamura and Parker, 2017). Surprisingly, even though Trump used such harsh rhetoric to criticize China, there were plenty of Chinese nationals in the Chinese media praising Trump. Important to point out is that Trump’s opponent, Hillary Clinton, is perceived by many in China as not being a friend of China’s, as she harshly criticized the Chinese government while in Beijing for the Fourth World Conference on Women in 1995. Specifically, she criticized China on its treatment of women in that speech. Hillary Clinton’s speech was viewed as the harshest by an American elite in China. That speech is significant to consider as to why the Chinese media was not supportive of her candidacy and why Trump was viewed as the better candidate to work with.

Also on the campaign trail and during his time in office, Trump has consistently presented himself as a magnificent thinker. As a result, Trump has stated that he will be able to get a great deal for the US with both China and the DPRK, as he is the best person capable of striking deals (Hirsch, 2019). Therefore, Trump took the rather unconventional approach in US politics and stated that he would be willing to meet with the leader of the DPRK. Then, when the meeting was arranged, Trump was asked by reporters if he had prepared before his meeting with the leader of the DPRK (Ward, 2019). Reflecting the tremendous arrogance that Trump has long-demonstrated, he said that he did not need to prepare, that it will be based on how he feels at the time, and the feeling or connecting he is able to have with the DPRK leader. Again, this stands in stark contrast to how previous US presidents conducted foreign affairs, especially on an issue as significant as the DPRK with its nuclear weapons program.

Where the Trump Administration Differs: a Comparison with the Obama years

During Obama’s presidency, he maintained a calculated view regarding foreign affairs, thinking

things through and not acting based on personal profit or changing his mind very fast. After the 2016 presidential election, in which Trump lost the popular vote but won the electoral vote, Obama invited Trump to the White House for a meeting. At that meeting, Obama made the case that the most serious issue Trump would face as president is the situation with the DPRK (Seib, Solomon, and Lee, 2016). Despite being warned, Trump did not attempt to study the DPRK in terms of how to handle relations with the DPRK. Instead, reflecting the arrogance mentioned earlier, Trump thought that he could simply win over the leader of the DPRK based on his personal charisma.

Also, during Obama's presidency and for the previous years, Republicans did not broach the idea of engaging the DPRK. Instead, Republicans embraced the idea of getting tough with the DPRK and isolating it. The idea was that the US should not engage such a reckless state. The DPRK would need to give up its nuclear weapons ambitions in order to start a dialogue with the US. Following that thinking, when Democratic presidents such as Clinton or Obama aimed to engage the DPRK, it was met with sharp criticism and condemnation by Republicans, arguing that is not the way to deal with such a rogue regime. However, under Trump, with his very kind words for the leader of the DPRK and his smiling and close embracing of Kim at their meetings, there has not been any Republican condemnation of this. Significantly, Trump has failed to achieve any progress in terms of the DPRK abandoning its nuclear weapons program or ending the launching of missiles.

Whereas previous US presidents have sought out leading experts and those with extensive experience in foreign affairs, Trump has followed a very different approach. In stark contrast to previous presidents, Trump employs his son-in-law, Jared Kushner, to conduct numerous matters related to foreign policy. This results in some embracing the view that Trump is aiming to advance his personal wealth and business deals in foreign affairs. In short, this president does not adhere to accepted protocol in terms of how to conduct foreign affairs as president.

In an apparent attempt to instill fear in the DPRK in April of 2017, Trump stated that the US was "sending an armada" to the DPRK. Given that this was a complete bluff by Trump, it demonstrates how he is not concerned about being perceived as not following through on such a threat. In the international relations literature, audience costs focuses on the consequences the leader will pay for such an empty promise. In the event that a

Democratic President issued such an empty threat, the Republicans would have accused the Democrat of treason and argued that this sends the message to all in the world that the US cannot be trusted. However, no such statements were issued by Republicans.

Unconventional Realism and Power Politics: Introducing the Characteristics of Trump's Foreign Policy Administration.

Given that Trump often changes his mind in both domestic and international politics, it appears that he does not think things out (In demonstrating how Trump changes his mind very often, after talking with a Fox News talk host, Tucker Carlson, Trump decided not to bomb Iran after Iran shot down a US drone. Carlson made the case to Trump that it would not be a proportionate response to Iranian actions, hence just war theory. While this case is not about DPRK or China, nonetheless it adequately demonstrates how Trump does not think things out in foreign affairs, especially on the issue of military action and war. Thus, instead of Trump being committed to a certain IR theory, simply follows the advice of the last person he speaks with, or simply aims to financially benefit himself). Or when he does, it appears that he is primarily interested in advancing his own economic ties. For example, on numerous occasions he publicly stated that the Saudi government rents out apartments with his company and thus rhetorically asked: why would he not be interested in having good ties with Saudi Arabia? Trump's interest in building a Trump Tower in Moscow has also been well-documented just as his overture to Kim Jong-un containing more than one reference to the potential of Wonsan and other locations in the DPRK as an ideal spot for the construction of Trump Hotels. This "personalistic" way of conducting international meetings is, according to observers of US politics, far out of the ordinary and mostly against diplomatic protocol (Šimunjak and Caliandro, 2019). Due to this, members of the Democratic party in the US have shown interest in accessing Trump's tax returns in order to verify whether any link between his business interests and the way he is conducting foreign affairs can be established.

The Trump Administration Policy Towards China

In terms of human rights issues, Trump has not made China's poor human rights practices an

issue and has stated that it is up to China to decide how to handle Hong Kong, which certainly plays out well with China. Trump has also not made the detention of Uyghurs in Xinjiang an issue, although members of the US House and Senate have raised the issue as have some members of his administration. However, it is clear to the Chinese government that human rights are not an area that Trump is interested in pressing the Chinese government on. Due to Trump's own authoritarian style of governing, it is not surprising that he does not favor human rights issues. Trade issues, however, are very different.

In terms of positive outcomes regarding US relations with both the DPRK and China, we have not witnessed any significant improvement. In fact, regarding US-China relations, owing to Trump's desire to take on China regarding what he views (and is the case in some instances) as unfair trade practices, the situation has not improved with the implementation of tariffs. Even though Trump met the leader of the DPRK, there has not been any action to halt missile launchings or end the nuclear weapons program. In short, despite Trump's talk about how he will "make America great again" and achieve victories for the US, we have not seen any of it.

The Trump Administration Policy Towards North Korea

The Trump administration may go down in history as the one that moved the US out of an unprecedented rise of tensions with North Korea early in 2017, created a unique opening in otherwise nearly irreparable relations between two countries throughout 2018, but failed in 2019 to seize its landmark opportunity to resolve the North Korean nuclear issue once and for all. If the risk of any military confrontation – or worse, a nuclear standoff – appears far removed today than it was two years ago, it is also true that the Singapore summit (June 2018) and the Hanoi Summit (February 2019) already feel like a different era, and nearly all glimpses of hope for a definitive peace breakthrough on the Korean peninsula have vanished.

President Donald J. Trump's core administration has been characterized by the lack of proper expertise on the Korean issue, and it has been slowly but steadily destabilized by a series of resignations and/or dismissals, first former secretary of state Rex Tillerson, then General (Mattis, Dawsey, and Ryan, 2018); More recently, even his long-time adviser, John Bolton lost his position (Baker, 2019).

Meanwhile, the world witnessed North Korea maintain strategic advantage as Kim Jong Un made clear in his New Year's address that after the first meetings with both Trump and South Korean president Moon Jae-in it was time for the U.S. to deliver, and, failing this, North Korea could turn to China for security and economic development, taking South Korea along with it (Pands, 2019). After the 2018 Singapore Summit, expectations began to rise, until shortly prior to the 2019 Hanoi summit President Trump affirmed he had an "incredible" meeting with North Korean envoy Kim Yong Chol (The Guardian, 2019). Throughout 2018 the impression was that time had never been riper for the U.S. to put forth a concrete, tangible roadmap for denuclearization in exchange for viable economic modernization and security guarantees, yet nothing really happened (Bang, 2018).

In hindsight, it is hard to remember how only in October 2018, U.S. Secretary of State Mike Pompeo had returned from his second trip to Pyongyang convinced that North Korea was on the same page as the U.S. regarding denuclearization – that is, disarmament first, and some unspecified "bright future" later – a notion which has lost any residual credibility as North Korea showed by the end of 2018 that it was openly continuing to develop its military capabilities (Kim, 2018).

Clearly, what the Trump administration failed to grasp is that North Korea and the U.S. are *not* on the same page, for obvious reasons: *first*, the Singapore agreement was never intended to be a denuclearization protocol, and as *The Economist* pointed out, Trump had simply been overselling the document since he signed it (Lee, 2018). *Second*, throughout 2018, in spite of all rapprochement gestures, meetings, and summits, U.S. policy attempts and statements *focused exclusively on what the U.S. wanted* (namely the 'complete, verifiable and irreversible dismantlement' – CVID) – with little consideration for any other party's strategic objectives; not only the interests of the DPRK but perhaps more importantly, the motivations that could induce key regional partners (China, Japan, Russia and South Korea) to boldly support Washington.

The trump administration seems unable to grasp, after years of negotiation, and the experience of the failed six-party talks, that denuclearization or overall disarmament alone will not make North Korea less dangerous because the country today has no option for maintaining legitimacy but resorting to aggression (Bang, 2018).

The U.S. cannot craft a tenable proposal without understanding the nature of the regime and the

significance of its arsenal. North Korea strategically chose nuclear weapons and military strength over economic development decades ago, as affirmed numerous times by North Korea's current high-ranking defector, Tae Young-ho (Min, 2018). For over 70 years, the government has sacrificed everything for this mission; since the 1960s, economic development, individual freedoms, and the welfare of the population have been made expendable in pursuit of this goal. A country so invested in its nuclear capability cannot abandon it without an adequate trade-off. This trade-off is nowhere in sight because neither the U.S. nor any other regional stakeholder (China, Russia, South Korea and Japan) alone possesses all of the means of persuasion and the coercive tools necessary to persuade Kim Jong Un (Bang, 2018).

Throughout 2018 and 2019, the U.S. pursued a futile, piecemeal approach whereby North Korea would give away one piece of its nuclear puzzle, and, upon verification, the U.S. would reciprocate. By the end of last year, mainstream commentary introduced some common sense: arms-control is impossible unless Chairman Kim hands over a comprehensive inventory of all weapons of mass destruction (Lee, 2018).

However, even in this case, what should have been *condicio sine qua non* for negotiating with North Korea from day one was heralded by the Trump administration (Hillyard, 2018) as the possible result of yet another "courtesy visit," as that is exactly what the Hanoi Summit ended up amounting to, absent a coherent plan to overcome the stalemate (Choe, 2019).

Further meetings and exchanges of letters between Trump and the North Korean leader in 2019 have added nothing to the negotiation process; the recent failure of formal talks in Sweden on October 4 and 5 (Kim, 2019) simply resulted in North Korea issuing a statement (Foreign Ministry of the Democratic People's Republic of Korea, 2019) to announce an end-of-year deadline, plus its own view point of expectations from negotiations, none of which bodes well for the current administration.

Asymmetric Interests: the US in Asia Pacific under Trump

The Trump administration has brought to the fore the asymmetric nature of US interests in Asia-Pacific, with the intersection of American, Chinese and North Korean security priorities being a good example. For the US, a nuclear-armed North Korea is no more than a regional threat, but for the remaining

members of the Six-party Talks (particularly South Korea and China) the stakes are much higher, because the collateral damage resulting from armed conflict with the DPRK (and possibly, with China) would be devastating and have tremendous political, economic, and humanitarian cost for the region.

Things change when viewed from Beijing. China has now been (for over three decades) the DPRK's only anchor, preventing it from drowning. China is Pyongyang's main (often sole) trade and economic partner as well as aid provider. Yet China fundamentally mistrusts North Korea, and it has been willing to support US efforts at the UN to implement harsher sanctions over the last four years. Somehow, for all his un-diplomatic way of conducting international negotiations, Trump has shown remarkable intuition in sensing that, the "lips and teeth" alliance of the Cold War era between Pyongyang and Beijing is barely at the level of lip service.

What about the DPRK? North Korea views China almost as a 'necessary evil' of sorts. In the past, North Korea had no problem denouncing the fact that China abandoned the essential tenets of socialism by embracing economic modernization and transformation to a market-oriented system, not to mention their perceived betrayal through compliance with UNSC sanctions, led by the U.S. The historical tendency and the political nature of the DPRK is one that mistrusts outsiders and China is essentially no exception. This geopolitical arrangement presents an issue of asymmetric state interests, between the three countries.

Lessons learned and Future Hypotheses

The year 2020 will bring new elections in the US and with them, answers that are crucial for a wide array of issues concerning US presence in Asia-Pacific, particularly for the future of bilateral relations between US, China and the DPRK.

The question of "What would another four years of Trump look like?" appears to be of particular concern for diplomats, pundits and international relations scholars alike. If there has been one steady, recognizable trait in the way the Trump administration operates so far, it the sheer unpredictability and the utter disregard for diplomatic norms and protocol – mostly evident in official statements and resulting so far in poor negotiation results – and the way the US president likes to conduct foreign affairs, both on an institutional level and his personal meetings with other world leaders. We can formulate a twofold scenario.

On the one hand, should Trump be re-elected after the 2020 campaign, we will probably witness more of the same, meaning, a strong affirmation of US exceptionalism, perhaps increasing tensions between US and China, not only on trade issues, but also in geopolitical affairs, which intertwine China, US and the DPRK. Trump has shown that he is content to maintain a simple *status quo* of amicable relationship with the DPRK – albeit at surface level – while at the same time pressuring China into keeping a certain degree of observance of international sanctions against the DPRK, absent which he would find justification to propose rearming of South Korea, Japan and Taiwan.

On the other hand, it is not clear what the situation could evolve into, if Trump were not president. Recent presidential history has shown that US administrations usually rush to erase any possible trace of legislation by their predecessors – as in the case of the ABC (*Anything But Clinton's*) policy towards the DPRK famously stated by former vice-president D. Cheney at the start of the Bush II administration. Should the Democratic Party manage to assemble a pool of candidates strong enough to contrast and perhaps defeat Trump in the coming elections, geopolitical balances in east Asia are likely to change, though it is difficult to predict in what direction.

References

- Baker P., (2019). Trump Ousts John Bolton as National Security Adviser. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/09/10/us/politics/john-bolton-national-security-adviser-trump.html>
- Bang C. Y., (2018). Transaction and Transformation is Only Viable North Korea Policy. *The Globe Post*. <https://theglobepost.com/2018/10/11/viable-policy-north-korea/>
- Bang C. Y. (2018). Donald Trump can make the deal of the century with Kim Jong-un – if he offers North Korea a blueprint to a 'brighter future'. *South China Morning Post*. <https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/united-states/article/2172033/trump-can-make-deal-century-kim-if-he-offers>
- Borger J., Rushe D., Laughland O., Milman O., Taylor D., (2019). How Trump has changed America in two years. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/us-news/2019/jan/18/donald-trump-two-years-five-key-policy-areas>
- Choe S. H., (2019). U.S.-North Korea Summit Looks Imminent, South Korean Leader Says. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/01/10/world/asia/north-south-korea-moon-kim-trump.html>
- Foreign Ministry of the Democratic People's Republic of Korea. (2019). Fate of DPRK-U.S. Dialogue Depends on U.S. Attitude: DPRK Foreign Ministry Spokesperson. <http://www.mfa.gov.kp/en/fate-of-dprk-u-s-dialogue-depends-on-u-s-attitude-dprk-foreign-ministry-spokesperson> (original statement from NK MFA)
- Frank R., (2019). Kim Jong Un's 2019 New Year's Address: Dropping a Strategic Bombshell. *38 North*. <https://www.38north.org/2019/01/rfrank010219/>
- Hillyard V., (2018). Second Trump-Kim summit to go ahead without list of nuclear North Korean weapons. *NBCnews*. <https://www.nbcnews.com/politics/national-security/second-trump-kim-summit-go-ahead-without-list-nuclear-n936481>
- Hirsch M., (2019). Why Trump Fails at Making Deals. *Foreign Policy Newspaper*. <https://foreignpolicy.com/2019/08/21/why-trump-cant-make-deals-international-negotiations/>
- Kertzer, J.D., Brutger, R., (2016). Decomposing Audience Costs: Bringing the Audience Back into Audience Cost Theory. *American Journal of Political Science*. 60(1), 234-249.
- Kim G., (2018). North Korea likely hopes to increase leverage with latest weapons test. *Stars and Stripes*. <https://www.stripes.com/news/north-korea-likely-hopes-to-increase-leverage-with-latest-weapons-test-1.557138>
- Kim M. J., (2019). North Korea gives Trump administration year-end deadline to change 'hostile policy' if it wants nuclear talks to continue. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/us-disputes-north-korean-claim-that-nuclear-talks-have-broken-down/2019/10/05/a8865230-e6cc-11e9-b0a6-3d03721b85ef_story.html
- Lee R. S., (2018). Why there has been no progress in nuclear talks with North Korea. *The Economist*. <https://www.economist.com/the-economist-explains/2018/11/19/why-there-has-been-no-progress-in-nuclear-talks-with-north-korea>
- Levendusky, M.S. and Horowitz, M.C., (2012). When Backing Down Is the Right Decision: Partisanship, New Information, and Audience Costs. *Journal of Politics*. 74(2), 323-338.
- Levy, J.S., McKoy, M.K., Poast, P. and Wallace, G.P.R., (2015). Backing Out or Backing In? Commitment and Consistency in Audience Costs Theory. *American Journal of Political Science*. 59(4), 988-1001.
- Min H., (2018). Kim Jong Un believes in denuclearization and disarming. *Munhwa News*. <http://www.munhwa.com/news/view.html?no=2018102601033130130001>
- Nakamura D., Parker A., (2017). In Beijing, Trump declines to hit President Xi Jinping on Trade. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2017/11/08/in-beijing-trump-lavishes-praise-on-chinese-leader-touts-great-chemistry-between-them/>
- Pands A., (2019). Four Takeaways from Kim Jong Un's New Year's Address. *The Diplomat*.

- <https://thediplomat.com/2019/01/four-takeaways-from-kim-jong-uns-new-years-address/> Pilkington E., Borger J., (2019). Donald Trump ousts top adviser John Bolton: 'I disagreed strongly with him'. The Guardian. <https://www.theguardian.com/us-news/2019/sep/10/trump-fires-john-bolton-national-security-adviser>
- Seib G., Solomon J., Lee C., (2016). Barack Obama warns Donald Trump of North Korea threat. The Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/trump-faces-north-korean-challenge-1479855286>
- Šimunjak M., Caliandro A., (2019), Twiplomacy in the age of Donald Trump: Is the diplomatic code changing. *The Information Society*. 35:1, 13-25.
- Sonne P., Dawsey J., Ryan M., (2018). Mattis resigns after clash with Trump over troop withdrawal from Syria and Afghanistan. The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/world/national-security/trump-announces-mattis-will-leave-as-defense-secretary-at-the-end-of-february/2018/12/20/e1a846ee-e147-11e8-ab2c-b31dcd53ca6b_story.html
- The Guardian. (2019). Donald Trump hails 'incredible' meeting with North Korean envoy. <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/19/trump-incredible-meeting-north-korean-envoy-kim-jong-un>
- Thomson, C. P., (2016). Public support for economic and military coercion and audience costs. *The British Journal of Politics and International Relations*. 18(2), 407-421.
- Tomz, M., (2007). Domestic Audience Costs in International Relations: An Experimental Approach. *International Organization* 61 (4), 821-840.
- Walzer, M., (1992). Justice and injustice in the Gulf War. In *But Was It Just?: Reflections on the Morality of the Persian Gulf War*, ed. David E. Decosse. New York: Doubleday, 1-17. 2000. Walzer, M., (2015). *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, Third Edition. New York: Basic Books. 2001. First, define the battlefield. The New York Times, 21 September, A27.
- Ward A., (2019). Trump's approach with Kim Jung Un didn't work this time. Vox news. <https://www.vox.com/2019/2/28/18244324/trump-north-korea-deal-fail-kim-sanctions>
- Weeks, J. L., (2008). Autocratic Audience Costs: Regime Type and Signaling Resolve. *International Organization*. 62(1), 35-64.
- Weeks, J. L., (2012). Strongmen and Straw Men: Authoritarian Regimes and the Initiation of International Conflict. *American Political Science Review*. 106(2), 326-347.
- Weiss, J.C., (2013). Authoritarian Signaling, Mass Audiences, and Nationalist Protest in China. *International Organization*. 67, 1-35.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Философия	Section 1 Philosophy	Раздел 1 Философия
<i>Абишева А.К.</i> Этическая категория добродетели и понятия свободы и творчества субъекта		4
<i>Müirsepp P.</i> Thechanging role of time and Social Reality.....		14
<i>Мун Г.А., Масалимова А.Р., Витулёва Е.С., Сулейменов И.Э.</i> Категория псевдонаучного как проблема: к тезису о ренессансе философского знания.....		21
<i>Suleimenov D.E., Adilbayev A.S., Sandykbayeva U.D.</i> Socio-philosophical aspects of personal development of a human being.....		32
<i>Shaukhanov A.A.</i> On the formation of the structure of the philosophy of education throughout the history of mankind.....		42
2-бөлім Мәдениеттану	Section 2 Cultural Studies	Раздел 2 Культурология
<i>Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Кантарбаева Ж.О., Абдуразакова Г.А.</i> Қазақстандағы киелі жерлердің өзара сабақтастығы		54
<i>Маликова А.М.</i> Развитие ораторского искусства богословами античного периода		62
<i>Мусаев Р.Ә., Жұмаишова Ж.А.</i> Жерлеу дәстүрлерінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы түсініктері		69
<i>Шадкам З., Андирова А.Е.</i> Лингвокультурологический аспект современной традиции «dünürlük» в турецких устойчивых выражениях.....		79
<i>Амангельдиев А.А., Алданазарова Г.Б.</i> Пифагор философиясындағы сандар метафизикасы.....		88
3-бөлім Саясаттану	Section 3 Political Science	Раздел 3 Политология
<i>Антанович Н.А.</i> Концептуализация процесса и инструментальных механизмов государственного управления в политической науке		98
<i>Жунусова А.К.</i> Причины недоверия казахстанских граждан к институту выборов на основе мониторинга СМИ.....		109
<i>Christopher Primiano, Gianluca Spezza</i> Assessing the Trump Administration Foreign Policy Towards China and the DPRK: Changes, Lessons, and Future Outlook.....		120